

Zbornik radova
NOVA
ANTIČKA
DUKLJA IV
2013

NEW
ANTIQUÉ
DOCLEA IV
2013

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

With the support of
**Participation
Programme**

EDICIJA KULTURNO NASLEĐE
Zbornik Nova antička Duklja IV

Izdavač:
Muzeji i galerije Podgorice

Za izdavača:
Niko Martinović

Urednik:
Dragan Radović

Prevod:
Mirjana Živanović
Radule Bojović
Ana Vlahović

Dizajn i priprema za štampu:
Zlatko Ljumić
Dragiša Gile Čalov

Štampa:
Grafo Crna Gora

Tiraž: 300

EDITION CULTURAL HERITAGE
Collection New Antique Doclea IV

Publisher:
Museums and Galleries of Podgorica

For the publisher:
Niko Martinovic

Editor:
Dragan Radovic

Translation:
Mirjana Zivanovic
Radule Bojovic
Ana Vlahovic

Design and prepress:
Zlatko Ljunic
Dragisa Gile Calov

Print:
Grafo Crna Gora

Print run: 300

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-590-19-2 (Knj. 4)
COBISS.CG-ID 16046096

MIRJANA SANADER.....7

O SUDJELOVANJU ŽENA U RADU
RANE CRKVE NA PRIMJERU JEDNOG
EPIGRAFSKOG SPOMENIKA IZ DUKLJE

ON THE PARTICIPATION OF WOMEN
IN THE WORK OF THE EARLY CHURCH, BASED ON
ONE EPIGRAPHIC INSCRIPTION FROM DUKLJA

ИВАНА ГРУЈИЋ.....19

КЕРАМИКА II ВЕКА НА ДОКЛЕЈИ
THE II CENTURY POTTERY IN DOCLEA

RICCARDO BELCARI.....55

CARTOLINE BALCANICHE.
UNA VEDUTA DI DOCLEA E I VIAGGI DEI
FRATELLI BALDACCI IN MONTENEGRO

RAZGLEDNICE SA BALKANA
POGLED NA DUKLJU I PUTOVANJA
BRAĆE BALDAČI CRNOM GOROM

MLADEN ZAGARČANIN.....67

POD VodNO - ARHEOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU BARSKO
I ULCINJSKO AKVATORIJA

THE UNDERWATER-ARCHAEOLOGICAL
RESEARCHES IN BAR AND ULCINJ
AQUATORIUM AREA

DEJAN DRAŠKOVIĆ.....121

BRONZANA FIGURINA GLUMCA
SA DOKLEJE I PROBLEM UBICACIJE
ANTIČKOGR TEATRA

BRONZE ACTOR FIGURINE FROM DOCLEA
AND THE PROBLEM OF LOCATING
THE ANCIENT THEATER

Poštovani čitaoci

Predstavljamo vam četvrti broj Zbornika „Nova antička Duklja“. Nakon prva tri broja posvećena isključivo antičkoj Dokleji, ovaj četvrti broj donosi i tekst koji izlazi iz tematskog okvira nametnutog naslovom Zbornika i prvobitnom uređivačkom koncepcijom. Namjera izdavača i uređivačkog tima je da od sledećeg broja Zbornik preraste u klasično arheološko glasilo sa temama iz svih sfera arheologije ali da Dokleja i istraživanja koja se na njoj sprovode, i dalje ostanu primarni interes Zbornika.

Urednik

Dear readers,

We are presenting the fourth issue of Almanac “New Antique Doclea“. After first three issues devoted exclusively to ancient Doclea, this, the fourth, is bringing the text that comes out of the theme box imposed by the title of the Almanac and the original editorial concept. The intention of the publisher and the editorial team is that, starting from the following number, the Almanac to grow into a classic archaeological newsletter with topics from all fields of archaeology but Doclea and researches being carried out on the site, to still remain the primary interest of the Almanac.

Editor

MIRJANA SANADER

O SUDJELOVANJU ŽENA U RADU
RANE CRKVE NA PRIMJERU JEDNOG
EPIGRAFSKOG SPOMENIKA IZ DUKLJE

ON THE PARTICIPATION OF WOMEN
IN THE WORK OF THE EARLY CHURCH,
BASED ON ONE EPIGRAPHIC
INSCRIPTION FROM DUKLJA

MIRJANA SANADER

O SUDJELOVANJU ŽENA U RADU RANE CRKVE NA PRIMJERU JEDNOG EPIGRAFSKOG SPOMENIKA IZ DUKLJE

Danas se ženama u radu najranijeg razdoblja rane kršćanske Crkve pripisuje daleko veća uloga nego se pretpostavljalo, pa čak i veća nego li je njihova uloga u današnje vrijeme. Tako autori/ce upućuju da su one ne samo imale čvrsto mjesto u liturgiji i u svakodnevnom životu kršćanskih zajednica, nego da su pridonijele i širenju kršćanskog nauka.¹

U istraživanju uloge žena u ranoj Crkvi je osim literarnih izvora pomogla i ranokršćanska arheologija jer su se sačuvali brojni natpisi, na nadgrobnim i votivnim spomenicima a na kojima su navedene i službe koje su žene za života obavljale u Crkvi. Na tim natpisima možemo tako pročitati da su u najranijim stoljećima kršćanstva određene žene djelovale kao apostolice, proročice, učiteljice teologije, voditeljice zajednice, đakonice, prezbiterice i biskupice.² Među njima se učestalo citira i jedan zavjetni natpis iz rimske provincije Prevalitanije koji spominje đakonicu Auzoniju (*CIL III 13845*).

O samom je natpisu je dosta pisano pri čemu su autori raspravljali o okolnostima njegovog nalaza, o vremenu njegovog nastanka ali i o njegovoj transkripciji.³ U ovom radu ćemo se međutim posvetiti Auzonijinoj tituli đakonice zbog koje se taj natpis i pojavljuje u literaturi koja istražuje sudjelovanje žena u radu rane Crkve. Kako se ponegdje još uvijek može pročitati i teza da Auzonija nosi titulu jer joj je suprug bio đakon, pokušat ćemo uz pomoć novih istraživanja pokazati je li to uistinu tako. Tako ćemo dobiti i nova saznanja o radu žena u dokleatskoj ranokršćanskoj zajednici.

Dukljanski natpis

Ovaj je natpis (230 x 25,5 x 40 cm) koji danas važi kao izgubljen, po P. Sticcotiju posljednji put

¹ O službama žena u ranokršćanskoj Crkvi vidi bibliografije kod: Martimort 1985; Alexandre 1997; Eisen 2000; Jensen, 2003. Vidi izvore o đakonicama kod: Madigan, Osijek 2005.

² Eisen 2000.

³ U posljednjem radu (nama poznatom) koji spominje ovaj natpis donesena je i opširna bibliografija o njemu kao i problematika njegovog nalaza, vidi: Gelichi, Negrelli, Leardi, Sabbionesi, Belcari, 2012, str. 11 – 40.

ON THE PARTICIPATION OF WOMEN IN THE WORK OF THE EARLY CHURCH, BASED ON ONE EPIGRAPHIC INSCRIPTION FROM DUKLJA

In recent times, women working for the Christian Church during its earliest historical period have been attributed a far greater role than previously assumed, even greater than the role they hold in the Church nowadays. Thus the authors will indicate that they not only held a firm place in the liturgy and daily life of Christian communities, but that they also contributed to the spread of the Christian doctrine.¹

In researching the role of women in the early Church, early Christian archaeology has been as helpful as the written sources in providing information, since numerous inscriptions on funerary and votive monuments have been preserved, listing the services performed by women in the early Church. These inscriptions tell us how, in the first few centuries of Christianity, certain women acted as apostles, prophetesses, theology teachers, community leaders, deaconesses, presbyters and bishops.² Among them, the votive inscription from the Roman province of Praevalitana mentioning the deaconess Ausonia, is frequently cited (*CIL III 13845*). Much has been written on the inscription itself, with authors discussing the circumstances of the find, the date of its creation, and its transcription.³ However, this paper will focus on Ausonia's title of deaconess, the main reason why the inscription is cited in papers exploring the participation of women in early Church work.

Since there is still a thesis on Ausonia's title being granted to her, on the account of her husband being a deacon, using finds from the latest research, we will try to determine if that was, indeed, the case. In addition, this research paper will also provide new information on the work done by women in the early Christian community of Duklja.

The Duklja Inscription

This inscription (230 x 25,5 x 40 cm), regarded as lost today, was last seen in 1902 according to P. Sticcoti, when it was halved and the inscription was car-

¹ On the ecclesiastical service of women in the early Christian Church see the bibliography of: Martimort 1985; Alexandre 1997; Eisen 2000; Jensen, 2003. On the sources on deaconesses see: Madigan, Osijek 2005.

² Eisen 2000.

³ The last paper (that we know of) mentioning this inscription lists an extensive bibliography, as well as the problem of the find, see: Gelichi, Negrelli, Leardi, Sabbionesi, Belcari, 2012, pg. 11 – 40.

viđen 1902. g. kad je prepolovljen na dva dijela, pa mu je otklesan tekst, nakon čega je poslužio u gradnji neke seoske kuće.⁴ To je razlog zbog kojeg nam je danas poznat samo po crtežu. Mjesto njegovog nalaza je ulaz na zapadnoj fasadi manjeg križolikog objekta u Dokleji (crkva C).⁵ Datiranje ovog spomenika izazvalo je živahnu raspravu. Natpis je netom nakon otkrića datiran u 6. st. Međutim I. Stojković – Nikolajević ga 1957.g. smješta u rani Srednji vijek odnosno u 9 st. da bi ga nekoliko desetljeća kasnije datirala u 6. st.⁶ U literaturi je uglavnom prihvaćena datacija u 6. st. ali neki misle da natpis potječe i iz 7. st dok se u bazi podataka *Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH)*, bez pobližeg objašnjenja, pojavljuje prijedlog datacije od 301. – 600.g.⁷

Kako se može vidjeti iz crteža na natpisu između dva križa (različita) stoji:

Međutim i oko transkripcije natpisa postoje nesuglasice pa ga se čitalo na različite načine. Tako ga između ostalih Sticotti čita *Ausonia diac(onissa) pro voto suo et fili[o]rum suorum f(aciendum) curavit*.⁸ U banci podataka EDCS je natpis transkribiran *Ausonia diac(onissa) (p) ro voto suae et filiarum suorum f(e)c(it)*.⁹ U ranije spomenutoj heidelberškoj bazi podataka EDH su ga, iz nama nejasnih razloga, pročitali kao *Ausonia diac(onissa) (p)ro voto suo et filiora(!) suora(!) f(e)c(it)*.¹⁰ Sigurno najkontroverznije čitanje ovog natpisa nudi A. Coşkun koji ga je pročitao *Ausonia diac(onissa) (p)ro voto suo et filior(um) suor(um) f(emina) c(larissima)*.¹¹

O ranokršćanskim đakonicama

Već su najranije kršćanske zajednice bile organizirane unutar sebe, kao što su i između različitih zajednica postojali kontakti, što je bilo moguće ostvariti samo djelovanjem crkvenih službenika.¹² Klerička se hijerarhija razvijala postupno a čini se da su u 3. st. kršćanske službe bile uglavnom

ved off, after which it served as building material for a local farmhouse.⁴ For this reason we are only familiar with its drawing today. The location of the find was at the entrance on the west facade of a small cruciform building in Duklja (Church C).⁵ The date of the inscription sparked a lively debate. Shortly after the discovery, the inscription was dated to the 6th century. However, in 1957 I. Stojković – Nikolajević placed it to the Early Middle Ages, roughly the 9th century, only to date it to the 6th century again, a few decades later.⁶ The most accepted date in scientific literature is the 6th century, however some believe the inscription should be dated to the 7th century, while the database *Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH)*, without further explanation, suggests the date between AD 301 and 600.⁷

As can be observed from the drawing, the inscription is placed between two (different) crosses, and reads as follows:

However, there are contradictory views on the transcription as well, thus the inscription has been reconstructed in various ways. Sticotti reads it as *Ausonia diac(onissa) pro voto suo et fili[o]rum suorum f(aciendum) curavit*.⁸ The EDCS database transcribes it as *Ausonia diac(onissa) (p)ro voto suae et filiarum suorum f(e)c(it)*.⁹ The aforementioned Heidelberg database EDH reads it as *Ausonia diac(onissa) (p)ro voto suo et filiora(!) suora(!) f(e)c(it)*, for unfamiliar reasons.¹⁰ The most controversial transcription is offered by A. Coşkun who reconstructed it as *Ausonia diac(onissa) (p)ro voto suo et filior(um) suor(um) f(emina) c(larissima)*.¹¹

On Early Christian Deaconesses

The early Christian communities were already organized within themselves, as well as having church officials act as contacts between different communities.¹² The clerical hierarchy developed gradually, and it seems that the Christian services were mostly hierarchically structured in the 3rd century. The clergy, headed by the bishop, had taken over the leadership

4 Sticotti, 19992, str. 145 - 146, sl. 83.

5 Gelichi, Negrelli, Leardi, Sabbionesi, Belcari 2012, str. 17.

6 Stojković – Nikolajević 1957, str. 567-572; Stojković – Nikolajević 1981, str.9 -13.

7 U 7. st. Auber 1986, str. 136. Od 4. do 7 st: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>

8 Sticotti 19992, str. 145.

9 http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_de.php

10 <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>

11 Coşkun 2002, str. 167.

12 Hermann 1980.

4 Sticotti, 19992, pg. 145 - 146, pic. 83.

5 Gelichi, Negrelli, Leardi, Sabbionesi, Belcari 2012, pg. 17.

6 Stojković – Nikolajević 1957, pg. 567-572; Stojković – Nikolajević 1981, pg. 9 -13.

7 To the 7th century: Auber 1986, pg. 136. From the 4th to the 7th century: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>

8 Sticotti 19992, pg. 145.

9 http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_de.php

10 <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>

11 Coşkun 2002, pg. 167.

12 Hermann 1980.

već hijerarhijski strukturirane. Vodstvo kršćanske zajednice preuzeo je kler s biskupom na čelu a pomagali su mu prezbiteri i đakoni.¹³ Uz ove službe postojale su i brojne neklerikalne dužnosti koje su obavljali pripadnici crkve. Krajem 2. i početkom 3. st. dolazi do uspostave prava klera na uzdržavanje zbog čega se crkvene službe polako i profesionaliziraju.¹⁴

Nije moguće niti je potrebno u okviru ovoga rada posvećenog Auzoniji prikazati razvoj ženskog đakonata, to tim više što je o službi đakonice - onoj u antici kao i onoj u suvremenoj kršćanskoj crkvi - napisan veliki broj radova.¹⁵ Na ovom mjestu ćemo podsjetiti samo nekoliko važnih činjenica. Riječ *διακονία* - uz koju vežemo imena đakon i đakonica - je starogrčkog porijekla i označava službu služenja.¹⁶ U ranom se kršćanstvu referira na Posljednju večeru i Kristove riječi (*Luka 22: 26-27*).¹⁷ Tu su službu obavljali i muškarci i žene o čemu, između brojnih izvora, svjedoči i Novi Zavjet.¹⁸ Tako Pavao u pismu Timoteju (3: 11) opisuje kojim bi se vrlinama trebale odlikovati đakonice.¹⁹ A đakonica Feba koju preporučuje Pavao (*Rim. 16, 1*) sigurno je posjedovala sve te vrline, ako možemo suditi po lijepim riječima kojima on o njoj govori.²⁰ U Didaskalijama (16) posvećen je čitav odlomak službi đakonice. U tom se sirijskom crkvenom pravilniku iz 3. st. tako može pročitati da biskup treba uzeti pomoćnike...*i jednu ženu koja bi služila potrebama žena. Đakonica tako treba podučavati ženske katekumene, prije krštenja mazati njihova tijela uljem, sprovoditi ih k krsnom zdencu, zaranjati ih u vodu i na kraju oblačiti u bijele haljine. Đakonice su osim toga trebaju posjećivati bolesne, polagati na njih ruke i davati im Pričest.*²¹ Istaknimo da je ovaj crkveni propisnik, kao uosta-

of the Christian community, and was aided by presbyters and deacons.¹³ There were also many other non-clerical services performed by Church members. At the end of the second and the beginning of the third century, the clergy obtained the right to be financially supported and Church services were slowly getting professionalized.¹⁴

It is neither possible nor necessary to show the development of the female diaconate in this paper dedicated to Ausonia, especially since the ministry of deaconess - in antiquity as well as in recent times - has been covered in a wide range of published material.¹⁵ Here we will recall a few important facts on the matter. The word *διακονία* - related to the titles deacon and deaconess - comes from Ancient Greek and signifies the duty of serving. In early Christianity it refers to the Last Supper and the words of Christ (*Luke 22: 26-27*).¹⁷ This service was performed by both men and women, as testified, among elsewhere, in the New Testament.¹⁸ Thus Paul in his letter to Timothy (3: 11) describes the virtues a deaconesses should possess. The deaconess Phoebe recommended by Paul (*Rim. 16, 1*) must have possessed all these virtues, judging by the complimentary words written about her. The *Didascalia Apostolorum* (16) has a whole section devoted to the ministry of deaconess. This Syrian Church Order from the 3rd century states that the bishop should take attendants and...*one woman to serve the needs of women. A deaconess should teach female catechumens, anoint them with oil before baptism, guide them to the baptismal font, submerge them in water and dress them in white robes afterwards. Deaconesses should also visit the sick, lay hands on them and give them Communion.*²¹ Note that this Church Order, as

13 Pretpostavlja se da je već koncem 3. st. gotovo svaki veći grad antičkoga svijeta imao i biskupa. A za vladavine Justinijana (Cod. Ius. 1,3,35) je to postalo pravilo (Chadwick 1972, str. 46 – 55).

14 O profesionalizaciji klera i ranim crkvenim službama vidi: Schöllgen 1998.

15 Vidi listu literature kod: Eisen 2000., str. 227 – 295.

16 Hentschel 2005.

17 Vi nemojte tako! Naprotiv, najveći među vama neka bude najmlađi; i predstojnik kao poslužitelj. Tko je veći? Koji je za stolom ili koji posluhuje? Zar ne onaj koji je za Stalom? A ja sam posred vas kao onaj koji posluhuje. Vidi: Rebić, Fućak, Duda 2003., str. 1492.

18 U pismu Plinija Mlađeg (ep. 10,96,9-12) caru Trajanu se spominju dvije robinje koje je on, tada namjesnik u Bitiniji, stavio na muke ne bi li izvukao korisne podatke o kršćanima (... quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam...). Nama je zanimljivo kako ih Plinije naziva ancillae ministrae što neki autori tumače da su bile đakonice (vidi: Jensen 2003, str. 143).

19 Žene neka isto tako budu ozbiljne, ne klevetnice nego trijezne, vjerne u svemu Vidi: Rebić, Fućak, Duda 2003, str. 1694.

20 Preporučujem vam Febu, sestru našu, poslužiteljicu Crkve u Kenhrej: primite je u Gospodinu kako dolikuje svetima i priskočite joj u pomoć u svemu što od vas ureba jer je i ona bila zaštitnicom mnogima i meni samome. Vidi: Rebić, Fućak, Duda 2003, str. 1660.

21 Slobodan prijevod po: Dunlop Gibson 1903, str. 78 – 79. (<http://archive.org/stream/didascaliaaposto00gibsuoft#page/78/mode/2up>)

13 It is thought that, by the end of the 3rd century, almost every larger town had a bishop. During the reign of Justinian (Cod. Ius. 1,3,35) that had become a rule (Chadwick 1972, pg. 46 – 55).

14 On clergy professionalization and early Church services see: Schöllgen 1998.

15 See the listed bibliography at: Eisen 2000., pg. 227 – 295.

16 Hentschel 2005.

17 But not so with you. Rather, let the greatest among you become as the youngest, and the leader as one who serves. For who is the greater, one who reclines at table or one who serves? Is it not the one who reclines at table? But I am among you as the one who serves. See: Rebić, Fućak, Duda 2003., pg. 1492.

18 In the letters of Pliny the Younger (ep. 10,96,9- 12) to emperor Trajan , two slave girls are mentioned, which he, as proprator of Bithynia, had tortured in order to obtain useful information about Christians (... quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam...). For the purposes of this paper, it is interesting to note how Pliny calls them ancillae ministrae which some authors interpret as them having been deaconesses (see: Jensen 2003, pg. 143).

19 Their wives likewise must be dignified, not slanderers, but sober-minded, faithful in all things. See: Rebić, Fućak, Duda 2003, pg. 1694.

20 I commend to you our sister Phoebe, a servant of the church at Cencreae, that you may welcome her in the Lord in a way worthy of the saints, and help her in whatever she may need from you, for she has been a patron of many and of myself as well. See: Rebić, Fućak, Duda 2003, pg. 1660.

21 Free interpretation based on: Dunlop Gibson 1903, pg. 78 – 79. (<http://archive.org/stream/didascaliaaposto00gibsuoft#page/78/mode/2up>)

lom i drugi kasniji pravilnici i upute za rad crkve a koji, između ostalog, govore i službu đakonice napisani s namjerom da poduču kako bi trebalo biti - što bi moglo upućivati na zaključak da tako nije bilo odnosno da su egzistirali različiti običaji.²² O službi đakonice bilo je govora i na crkvenim saborima. Tako se o đakonicama raspravljalo već naprvo ekumenskom koncilu u Nikeji (325.g.) gdje se u tekstu 19. kanona tog koncila može vidjeti da se đakonicama nije čelo mjesto među klerom. Da se ni odluke carskih sinoda nisu potpuno prihvaćale svjedoči kanon 15. kalcedonskog ekumenskog koncila (451.g.) koji ponovno govori o njima. Tako đakonica mora biti starija od 40 godina (ranija je granica bila 60) a to može postati tek nakon podrobnog ispitivanja. Ako se nakon posvete i službovanja uda znači da je prezrela Božju milost te je treba ekskomunicirati kao i njenog partnera.²³ Nasuprot tome 17. kanon orleanske sinode (553.g.) pokazuje da su đakonice mogle biti udate ali se nisu za vrijeme službe smjele preudati.²⁴

Odluke koje su se donosile na crkvenim saborima bile su različite: od podrške do zabrane rada đakonicama u crkvenim službama. U spisima crkvenih otaca one se ili uopće ne spominju ili ih se napada kao što ih se i zagovara, kako to čini npr. Sveti Ivan Zlatousti sudeći po jednoj od njegovih brojnih sačuvanih homilija (1 *Timoteju* 3:8-10). Tamo je, između ostaloga, napisao da je služba đakonice potrebna, korisna i časna za crkvu.²⁵

Ako je suditi po jednom zanimljivom pismu Pape Gelasija I. (*Ep. 14*) napisanom na samom kraju 5. st. žene nisu lako odustajale u borbi za mjesto u crkvenim službama. U tom pismu ovaj crkveni vođa ogorčeno govori o, u to vrijeme, još uvijek uobičajenoj praksi da žene služe u liturgiji (...*ut feminae sacris altaribus ministrare firmentur...*). Činjenica da se o ženama od samih početaka razvoja crkvene hijerarhije kroz mnoga stoljeća uvijek iznova raspravljalo, (ne uvijek lijepim riječima), ukazuje na to da su žene pa tako i one u službi đakonice usprkos svim otporima bile i dalje aktivne.

Još je uvijek predmet znanstvenih rasprava pitanje jesu li đakonice pripadale kleru, kojemu su nedvojbeno pripadali đakoni.²⁶ Osim toga se čini da je služba đakonice imala drugačiji razvojni

well as later Church orders and work regulations describing the ministry of deaconess, were written with the intention of educating on the way it should be, indicating that things were different in reality, with different traditions in place.²²

The ministry of deaconess was discussed during Church councils as well. The First Council of Nicaea (AD 325) denied deaconesses a place among the clergy in the text of their Nineteenth Canon Law. The decisions of imperial synods were not always accepted in their entirety, as witnessed by the fifteenth ecumenical council held at Chalcedon (AD 451), where deaconesses were discussed once more. It was established that a deaconess must be older than 40 years (prior lowest age limit was 60 years), and she must first undergo a detailed examination process. If she were to marry after the consecration and service, it would mean she had despised God's mercy, and would have to be excommunicated along with her partner.²³ Conversely, the Seventeenth Act of the Orleans Synod (AD 533) tells how deaconesses could marry, but were not allowed to remarry during their service.²⁴

The decisions reached at Church Councils varied: from support to the ban of deaconess work in Church service. In the writings of Early Church Fathers they either go unmentioned or are attacked as much as advocated, as in the example of a homily by St John Chrysostom (1 *Timothy* 3:8-10). Here he writes how the ministry of deaconess is necessary, useful and honorable for the Church.²⁵

Based on one interesting letter by Pope Gelasius I (*Ep. 14*), written at the end of the 5th century, women did not give up their place in the Church ministry so easily. The Church leader writes bitterly on the still commonplace practice of women serving in the liturgy (...*ut feminae sacris altaribus ministrare firmentur...*). The fact that women have been the repeated subject of debate (and not always in a nice manner) for many centuries, from the very outset of church hierarchy, shows that women, those in the ministry of deaconess as well, remained active in the church, despite this resistance.

Whether deaconesses belonged to the clergy or not is still a subject of scientific debate, even though deacons were undoubtedly part of it.²⁶ In addition, it appears that the ministry of deaconess had a diffe-

22 U Apostolskim konstitucijama iz 4. st. se na više mjesta spominju đakonice a sačuvana je i molitva (8,3,19) uz pomoć koje ih biskup posvećuje u tu službu. Tako se može pročitati da na nju biskup polaže ruke u prisutnosti prezbitera, đakona i đakonice nakon čega izgovara molitvu. Vidi: Boxler 1874, str. 291 (<http://www.unifr.ch/bkv/kapitel3171-1.htm>). Više antičkih izvora o đakonicama vidi kod Madigan, Osiek 2005.

23 Vidi: Jensen 2003, str. 145 -146.

24 Eisen 2000, str. 184.

25 Schaff 1889, str. 769 (<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf113.pdf>)

26 Vidi: Jensen 2003., str. 145 - 148.

22 The 4th century Apostolic Constitutions mention deaconesses many times, and have even a prayer (8,3,19) written for the occasion of their consecration to the service by the bishop. The bishop lays his hand on the deaconess in the presence of presbyters, deacons and other deaconesses, after which he recites the prayer. See: Boxler 1874, pg. 291 (<http://www.unifr.ch/bkv/kapitel3171-1.htm>). For more ancient sources on deaconesses see Madigan, Osijek 2005.

23 See: Jensen 2003, pg. 145 -146.

24 Eisen 2000, pg. 184.

25 Schaff 1889, pg. 769 (<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf113.pdf>)

26 See: Jensen 2003., pg. 145 - 148.

put na zapadu od onoga na istoku Carstva. O đakonicama u zapadnoj i istočnoj Crkvi je podrobno pisao E. Theodorou koji je pokušao odgovoriti na to pitanje istraživanjem moguće razlike između čina posvete (*cheirotonia*) i čina blagoslova (*cheirothesia*).²⁷ Tako su njegova istraživanja dovela do zanimljivih rezultata koji su potvrdili da je na istoku služba đakonice bila daleko učestalija i dugotrajnija nego na zapadu Carstva.²⁸ Đakonice su u službu ulazile uz pomoć liturgijskog čina posvete ili blagoslova koji simbolizira rukopolaganje i imaju sve glavne odlike posvete (*cheirotonia*) đakona. Po E. Theodorou služba đakonice je bila jedina ženska služba među klerom ali za razliku od đakona muškarca ona nije imala priliku za napredovanje u službi. Bile su potpuno ovisne o biskupu koji ih je i izabirao i posvećivao, a u hijerarhiji su bile ispod đakona te su se bavile uglavnom potrebama žena. E. Theodorou je i ustanovio da su na zapadu đakonice prestale djelovati u 11. st. dok su na Istoku bile prisutne do kraja Bizantskog Carstva.²⁹

Rečeno je ranije da je sačuvano i više ranokršćanskih epigrafskih spomenika koji spominju đakonice pa nam se čini uputno iščitati podatke s tih natpisa o njihovom privatnom životu a koji bi mogao nalikovati obiteljskoj situaciji naše Auzonije.³⁰

S područja Zapadnog Carstva su, osim dokleatskog, poznata, za sada, još dva natpisa koja spominju đakonice ali koji ništa ne govore o njihovom bračnom statusu. Tako čitamo da je votivni natpis iz Rima (6. st) dao podići Dometije, đakon i blagajnik i njegova vlastita sestra Ana đakonica, dok s nadgrobno natpisa iz Ticina podignutog za Teodoru đakonicu koja je umrla 22.07.539.g. s 48 godina nema nikakvih drugih osobnih podataka.³¹

S područja Istočnog Carstva potječe daleko više epigrafskih spomenika koji spominju ili samo đakonice ili se imenuju braća, sestre, druga rodbina ali i družice. Na nekim od njih se međutim može pročitati da su bile udane i da su imale djeću, što je slučaj i s dokleatskom Auzonijom. Takav je nadgrobni natpis iz Konye (*Iconium*) u rimskoj provinciji Likaoniji u Maloj Aziji. Taj je spomenik suprugu i njegovoj obitelji dala postaviti đakonica

rent path of development in the west than in the east of the Empire.

E. Theodorou has written about deaconesses in the Western and Eastern Church, and he tried to answer this question by researching the difference between the act of consecration (*cheirotonia*) and the act of blessing (*cheirothesia*).²⁷ His research has produced some interesting results which confirm that the ministry of deaconess was far more common and lasted longer in the eastern part of the Empire than in the western part.²⁸ Deaconesses entered the service by the liturgical act of consecration or blessing, symbolized by the laying on of hands, and the act had all the main characteristics of the consecration act (*cheirotonia*) of the deacons. According to E. Theodorou, the ministry of deaconess was the only female service available in the clergy, but unlike the deacons, deaconesses did not have the opportunity for advancement in Church service. They were entirely dependent on the bishop who chose and sanctified them, and they were placed beneath deacons in Church hierarchy, mostly dealing with the needs of women. E. Theodorou has also found that in the west, the deaconess ministry ceased to exist in the 11th century, while in the East it was present until the end of the Byzantine Empire.²⁹

It has already been stated that numerous early Christian epigraphic sources exist which mention deaconesses, so it seems appropriate to analyze the information obtained from them about the private lives of deaconesses, which might somewhat resemble the family situation of Ausonia.³⁰

Apart from the Duklja inscription, two other inscriptions mentioning deaconesses have been preserved so far from the western part of the Empire, but they hold no information on the deaconesses' marital status. The votive inscription from Rome (6th century) was dedicated by Dometius, a deacon and a treasurer, and his sister Ana, a deaconess, while the funerary inscription from Ticino, erected for Theodora, a deaconess who died on July 22, 539 at the age of 48, holds no other personal information.³¹

There are many more epigraphic sources from the eastern part of the Empire, mentioning either only deaconesses or also naming their brothers, sisters, other family members and even friends. Some

²⁷Theodorou 2008, str. 34 – 128.

²⁸Jensen (2003, str.147) smatra da su na istoku đakonice bile dio klera koji je znao profitirati od blizine carskog dvora u Konstantinopolu. U Justinijanovim zakonima (novelle 3, 1) se takospominje kler Svete Sofije koji se osim biskupa sastojao od 60 prezbitera, 100 muških i 40 ženskih đakona, 90 subđakona, 110 lektora i 25 psalmičara.

²⁹Theodorou 2008, str. 123 – 128.

³⁰Eisen 2000., str. 158 – 198. U ovoj je knjizi uz svaki spomenik citirana i literatura o natpisu.

³¹Ibid., str. 182 – 183 i 184 – 185.

²⁷Theodorou 2008, pg. 34 – 128.

²⁸Jensen (2003, pg.147) believes that deaconesses were part of the clergy in the East, and were able to profit from being in the vicinity of the imperial court in Constantinople. The Laws of Justinian (Novella 3.1) mention the clergy of St Sophia which, apart from the bishop, consisted of 60 presbyters, 100 male and 40 female deacons, 90 sub-deacons, 110 lectors and 25 psalmists.

²⁹Theodorou 2008, pg. 123 – 128.

³⁰Eisen 2000., pg. 158 – 198. This book cites alongside each monument the bibliography related to the inscription.

³¹Ibid, pg. 182 – 183 and 184 – 185.

Bazileja i maloljetni sin jedinac.³² Na jednom nadgrobnom spomeniku iz Pirgije u Maloj Aziji se spominje đakonica Stratega, i sin joj, koji su spomenik dali podići za Strateginog supruga, njegovu sestru i njenog sina.³³ Jedan drugi natpis iz Pirgije govori da su đakon Eugenis i sin mu podigli spomenik za više osoba između kojih je i Eugenisova majka đakonica Matrona.³⁴ Majci đakonici Noni je dao podići spomenik prezbiter Aleksandar kako piše na natpisu iz Galatije.³⁵ Đakonu Asteriju je majka također bila đakonica kako se može pročitati na natpisu iz Lidije.³⁶

Posebno je zanimljiv nadgrobni spomenik iz Laodike Kombuste koji je dala podići đakonica Aurelija Faustina za preminulog sina, za kojega je napisala da je bio sin Faustinov. Kako je Faustin spomenut bez ikakve funkcije ovaj spomenik je izričito svjedočanstvo da je Aurelija Faustina obavljala dužnost đakonice bez povezanosti sa službom supruga.³⁷

Auzonija

Možemo li iz dukljanskog natpisa iščitati još neke informacije osim podatka da se Auzonija predstavila kao đakonica? To će nam naime pomoći da barem malo osvjetlimo situaciju koja je vladala u crkvenoj zajednici ranokršćanske Dokleje u odnosu na službe žena. Dokleatska đakonica je bila dobrostojeća gospođa koja je mogla financirati podizanje jedne zavjetne građevine. A. Coşkun je ponudio čak i mogućnost da su njezini preci bili iz roda Decima Magna Auzonija.³⁸ Dokleatska je đakonica bila majka više od jednog djeteta što je dala zabilježiti na natpisu kojega je podigla u svoje i u ime svoje djece. S obzirom na norme antičkog društva u kojemu je Auzonija živjela i iz njezina statusa te činjenica da je imala djecu zaključujemo da je u jednom trenutku bila udata. A kako natpis ne spominje muža moglo bi značiti da je Auzonija u trenutku izrade natpisa bila udovica.

I u literarnim izvorima i na epigrafskim spomenicima se đakonice pojavljuju kao neudate, udate ali i udovice, pa se Auzonijina situacija uklapa u

of them mention that the deaconess in question had been married and had had children, as is the case with Ausonia from Duklja. Such an inscription comes from Konya (*Iconium*) in the Roman province of Lycania, in Asia Minor. This inscription was erected by the deaconess Basilea and her infant son, an only child, for her husband and his family.³²

One funerary inscription from Pyrgium in Asia Minor mentions the deaconess Stratega and her son, on a tombstone for her husband, his sister and his sister's son.³³ Another inscription from Pyrgium tells us that the deacon Eugenis and his son erected a tombstone for several people, among them Eugenis' mother, deaconess Matrona.³⁴ Presbyter Alexander erected a tombstone for his mother Nona, as witnessed by an inscription from Galatia.³⁵ The mother of the deacon Asterius was also a deaconess, as stated in the inscription from Lydia.³⁶ An inscription from Laodicea Combusta erected by the deaconess Aurelia Faustina for her deceased son, mentioned as the son of Faustinus, is particularly interesting. Since Faustinus is mentioned without any additional titles to his name, this inscription is explicit testimony to the fact that Aurelia performed the service of deaconess without any connection to the service of her husband.³⁷

Ausonia

Can we infer any additional information from the Duklja inscription, other than Ausonia being presented as a deaconess? This would help us throw some light on the prevalent situation in the early Christian community of Duklja, in regards to the service of women.

The deaconess of Duklja was a well-off lady who could fund the construction of a votive structure. A. Coşkun even considers the possibility that her ancestors stemmed from the family of Decimus Magnus Ausonius.³⁸ She had numerous children, a fact evident from the inscription she dedicated in her and her children's names. Considering the social norms of her time, her status and the fact that she had children, we can infer that she must have been married at some point. And since the inscription mentions no husband, Ausonia might have been a widow when

32 Ibid., str. 167 – 169.

33 Ibid. str. 168.

34 Ibid. str. 169.

35 Ibid. str. 169.

36 Ibid. str. 169.

37 Ibid. str. 168 – 169.

38 A. Coşkun je istraživao Decima Magna Auzonija (Decimus Magnus Ausonius) glasovito odvijetnika, retora, gramatičara i pjesnika 4. st. iz Bordeauxa (Burdigala) i njegov klan. Ovaj je u zreloj dobi zahvaljujući milosti cara Gracijana (kojemu je u mladosti bio učitelj) postigao i sjajnu političku karijeru (i pomogao rođacima u njihovim karijerama). To je inspiriralo A. Coşkuna da transkribira završetak našeg natpisa kao *f(emina) c(larissima)* te se poigra mogućnošću da je i dukljanska Auzonija potekla iz tog roda. (Coşkun 2002).

32 Ibid., pg. 167 – 169.

33 Ibid, pg. 168.

34 Ibid, pg. 169.

35 Ibid, pg. 169.

36 Ibid, pg. 169.

37 Ibid, pg. 168 – 169.

38 A. Coşkun has done research on Decimus Magnus Ausonius, the famous lawyer, rhetorician, grammarian and poet from 4th century Bordeaux (Burdigala) and his family. He had an excellent political career (and helped out his cousins in their careers) in his maturity, due to the grace of Emperor Gratian (his teacher in youth). This inspired A. Coşkun to read the rest of the inscription as *f(emina) c(larissima)* and to consider the possibility that Ausonia from Duklja belonged to this family (Coşkun 2002).

opću sliku. Isto tako vjerujemo da je ona obnašala tu crkvenu službu sama i da nije nosila suprugovu titulu. Ponegdje se i u novijoj literaturi može naići na dvojbe oko njezine titule. Tako na primjer M. J. Auber koja, osim što Auzonijin natpis datira u 7. st., iznosi prijedlog da je ona možda žena đakona. Na takvo razmišljanje je potaknuta podatkom da uz Auzonijino ime nije napisana čitava titula nego samo *diac*.³⁹

Zaključak

Dukljanski je natpis o Auzoniji već desetljećima poznat, a u recentno vrijeme ga se učestalo citira i na nj referira u raspravama o ulozi žena u ranokršćanskim službama. O tim se službama iznose su različita mišljenja, kako ona koja smatraju da su žene u prvim stoljećima kršćanstva ravnopravno sudjelovale u obnašanju nekih crkvenih službi, tako i ona koja sumnjaju u sudjelovanje žena u radu Crkve. Smatramo ipak da je Auzonija u njeno vrijeme (6.st?) bila u službi dokleatske kršćanske zajednice u kojoj je obavljala dužnosti đakonice jer na takav zaključak sve upućuje, kako smo prethodno izložili.

Kako još uvijek ne možemo u potpunosti razumjeti ulogu i doprinos žena u ranokršćanskoj Crkvi jer je to još uvijek predmet važnih istraživanja, smatramo, a upravo na temelju spomenutog natpisa, da je situacija u Dokleji u odnosu na ženske crkvene službe u to vrijeme bila slična prilikama drugdje Carstvu, iako se ono sastojalo od područja koje su se ne samo zemljopisno nego kulturno, društveno, ekonomski ali i etnički potpuno razlikovali. I Auzonija iz Dokleje se - ako je postavimo u kontekst općenitog položaja žena i poslova koje su imale u ondašnjoj rimskoj religioznoj sferi - kao i neke druge žene u Rimskom Carstvu u vrijeme kada je kršćanstvo bilo na početku svog razvoja, uspjela izboriti za više slobode i prava, pa se na određeni način usprkos tradicionalnoj patrijarhalnoj nadmoći i emancipirala, ako možemo upotrijebiti taj moderni izraz za antičke prilike.

the inscription was being made.

Literary and epigraphic sources mention deaconesses as single, married or widowed, thus Ausonia's situation fits the overall picture. We also believe that she performed this Church service alone, not carrying her husband's title. Recent scientific literature shows doubts concerning her title. M. J. Auber, for example, dates the inscription to the 7th century and suggests that Ausonia might have been the wife of a deacon. She infers this from the fact that the whole title was not written down next to Ausonia's name, merely the abbreviation *diac*.³⁹

Conclusion

The Duklja inscription mentioning Ausonia has been well known for decades, and lately it has been cited in discussions on the role of women in early Church services. Different opinions exist on the subject matter, from those who believe that, in Church service, women were equal to men for the first few centuries of Christianity, to those who doubt women were involved in the work of the early Church at all. We believe that, in her time (6th century ?), Ausonia served as a deaconess in the early Christian community of Duklja, because, as we have previously presented, everything points to this conclusion.

Since we still cannot fully understand the role and contribution of women to the early Church, as important research on the matter is still being conducted, we believe, based on the aforementioned inscription, that the situation in Duklja concerning female Church service at the time was similar to the situation in other parts of the Empire, even though the Empire consisted of a vast multitude of different geographical, cultural, social, economic and ethnic elements. If we place Ausonia from Duklja in the context of the general position of women and their religious work at the time, we will find that she managed to establish greater freedom and better rights for herself, as did some other women of the Roman Empire during the early beginnings of Christianity, thus emancipating herself in a way, despite the traditional patriarchic dominance, if we may use this modern term for ancient times.

³⁹ Auber(1986, str. 136) piše: de savoir s'il s'agit d'une diaconesse ou d'un femme de diacre.

³⁹ Auber (1986, pg. 136) writes: de savoir s'il s'agit d'une diaconesse ou d'une femme de diacre.

- M. Alexandre 1997, *Frauen in frühem Christentum*, G. Dubuy, M. Perrot (ur.) ,Geschichte der Frauen I: Antike, Frankfurt., str. 451 - 490.
- M. J. Auber 1986, *Des Femmes diaeres: un nouveau chemin pour l'Église*, Paris.
- F. Boxler(prev) 1874, *Die sogenannten Apostolischen Constitutionen und Canonen*, Kempten, str. 291.
- H. Chadwick 1972, *Die Kirche in der antiken Welt*, Berlin – New York.
- A. Coşkun 2002, *Die gens Ausonia an der Macht: Untersuchungen zu Decimius Magnus Ausonius und seiner Familie*, Oxford.
- M. Dunlop Gibson 1903, *The didascalia Apostolorum in English*, London.
- U. E. Eisen 2000, *Women Officeholders in Early Christianity: Epigraphical and Literary Studies*, Collegeville.
- S. Gelichi, C. Negrelli, S. Leardi, L.Sabbionesi, R. Belcari 2012, *Doclea alla fine dell'antichita. Studi e ricerche per la storia di una citta abbandonata della Prevalitania. Duklja na kraju antičkog doba. Studije i istraživanja istorije jednog napuštenog grada Prevalitanije, Nova antička Duklja III, D. Radović (ur), Podgorica, str. 11 – 40.*
- A. Hentschel 2005, *Diakonia im Neuen Testament*, Erlangen-Nürnberg.
- E. Herrmann 1980, *Ecclesia in RePublica*, Frankfurt am Main.
- A. Jensen 2003, *Gottes selbstbewusste Töchter. Frauenemanzipation in frühem Christentum*,2 Münster, Hamburg, London.
- G. Macy 2008, *The Hidden History of Women's Ordination : Female Clergy in the Medieval West*, Oxford.
- K. Madigan, C. Osiek 2005, *Ordained Women in the Early Church: A Documentary History*, Baltimore.
- A. G. Martimort 1985, *Deaconesses: An Historical Study*, San Francisco.
- A. Rebić, J. Fućak, B. Duda (ur.) 2003, *Jeruzalemska Biblija*, Zagreb, str. 1492.
- Ph. Schaff (ur.) 1889, *St. Chrysostom. Homilies on Galatians, Ephesians, Philipphians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus and Philemon, Nicene and postnicene Fathers 1/13*, str. 769.
- G. Schöllgen 1998, *Die Anfänge der Professionalisierung des Klerus und das kirchliche Amt in der Syrischen Didaskalie*, Jahrbuch für Antike und das Christentum, Ergänzungband 26, Münster.
- P. Sticotti 1999, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica.
- I. Stojković – Nikolajević 1957, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, Actes du Ve Congrès International d'Archeologie, Citta del Vaticano, str. 567-572.
- I. Stojković – Nikolajević 1981, *Dve beleške za istoriju Prevalisa*, Zbornik radova Vizantološkog društva 20, str. 9 -13.
- E. Theodorou 2008, *Die Weihe (Cheirotonia) oder Segnung (Cheirothesia) der Diaconissen, Diakonat und Diakonie in frühchristlicher und Ostkirchlicher Tradition*, A. Jensen – G. Larentzakis (ur.), Graz, str. 34 – 128.
- <http://www.unifr.ch/bkv/kapitel3171-1.htm>).
- http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_de.php
- <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>
- <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf113.pdf>
- (<http://archive.org/stream/didascaliaaposto00gibsuoft#page/78/mode/2up>)

- A. Coşkun 2002, *Die gens Ausonia an der Macht: Untersuchungen zu Decimius Magnus Ausonius und seiner Familie*, Oxford;
- A. G. Martimort 1985, *Deaconesses: An Historical Study*, San Francisco;
- A. Hentschel 2005, *Diakonia im Neuen Testament*, Erlangen-Nürnberg.
- A. Jensen 2003, *Gottes selbstbewusste Töchter. Frauenemanzipation in frühem Christentum*, 2 Münster, Hamburg, London;
- A. Rebić, J. Fućak, B. Duda (ur.) 2003, *Jeruzalemska Biblija*, Zagreb, str. 1492;
- E. Herrmann 1980, *Ecclesia in RePublica*, Frankfurt am Main;
- E. Theodorou 2008, *Die Weihe (Cheirotonia) oder Segnung (Cheirothesia) der Diaconissen, Diakonat und Diakonie in frühchristlicher und Ostkirchlicher Tradition*, A. Jensen – G. Larentzakis (ur.), Graz, str. 34 – 128.;
- F. Boxler (prev) 1874, *Die sogenannten Apostolischen Constitutionen und Canonen*, Kempten, str. 291.;
- G. Macy 2008, *The Hidden History of Women's Ordination : Female Clergy in the Medieval West*, Oxford.;
- G. Schöllgen 1998, *Die Anfänge der Professionalisierung des Klerus und das kirchliche Amt in der Syrischen Didaskalie*, *Jahrbuch für Antike und das Christentum*, Ergänzungsband 26, Münster.;
- H. Chadwick 1972, *Die Kirche in der antiken Welt*, Berlin – New York;
- <http://archive.org/stream/didascaliaaposto00gibsuoft#page/78/mode/2up>
- http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_de.php;
- <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054540>;
- <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf113.pdf>;
- <http://www.unifr.ch/bkv/kapitel3171-1.htm>;
- I. Stojković – Nikolajević 1957, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, *Actes du Ve Congrès International d'Archeologie*, Citta del Vaticano, str. 567-572.;
- I. Stojković – Nikolajević 1981, *Dve beleške za istoriju Prevalisa*, *Zbornik radova Vizantološkog društva* 20, str. 9 -13.;
- K. Madigan, C. Osiek 2005, *Ordained Women in the Early Church: A Documentary History*, Baltimore.;
- M. Alexandre 1997, *Frauen in frühem Christentum*, G. Dubuy, M. Perrot (ur.) , *Geschichte der Frauen I: Antike*, Frankfurt., str. 451 - 490.;
- M. Dunlop Gibson 1903, *The didascalia Apostolorum in English*, London;
- M. J. Auber 1986, *Des Femmes diaeres: un nouveau chemin pour l'Église*, Paris.
- P. Sticotti 1999, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori* 2, Podgorica;
- Ph. Schaff (ur.) 1889, *St. Chrysostom. Homilies on Galatians, Ephesians, Philipphians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus and Philemon, Nicene and postnicene Fathers* 1/13, str. 769.;
- S. Gelichi, C. Negrelli, S. Leardi, L. Sabbionesi, R. Belcari 2012, *Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania. Duklja na kraju antičkog doba. Studije i istraživanja istorije jednog napuštenog grada Prevalitanije*, *Nova antička Duklja III*, D. Radović (ur.), Podgorica, str. 11 – 40.;
- U. E. Eisen 2000, *Women Officeholders in Early Christianity: Epigraphical and Literary Studies*, Collegeville;

ИВАНА ГРУЈИЋ

КЕРАМИКА II ВЕКА НА ДОКЛЕЈИ

THE II CENTURY POTTERY IN DOCLEA

Током археолошких истраживања 2010. и 2011. године, ископавана је просторија 8/IX, која се налази у североисточном делу храмовног комплекса (објекат IX).¹ Просторија правоугаоног облика, димензија 8.25 x 5.75 m, налази се уз источни зид целе (*cella*) капитолног храма, а на јужној страни уз североисточни део атријума (скица 1- план објекта IX), и представља најсевернију просторију са источне стране, у низу просторија са тремом окренутим ка улицама (Baković 2011: 15). Јужни зид просторије 8/IX хронолошки припада првој фази зидања овог грађевинског комплекса и накнадно је презиђиван у горњем нивоу. Северни зид просторије 8/IX зидан је истовремено са храмом, или у кратком временском распону, пошто се наслања на подијум целе, што је претпостављено на основу ископаног рова, који се пружа дуж источног зида храма и са јужне стране северног зида просторије 8/IX. Испуну рова чини слој са шупом црвенкасте боје, и са нешто мањим бројем налаза у односу на слој са шупом у осталом делу просторије. Источни зид просторије 8/IX истовремен је са јужним зидом, тако да ова два зида (источни и јужни) са малим преградним зидом А, уствари, представљају најстарију грађевинску фазу, која је нарушена, али делом и искоришћена, приликом градње капитолног храма. Улаз у просторију 8/IX био је са јужне стране, тј. уз јужни зид, на месту где је уочен ниво зидног малтера. У просторији постоји и мањи преградни зид, обележен као зид А, правца пружања исток-запад, и до њега се са западне стране пружа поменути ров са црвенкастим шупом.

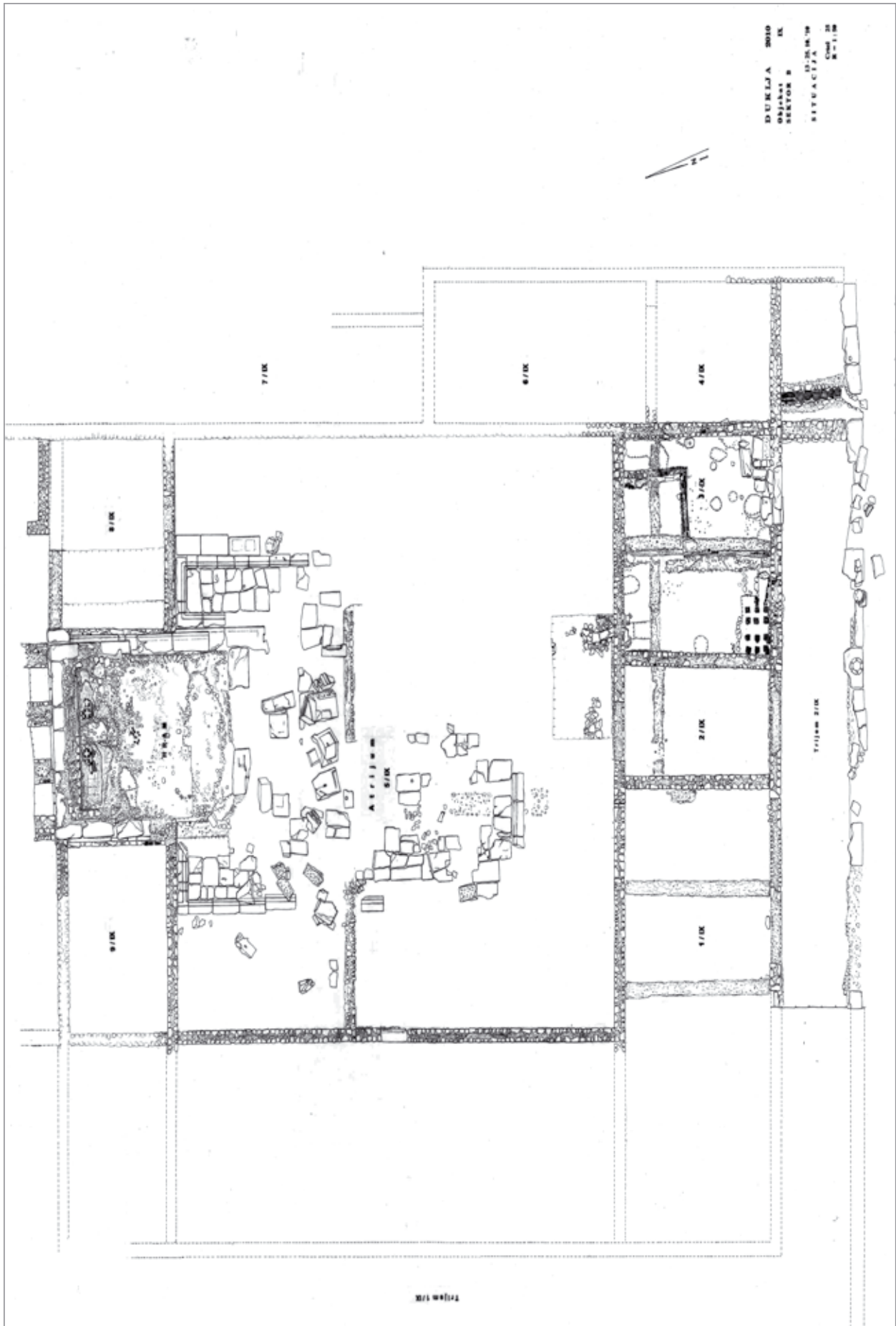
Стратиграфски слојеви издвојени у оквиру ове просторије различито се хронолошки опредељују, што је омогућило обраду керамичког материјала из слоја са малтером и

During the archaeological excavations in 2010 and 2011, room 8/IX was researched, which is located on the northeast part of temple complex (Building IX).¹ Room of rectangular shape, with dimensions of 8.25 x 5.75 m, is located along the east wall of cella (cella) of capitol temple, and on the southern part along the northeast part of atrium (Sketch 1 - Plan of building IX), and represents the northeast room on the east side, in a series of rooms with portico facing the street (Bakovic 2011: 15). The southern wall of the room 8/IX chronologically belongs to the first stage of masonry building of the complex and subsequently is rebuilt in the upper level. The northern wall of the room 8/IX was built simultaneously with the temple, or in a short span of time, since it relies on the podium of the cella, which is assumed on the basis of a trench, which extends along the eastern wall of the temple and to the south side of the north wall of the room 8/IX. Filling of the trench coat makes the rubble of reddish color, with a slightly smaller number of findings in relation to the layer with rubble in the other parts of the room. The east wall of the room 8/IX is concurrent with the south wall, so that the two walls (east and south) with a small partition of wall A, in fact, represents the oldest building phase, which has been disrupted, but partly utilized, during the construction of the temple. Entrance into the room 8/IX was on the south side, i.e. along the southern wall, on the place where the levels of wall plaster is observed. In the room, there is a small partition wall, the wall marked as wall A, with the direction east-west, and to it, being on the west side, is provided aforementioned trench with reddish rubble.

Stratigraphic layers separated within this room are chosen in a different chronology, enabling pro-

¹ Ископавања просторије 8/IX обављена су у две кампање, 2010. и 2011. године, у организацији ЈУ Музеји и галерије Подгорице, под руководством М. Баковића, док је руководио пројекта Д. Радовић, а стручну екипу 2010. г. чинили су археолози Д. Драшковић, М. Живановић, архитектонски техничар Т. Мијовић и студенти археологије Н. Боровинић и Н. Радуновић, а у кампањи 2011.г. учествовали су М. Живановић, И. Меденица, Т. Мијовић и С. Антић. Обраду керамике и цртеже посуда урадили су М. Живановић и аутор овог рада, који изражава своју дубоку захвалност колегама на уступљеном материјалу и драгоценим сугестијама.

¹ The excavations of the room 8/IX were carried in two campaigns, 2010 and 2011, conducted by PI Museums and Galleries of Podgorica, under the administration of M. Bakovic, while the project manager was D. Radovic. The research team in 2010 were archaeologists D. Draskovic, M. Zivanovic, architectural technician T. Mijovic, and archaeology students N. Borovinic and N. Radunovic. In 2011 campaign, the contributors were M. Zivanovic, I. Medenica, T. Mijovic, S. Antic. The pottery and drawings research was done by M. Zivanovic and author of this paper, who owes deep gratitude to the colleagues for the materials and precious suggestions.

Скица 1 - План објекта 9 - положај просторије 8 / Sketch 1 - Object IX plan, room 8 position.

шутом као засебну, затворену целину, датовану на основу налаза у II век.² Слој са малтером и шутом (слој 2) издвојен је између слоја тамномрке земље са налазима из касноантичког периода (слој 1), који се налази изнад, и малтерним подом, који се пружа испод (скица 2- профил). Над малтерним подом, налазе се *in situ* рушевине објекта и танак слој нагорелог шута са опеком и малтером, и то представља доњи део слоја 2. Такође, и материјал из слоја са црвенкастим шутом припада стратиграфској јединици 2, а разликује се по боји и садржају црвенкасте глиновите земље (здравце), која је доспела ту копањем ровова уз зидове храма приликом његове градње. Просторно, слој са шутом прати објекат најстарије грађевинске фазе (зидови јужни, источни и преградни А). Овај слој карактерише доста камена, опеке, грумења малтера, од којих је већи број комада са фасаде зидова просторије који су били омалтерисани (налази фреско малтера). Када је у питању покретни археолошки материјал, осим керамике, која је и предмет овог рада, пронађени су метални налази (клинови, баглама i.b. 196, гвоздена брава i.b. 197, два бронзана предмета i.b. 127 и i.b. 128, два новчића i.b. 141, i.b. 180). Датовање слоја у II век, осим уобичајених форми керамичких посуда, које се јављају на ширем простору Медитерана, употпунио је и налаз добро очуваног бронзаног новца кованог за цара Антонија Пија (138-161) (Cvetković 2011: 110). Што се тиче осталих налаза, хронолошки не тако опредељивих, може се рећи да потврђују формирање слоја шута након рушења зидова у овој просторији, о чему сведоче поменути налази гвоздених клинова и браве у доњем делу слоја 2.

По својим функционалним и стилским одликама, керамика овог слоја може се поделити на неколико група: 1. трпезна (1.1. зделе, 1.2. тањери, 1.3. крчазе и 1.4. пехари), 2. амбалажна (2.1. амфоре), кухињска (3.1. лонци, 3.2. поклопци) и 4. керамика посебне намене (4.1. жижци, 4.2. кадионице и 4.3. минијатурне посуде).³ У оквиру основних група разликују се поједини типови посуда, који се издвајају по свом облику, фактури и квалитету израде. Такође, осим увезене керамике, распрострањене и на другим локалитетима на ширем ареалу Јадранске обале,

cessing of ceramic materials within a layer of mortar and rubble as a separate, enclosed unit, dating back according to the findings in II century.² The layer with mortar and rubble (layer 2) is separated between the layer of dark brown soil with late ancient finds (layer 1), which is placed on top and mortar floor that is placed below (Sketch 2 – profile). . Above the mortar floor, the ruins of the object can be found *in situ*, and thin layer of burned rubble with bricks and mortar, and that represents lower part of layer 2. Also, material from layer with red rubble belongs to stratigraphic unit 2, but is different by color and content of reddish clay soil, which happen to be there by digging the rows alongside the temple walls during its building.

The layer with rubble follows the building of the oldest building phase (south walls, east and partition A). This layer is characterized by bulk of stones, bricks, mass of mortar, from which a large amount of pieces is from wall façade that had been emplaced (fresco mortar finds). Regarding movable archaeological materials, besides ceramics, which is the main focus of this paper, metal findings have been discovered (bolt, hinge i.n. 196, iron lock i.n. 197, two bronze pieces i.n. 127 and i.n. 128. two coins i.n. 141, i.n. 180). Dating the layer in II century was complemented not only with usual forms of ceramic pots that can be found on a broader part of Mediterranean, but with the find of well-preserved bronze coin, coined for emperor Antonius Pius (138-161) (Cvetković 2011: 110). With reference to other findings, not determinable chronologically, it could be said that are confirming formation of the rubble layer after wall wreckage in this room, which can be confirmed by the iron bolt and lock finds in the lower part of the layer 2.

According to their functional and stylistic features, the ceramic of this layer can be divided into several groups: 1. dining (1. 1. bowls, 1. 2. plates, 1. 3. jugs and 1. 4. beakers), 2. packaging (2. 1. amphorae), kitchen (3. 1. pots, 3. 2. caps) and 4. pottery for special purposes (4. 1. lamps, 4. 2. spoons, and 4. 3. small vessels).³ Within the main groups individual vessel types can be distinguished by their form, invoice and quality. Similarly, except for the imported pottery, widespread on other sites in the wider area of the Adriatic coast, the presence of pottery produced in some of the

² По средини ове просторије, уочено је прекопавање слоја, тако да је могло доћи до незнатног мешања материјала из слоја изнад (слој тамномрке земље са касноантичким материјалом).

³ Ознаке функционалних група, као и типови у оквиру њих, обележени су на исти начин као и приликом обраде и публикација керамике из просторије 3/IX (Drašković; Živanović 2010: 58), због једноставнијег поређења и евентуалног каснијег публикација целокупног керамичког материјала са Доклеје.

² Across the middle of this room, the digging of the layer is noticed, therefore it is possible to be little mixing from the upper layer (layer of dark brown soil with late ancient materials).

³ The numerisation of the functional groups, as well as the types, are marked in the same manner as during the treatment and production of the ceramics from the room 3/IX (Drašković; Živanović 2010: 58), for the easier

DUKLJA 2011

Objekat IX
SEKTOR B

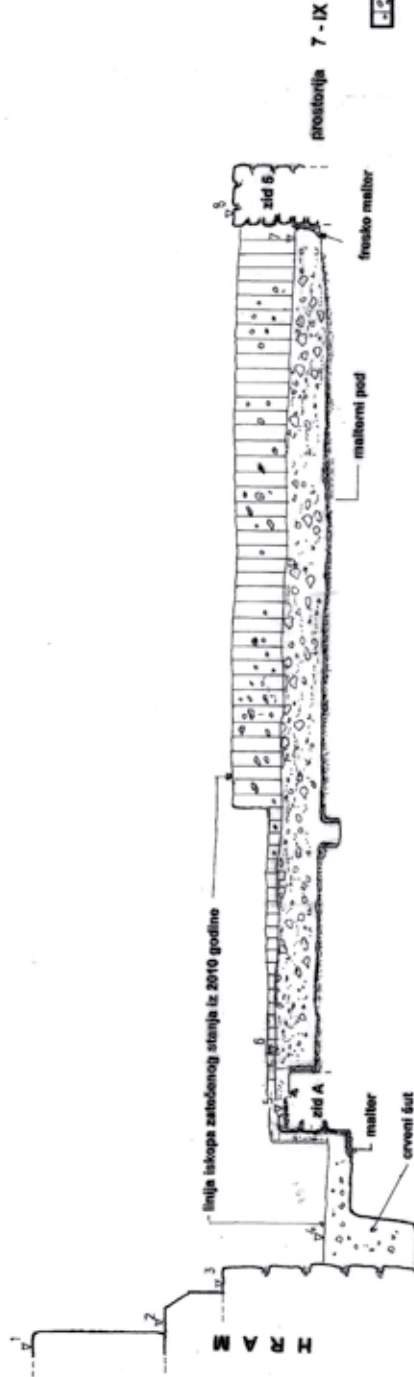
20 - 22. 06. '11

Prostorija 8 / IX
presjek istok - zapad

Crtež 12

R = 1:25

Članje sa letve	Apsolutna vrijednost
Rp	150
11	20
12	115
13	103
14	223
15	182
16	185
17	190
18	154
	4800
	4930
	4944
	4905
	4735
	4707
	4774
	4708
	4905

Tamno - mrlja zemlja sa opakom, kamenjem i dosta materijala
stoj šuta sa maltonom

crtača: Snježana Antić

Скица 2 - Пресек И-3 кроз просторију 8 са крајњем шума / Sketch 2 Sscton E-W through room 8 with debris layer.

примећује се и присуство керамике израђене у неким од локалних или регионалних радионица. Археолошка сведочанства о постојању таквих радионица, у овом степену истражености Доклеје, не поседујемо, али налази посуда које немају аналогије у познатим радионицама Царства, и које квалитетом израде заостају за оригиналним типовима, потврђују радионичку делатност која је била активна и у касноантичком периоду (Drašković, Živanović 2010: 73).

1. Трпезна керамика

1.1. Зделе (Т.1. 1-12; Т.2. 1-8; Т.3. 1-12)

Зделе представљају најбројнију групу у оквиру трпезне керамике. Као посуде у којима се храна углавном није кувала, а делимично се припремала, имале су посебно место на трпези. Израђиване у већим, познатијим радионицама, доспевале су увозом и до најудаљенијих делова Царства. У Доклеју су, највероватније, набављане преко неке од лука на обали (Drašković, Živanović 2010: 80), или копненим путем (*Via Egnatia*). Издваја се неколико подгрупа: прву групу представљају зделе од фино пречишћене глине, са лискуном, црвенкасто до окер-наранџасте боје, танким црвеним премазом, биконичног облика, са ободом у виду широке уздигнуте траке који се повија ка унутра и телом које се испод обода косо спушта ка равном дну (Т 1. 1-4, 11), одговарају групи G и J по Робинсону-*Samian A ware* (Robinson 1959: Pl. 67, G 173, G 174; Pl. 68, J 132, K 13) и датују се од I до краја II века. То су примерци источне сигилате B (*Eastern Sigillata-ESB*), fine фактуре, наранџасте боје печења са танким црвеним премазом, аналогне примерцима из Стобија и одговарају групи ESB2, или Hayes 60 (Anderson-Stojanović 1992: 50,51, Pl.35/308, Pl. 36/310,313). Сличне форме, са ужим тракастим ободом и телом калотастог облика, производе се и у IV и V веку као форма Hayes 61 (Hayes 1972: 107) и појављују се на Доклеји (Drašković, Živanović 2010: 59, T.1. 1-4). Истој групи припада и здела Т.1. 5, која се разликује од претходно описаних по већим димензијама, аналогна посуди у Стобима (Anderson-Stojanović 1992: Pl. 36/312), и у Хераклеји (Манева 1979: TXV 174). Другу групу чине зделе већег пречника, од фино пречишћене глине, црвенкасте боје печења, коничног облика, са бочним зидовима разгнутим ка споља и ободом задебљаним са унутрашње стране, наглашеним жљебом на прелазу у реципијент (Т.1. 6,7), и рубом обода заобљеним ка унутра. Грубље су фактуре, па се не искључује могућност да су неки

local or regional workshops is noted. Archaeological testimonies of the existence of such workshops in this stage of exploration of Doclea, we do not possess, but the vessel finds are without analogy in the famous workshops of the Empire, and the quality production is falling behind the original types, which confirms the workshop activity that was active in the late ancient period. (Drašković, Živanović 2010: 73).

1. Table ceramics

1.1. The bowls (T.1. 1-12; T.2. 1-8; T.3. 1-12)

Bowls are the largest group within the table ceramic. As the vessels in which the food was not usually cooked, but was partly prepared, had a special place on the table. They were made in larger, better-known workshops and had been imported to the most distant parts of the Empire. In Doclea they are likely to have been purchased by some of the ports on the coast (Draskovic, Zivanovic 2010: 80), or land (*Via Egnatia*). Several groups can be distinguished: the first group consists of bowls of finely refined clay with mica, ocher to reddish-orange color, with a thin red slip, bi-conical shape, with the wide-brimmed raised strip that bends inward and body that is below the rim obliquely going down toward the bottom (T 1 1-4, 11), corresponding to a group G and J by Robinson- Samian A ware (Robinson 1959 Pl. 67, G 173, G 174; Pl. 68, J 132, K 13) and dated from I to the end of II century. These are examples of eastern sigillata V (Eastern Sigillata-ESV), with fine texture, orange roast with a thin red coating analogous to examples from Stobi and are appropriate to the group ESV2 or Hayes 60 (Anderson Stojanović 1992: 50,51, Pl. 35/308, Pl. 36/310, 313). Similar forms, with narrow banded rim and body of calottal shape, were produced in the IV and V centuries as form Hayes 61 (Hayes 1972, 107) and appear on Doclea (Draskovic, Zivanovic 2010: 59, T. 1. 1-4). The bowl T. 1. 5 belongs to the same group, which differs from the previously described by larger sizes, and is analog to the pot in Stobi (Anderson-Stojanovic 1992: Pl. 36/312), and on Heraclea (Maneva 1979: TXV 174). The second group consists of larger diameter bowls of finely refined clay, reddish firing color, of conical shape, with the side walls flaring outward and rim thickened on the inside, a pointed groove at the turn of the recipient (T. 1. 6,7), and the edge of the rim curved inwards. The invoices are coarser, and the possibility that some of the specimens were used as covers is not excluded. Bowls (T. 1. 8-10) belong to the group 21 and 23V by Hayes and date from the middle II and beginning of III century, but

примерци коришћени као поклопци. Зделе (Т.1. 8-10) припадају групи 21 и 23В по Хејсу и датују се у средину II и почетак III века, а јављају се до краја IV века (Hayes 1972: 46, fig. 7). Здела лоптастог облика, са ободом повијеним ка унутра, који је са унутрашње стране на прелазу у реципијент благо задебљан (Т.1. 12), слична је типовима 49 и 181 по Хејсу (Hayes 1972: 68, 202).

Зделе са ободом разгрнутим ка споља представљене су малобројним примерцима, од којих се разликују три различита типа: први са хоризонтално разгрнутим равним ободом (Т.2. 1), други са ободом благо разгрнутим ка споља, са плитким жљебом са горње стране обода (Т.2. 2) и трећи са ободом косо извученим ка споља и са жљебом на прелазу у реципијент (Т.2. 3). Посуда на Т.2. 3 је, по облику, аналогна посуди пронађеној на некрополама Доклеје, где се опредељује у тањире, као источномедитерански импорт, а по пореклу припада северноафричкој продукцији (Египат). Појављује се у свим медитеранским областима, и по Ламољи назива се *sigillata chiara*. Географски најближе аналогije су у Салони, Нарони и у залеђу провинције Далмације, у Билећи где се датује у крај III и у IV век (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 208, сл. 70). Од сличних посуда овог типа, посуда са Доклеје се разликује по боји (тамносива боја печења), грубљој фактури и недостатку печатних или вегетабилних мотива на дну. Зделе на Т.2. 4, 5 представљене су по једним примерком и разликују се међусобно: прва (Т.2. 4.), здела дубљег калотастог реципијента са ободом косо извученим ка споља и засеченим под оштрим углом, по чијем се рубу налазе плитке овалне јамице, а на врату украс у виду урезане таласасте линије, светлоокер боје печења, док је здела на Т.2. 5 полусферичног облика, са равним рубом обода, испод кога се налази троугаоно проширење, које вероватно представља псеудо дршку.

Здела Т.2. 6 је дубљег реципијента, скоро вертикалних бочних зидова, који се завршавају равним ободом са плитким жљебом на горњој површини, а на телу је украс изведен плитко урезаним, косим и вертикалним паралелним линијама неправилног распореда. Овај тип посуда сличан је зделама са Доклеје (Drašković, Živanović 2010: 69, T. 10 1-3). То су посуде рађене на спором витлу, сиве до мрке боје печења, са украсом у виду метличастих линија распоређених по целој спољашњој површини зделе. Овакав тип украшавања чешће се јавља на лонцима, распрострањен је на локалитетима на северу

they also appear to the end of IV century (Hayes 1972: 46, fig. 7). Ball-shaped bowl with rim bent inwards, which is on the inside on the turn of the recipient slightly thickened (T. 1. 12), is similar to the types 49 and 181 by Hayes (Hayes 1972, 68, 202).

Bowls with flaring rim outward are presented in quite a few of examples, and can be differed in three types: the first, with horizontal flat flaring rim (T. 2. 1), the second with gently flaring rim outward, with a shallow groove on the top rim (T. 2. 2) and the third with the rim obliquely drawn outward and slotted at the turn of the recipient (T. 2. 3). Bowl T. 2. 3, is in the form, analogous to the pot found on Doclea necropolis, where it determines into plates such as east Mediterranean import and in origin on it belongs to North African production (Egypt). It appears in all Mediterranean areas, and by Lamolia it is called *sigillata chiara*. Geographically the closest analogies are in Salona, Naron, and in the hinterland of the province of Dalmatia, in Bileca where it is dated in the late III and IV century (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejiović 1975: 208, ph. 70). From similar vessels of this type, the pot from Doclea, differs in color (dark grey color of firing), rougher invoice and the absence of signet or plant motifs on bottom. Bowls of T. 2. 4, 5 are represented by a single specimen, and differ from each other: the first (T. 2. 4.) calotte deeper bowl shape recipient with averted rim sloping outwards and slanted at an acute angle, by the edge of which are shallow oval pits, and on the neck the ornament in the form of incised wavy lines is placed, with light ochre paint baking, while the bowl on T. 2. 5 with half sphere shape with straight edge rim, below which there is a triangular extension, which is probably a pseudo handle.

Bowl T. 2. 6 is of a deeper recipient, with nearly vertical sidewalls, which end with flat rim with a shallow groove on the upper surface, and the body is carved with shallow decoration, sloping and vertical parallel lines of irregular layout. This type of vessels is similar to the bowls from Doclea (Draskovic, Zivanovic 2010: 69, T. 10 1-3). These vessels are made on a slow wheel, gray to dark brown color of roast, with decoration similar to broom-like lines distributed on the outer surface of the bowl. This type of decoration is more common on pots, and is widespread on sites in northern Albania and eastern Montenegro and the Littoral (2010 Zagarčanin 26, T3, A). In the layer of rubble, these bowls are likely to appear as an intrusion of dark brown earth layer with late antique material (see footnote 2). Bowls of larger dimensions and of a deeper recipient, which may have been used

Албаније, источне Црне Горе и Приморја (Загарчанин 2010: 26, Т3 А). У слоју са шутом, ове зделе јављају се вероватно као упад из слоја тамномрке земље са касноантичким материјалом (видети фусноту 2). Зделе већих димензија и дубљег рецепијента, које су можда коришћене и за припрему хране (Т.2. 7, 8), имају профилисане ободне: код првог примерка једним ребром који у доњем делу има урезан танки жљеб (Т.2. 7), а код другог ребром које је са унутрашње стране задебљано жљебом, који наглашава прелаз у рецепијент (Т.2. 8).

Група здела које испод обода, са спољне стране, имају по два плитка жљеба и биконичан облик тела посуде, степенасто наглашен према заобљеном дну на прстенастој ниској ноzi, представљају тип који се јавља од II до V века (Т.3. 1-8). У овом слоју са шутом, примерци припадају типу 9B по Хејсу (Hayes 1972: 46-48), и датују се у другу половину II века. Израђене су од фино пречишћене глине, наранџасте боје печења, а на спољној страни имају сјајан црвенкасто-наранџаст премаз. На подручју Далмације пронађени су аналогни примерци у Нарони, Тилурију, као и на подручју Босне и представљају примерке афричке сигилате различитих типова посуда (Jelinčić 2011: 132). Два примерка једноставних калотастих здела, са бочним зидовима који се шире ка споља и са равним, непрофилисаним ободом, благо засеченим ка унутра (Т.3. 9) или заобљеним (Т.3. 10), највише одговарају типу 16A по Хејсу и Н1 по Робинсону (Hayes 1972: 40, fig.6/16A; Robinson 1959: Pl. 60, H1). Здела на Т.3. 11, је разгрнутог, тракасто профилисаног обода танког руба повијеног ка унутра, испод кога се налазе два плитка жљеба, тамнонаранџасте боје печења, fine фактуре, са лискуном, и црвеним премазом и припада, највероватније, источној сигилати В1 (ESB1) (Anderson-Stojanović 1992: 50,51; Pl.35/307; Robinson 1959: Pl. 67/ G 173). Код зделе Т.3. 12, обод је профилисан са два полукружна ребра, од којих је нижи наглашенији, светлонаранџасте-окер боје печења, аналогна је форми 8В по Хејсу, Драгендорфу 29 и датује се у другу половину II века (Hayes 1972: 32, fig.4).

1.2. Тањери (Т.4. 1-10)

Следећа група посуда сврстана је у тањере, али по неким ауторима посуде овог типа могу бити плитке зделе или поклопци. Прву групу карактерише обод у виду пластично, овално профилисаног ребра, различито постављеног (Т.4. 1-4). Ове посуде су израђене од фино пречишћене глине, црвене су боје и глчане, сјајне површине, припадају

for food preparation (Т. 2. 7, 8), have a molded rim: on the first sample of one rib at the bottom part is etched thin groove (Т. 2. 7), while in the second, rib is on the inside groove thickened, that emphasizes the transition to the receiver (Т. 2. 8).

The group of bowls which have under rim, on the outside, two shallow grooves and bi-conical body shape bowl, gradually pointed to a rounded bottom on a short foot ring, are the type that occurs from II to V century (Т. 3. 1-8). In this layer of debris, specimens belong to the type 9B by Hayes (Hayes 1972: 46-48), and have been dated to the second half of II century. They are made of fine clay, purified, orange color ro-ast, and on the outside of a brilliant reddish-orange coat. Analog samples were found in Dalmatia area in Narona, Tilurium, as well as in Bosnia and present examples of African sigillata of different vessel types (Jelinčić 2011: 132). Two samples of simple calotte bowls, with side walls that spread outward and with flat, non-profiled rim, slightly slanted inwards (Т. 3. 9) or rounded (Т. 3. 10), mostly resemble type 16A for Hayes and N1 by Robinson (Hayes 1972: 40, fig. 6/16A; Robinson 1959 Pl. 60, H1). Bowl of Т. 3. 11 is flaring, stripped profile rim with thin edge bent inwards, below which are two shallow grooves, dark orange color baking, fine texture, with mica, and red coating and is, most likely, eastern sigillata V1 (ESB1) (Anderson-Stojanovic 1992: 50,51; Pl 35/307; 1959 Robinson 1959 Pl. 67 / G 173). With regards to the bowl Т. 3. 12, the rim is profiled with two semicircular ribs, one of which is less emphasized, light orange ocher-colored baking is analogous to the 8V form by Hayes, Dragendorf 29 and dates from the second half of the II century (Hayes 1972: 32, fig. 4).

1.2. Plates (Т.4. 1-10)

The next group of vessels is classified as plates, but according to some authors vessels of this type may be shallow bowls and lids. The first group is characterized by a rim in the form of plastic, oval molded ribs, set differently (Т. 4. 1-4). These pots are made of finely refined clay, red-colored and polished, glossy surface, belonging to widely spread type that corresponds to the form 61A by Hayes, Robinson G 174, and have been dated to the early II century (Hayes 1972: 104, fig. 17, Form 61; Robinson 1959 Pl. 67 / G 174). Another group of shallow containers (Т. 4. 5-8), with side walls flaring outward non-profiled semicircular rim and oval shapes that ends straight, red in color, made of fine clay, purified. In shape, they could be used as lids. The third group (Т. 4. 9,10), is

распрострањеном типу који одговара форми 61A по Хејсу, Робинсону G 174, и датују се у рани II век (Hayes 1972: 104, fig. 17, form 61; Robinson 1959: Pl. 67/ G 174). Друга група плитких посуда (Т.4. 5-8), са бочним зидовима разгрнутим ка споља, непрофилисаним ободом полукружног и овалног облика који се равно завршава, црвене је боје, израђена од фино пречишћене глине. По облику, могле су се користити као поклопци. Трећа група (Т.4. 9,10), представљена је са два фрагмента тањира квалитетне израде, који су израђени од глине са доста примеса ситнозрног и крупнозрног песка и траговима шамота. Имају постојан премаз црвене боје, изведен у дебљем слоју, и орнамент у виду концентричних кругова, изведен са унутрашње стране посуде, са два плитко урезана жљеба. Аналогије за ове две посуде нису пронађене, сличне су посудама F1 по Робинсону (Robinson 1959: Pl.60/ F 1).

1.3. Пехари (Т.5. 5,8,9)

Групи трпезне керамике припадају три посуде, за које се претпоставља да су припадале пехарима. То су посуде широког и дубљег реципијента, fine фактуре и служиле су за пиће. Прва је рађена од фино пречишћене глине, светлонаранџасте боје са црвеним премазом који није постојан, равним дном на прстенастој ниској нози и са печатом на средини дна (Т.5. 5). Иако је очувано само дно посуде, аналогије овом фрагменту су посуда F 15 по Робинсону, а облик дна G 21 (false ring foot), и датује се у I-II век (Robinson 1959: Pl. 57, 73; Slane 1990: 93, 94, Pl.8), као и у Хераклеји (Манева 1979: TXV 195). Други пехар, на Т.5. 8, представља посуда мањих димензија, тамноцрвено-мрке боје, од лошије пречишћене глине са примесам песка, ситног калцита, обода благо разгрнутог, полукружног пресека, са наглашеним прелазом у реципијент и бочним зидовима који се сужавају ка дну посуде. Плитке канелуре налазе се са обе стране зида посуде, а на спољној су израженије. Трећа посуда (Т.5. 9) припада керамици танких зидова, са благо извијеним ободом ка споља, кратким вратом и лоптастим телом, између којих су плитко урезана два жљеба, сивкасто-окер боје печења, од фино пречишћене глине, са сивкастим премазом, који је спорадично сачуван. Већи део посуде недостаје, тако да је тешко одредити аналоган тип, али познато је да се керамика танких зидова јавља у раном Царству, и да су главни центри у северној Италији, одакле се шири ка осталим средиштима провинција. Ова керамика је глатке, песковите површине и обично има украс

represented by two fragments quality workmanship plate, which are made of clay with many inclusions of coarse and fine-grained sand and traces of fire clay. They have a permanent coat of red paint, drawn in a thicker layer, and ornament in the form of concentric circles, drawn on the inside of the bowl, with two shallow grooves etched. Analogies for these two vessels were not found, and are similar to the vessels F1 by Robinson (Robinson 1959 Pl. 60 / F 1).

1.3. Beakers (T.5. 5,8,9)

Three vessels belong to the group of table ceramics, which are assumed to have belonged to the beakers. These containers are broad and of a deeper recipient, fine texture and were used for drinking. The first is made of finely refined clay, light orange with red coating that is not stable, flat bottom on a short foot ring and seal in the middle of the bottom (T. 5. 5). Although only the bottom of the vessel is preserved, the analogy to the bowl fragment are F 15 by Robinson, and form of the bottom G 21 (false ring foot), and is dated from the I-II century (Robinson 1959 Pl. 57, 73, Slane 1990: 93, 94, Pl. 8), and in Heraclea (Manev 1979: TXV 195). Another beaker of T. 5. 8, represents a vessel of smaller size, dark red-brown color, of less quality treated clay with traces of sand, small calcite, slightly flaring rim, semi-circular cross-section, with a pointed transition in the recipient and side walls tapering towards the bottom of the container. Shallow flutes are located on either side of the vessel wall, and on the outside are more pointed. The third vessel (T. 5. 9) belongs to the ceramics of thin walls, with slightly curved rim towards the outside, short neck and a spherical body, between which are carved two shallow grooves, grayish-ocher firing, of finely refined clay, with gray coat, which is sporadically preserved. Much of the container is missing, so it is difficult to determine an analogous type, but it is known that the ceramic of thin walls occurs in the early Empire, and that the main centers are in northern Italy, from where it spreads to other provincial centers. This ceramics is smooth, sandy surface and usually has an ornament made in barbotin technique or in sharp notches, but there are samples without ornaments, such as the one on Doclea. They date back to the mid-second century, while their distribution was expanding across provinces even later (Ožanić-Roguljić 2007: 174; Anderson Stojanović 1992: 35, Pl. 22/178). Bowl, pitcher or beaker, on T. 5. 7, has a ring, flat and high bottom and lower part of body, conical in shape, and by their properties, as well as container T. 5. 9, may

израђен у барботин техници или оштрим урезима, али има и примерака без орнамената, какав је овај на Доклеји. Датуме се до средине II века, док се њихова дистрибуција шири по провинцијама и касније (Ožanić-Roguljić 2007: 174; Anderson-Stojanović 1992: 35, Pl.22/178). Посуда, крчаг или пехар, на Т.5. 7, има прстенасто, равно и високо дно и доњи део трбуха, коничног облика, и по својим одликама, као и посуда Т.5. 9, може припадати керамици танких зидова. На прелазу у трбух изведен је украс у виду хоризонталних, танких, паралелно урезаних линија, а боја печења је светлоокер-наранџаста.

1.4. Крчази (Т.5. 1-4а,6)

Издвојено је неколико различитих крчага, од којих је први (Т.5. 1) већих димензија, коме недостају делови обода и трбуха, али је на цртежу приказан његов могући изглед. Лоптастог облика тела, суженог врата, са дном на прстенастој нози, наранџасто-црвенкасте боје печења, израђен је од фино пречишћене глине. Спољна површина зидова посуде је порозна и различите је боје, што је, највероватније, последица поновног излагања ватри. На југоисточној некрополи Доклеје пронађен је сличан тип крчага, означен као тип 2/А (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 199, сл. 52), који има аналогије у Коринту, и датуме се у почетак IV века (Slane 1990: Pl.13/224). С обзиром да на примерку из просторије 8/IX недостаје обод, остаје нерешено његово типолошко и хронолошко опредељење. Други крчаг (Т.5. 2), својим обликом подсећа на форме лонаца, израђен је од фино пречишћене глине, са плитким жљебовима у горњем делу трбуха. Обод је у виду прстенасте траке, благо разгнут, испод кога је кратак врат који прелази у биконичан реципијент. Има аналогије у Стобима, где се датуме у II век (Anderson-Stojanović 1992: 35, Pl.22/178). На Т.5. 3,4 налазе се два крчага, тракасто профилисаног равног обода, код којих је са унутрашње стране жљебом наглашен прелаз у реципијент, а видљиве су и канелуре од витла. Крчаг Т.5. 3 има висок врат, левкастог облика, док је код другог примерка (Т.5. 4), врат краћи и цилиндричног облика. Овом крчагу, највероватније, одговара дршка Т.5. 4а, овалног пресека са два наглашена ребра на горњој страни. Слични крчази пронађени су на југоисточној некрополи Доклеје, и приближно одговарају типу I/3, са две дршке, који је пореклом из северне Италије и производи се у I-II веку,

belong to the ceramics with thin walls. At the turn of the middle part of the body, an ornament was made and decorated with horizontal, thin, parallel incised lines and with baking color of light ochre orange.

1.4. Jugs (T.5. 1-4a,6)

Several different jugs has been selected, the first of which (T.5. 1) is larger, which lacks parts of the rim and the abdomen, but the drawing shows its possible appearance. It has ball-shaped body, narrow neck, with

Сл. 1 - Лонац / fig. 1 - Pot.

the bottom of the foot ring, an orange-reddish color of baking, and is made from finely refined clay. The outer surface of the vessel wall is porous and has a different color, which is most likely a consequence of repeated exposure to fire or heat. On the southeast necropolis of Doclea, similar type of pitcher can be found, designated as type 2 / A (Cermanović-Kuzmanovic, Velimirović-Žižić, Srejiović 1975: 199, ph. 52), which has analogies in Corinth, and dates from the early IV century (Slane 1990 Pl. 13/224). Since the specimen from room 8/IX misses the rim, his typological and chronological orientation remains unsolved. Another pitcher or jug (T.5. 2), with its shape resembles the form of pots, and is made of finely refined clay, with a shallow grooves in the upper abdomen. Rim in the form of annular strips, slightly flaring, below which is a short neck that goes into bi-conical recipient. There are analogies in Stobi, which has been dated to the II century (Anderson-Stojanovic, 1992: 35, Pl. 22/178). On the T.5. 3,4 there are two jugs, profiled beaded flat rim, in which from the inside with the groove is emphasized the transition to the recipient, along with certain flutes of winches. Pitcher T.5. 3 has a high neck, it is funnel shaped, while the other sample (T.5. 4) has shorter neck and is cylindrical.

увозе се преко Аквилеје, у Коринту се датују у II-III век, а примерци у Доклеји у средину III века (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 200, сл. 54). На Атинској Агори одговарају типу G 93 по Робинсону, где се датују у I век (Robinson 1959: Pl. 5, G 93). На T.5. 6, дно крчага, светлоокер-наранџасте боје печења, фине фактуре са омфалосом на средини дна, има аналогije у Коринту, и датује се у средину I века (Slane 1990:125,126 fig.33/270).

2. Кухињска керамика

2.1. Лонци (Т.6. 1-13)

Као затворена форма посуда које су служиле за припрему хране, лонци представљају најбројнију групу. Направљени од глине са доста примеса ситног и крупнијег финозрног песка, боје печења од тамноокер, сиве, мрке до тамнонаранџастих нијанси, уједначених форми, представљају уобичајене типове ове врсте посуда на широј територији Царства. Карактерише их обод правоугаоног пресека, раван или повијен ка споља, профилисан са спољне стране жљебовима са два испуста (усне), врат ужи од отвора и тело лоптастог или крушколиког (врећастог) облика (Сл. 1). Неколико примерака (Т. 6. 1,2,3,6) има сачуване тракасте дршке, овалног пресека, са горњом површином која је профилисана плићим пластичним ребрима (два или три ребра) и постављеним наспрамно тако да се надовезује на доњи испуст обода. Најкомплетније очувана два лонца (Т. 6. 1,2) представљају основна два типа: први лоптастог и други крушколиког тела, са општим, већ описаним особинама. Неколико лонаца има разгрнути обод (Т. 6. 8,10,11) што је повезано, највероватније, са функционалном употребом приликом кувања и припреме хране. Обод лонца, косо извучен и разгнут (Т. 6. 11), профилисан је на унутрашњој страни са неколико плитких жљебова, који су у вези са стављањем поклопца приликом кувања, јер је на тај начин омогућено боље затварање посуде. Лонци су различитих димензија, од којих је најмањи (Т.6. 12) левкасто проширеног обода, заобљеног, лоптастог рецепијента, и вероватно није служио за кување, већ за неки други вид припремања хране. Слични типови лончића пронађени су на некрополи Доклеје, где су лошије фактуре, па се претпоставља да су производ локалне радионице. Лончићи без дршке су уобичајени облици кућне керамике, и јављају се у свим деловима Царства током II и III века (Цермановић-Кузмановић,

This pitcher, probably corresponds to the handle T 5. 4a, is oval with two emphasized ribs on the upper side. Similar jugs were found in the necropolis on southeast Doclea, and they roughly correspond to the type I / 3, with two handles, which originate from northern Italy and were produced in the I-II century, imported through Aquileia, in Corinth are dated to the II-III century, while samples from Doclea are dated in III century (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejić 1975: 200, sl.54). In Athens Agora they correspond to the type of G 93 by Robinson, where they have been dated in the I century (Robinson 1959 Pl. 5, G 93). On the T. 5. 6, the bottom of the jug, light ocher-orange roast, fine texture with the omphalos in the center of the bottom, there are analogies in Corinth, and dates from the middle of the I century (Slane 1990:125,126 fig. 33/270).

2. Kitchen ceramics

2.1. Pots (T.6. 1-13)

As a closed form of vessels that were used for cooking, pots represent the largest group. They are made of clay with a lot of fine and coarse impurities of fine grain sand, with the color of baking being dark ocher, gray and brown shades to dark orange, with similar forms, and represent the common examples of this type of vessels in the broader area of Empire. They are characterized by a rim of rectangular cross-section, flat or bent outwards, and is profiled in the outside with groove with two outlets (lips), neck is narrower than the body of spherical or pear-shaped (elongated sac) forms (Fig. 1). Several copies (Т. 6. 1,2,3,6) has saved strap handles, oval section, with the upper surface profiled with the shallow plastic ribs (two or three ribs) and is placed opposite to each other so that it adds to the bottom of outlet edge. Most completely preserved two pots (Т. 6. 1.2) and are the two basic types: the first is ball shaped and second spherical pear body, with the general, already described characteristics. Several pots have broader rim (Т. 6. 8,10,11), which is associated, most likely, with a functional use in cooking and food preparation. The rim of the pot, sloped outwards and flaring (Т. 6. 11), is profiled on the inside with a few shallow grooves, which are associated with putting the lid during cooking, because thus they would enable better closing of containers. The pots are different in sizes, the smallest of which (Т. 6. 12) is extended with funnel rim, rounded, spherical shape, and probably was not used for cooking, but for some other type of food preparation. Similar types

Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 203, T.241/A). Већина лонаца припада типу са ободом чији је руб подељен на два дела дубоким жљебом, различито постављеним (вертикално или косо), сличне су фактуре и боје, која зависи од времена изложености ватри. Дна ових лонаца су, у већем броју, овалног облика (Т.6. 13). По мишљењу неких аутора, овакво посуђе произвођено је на подручју Албаније и на Крфу, у више радионичких центара, нарочито у касноцарском периоду (Jelinčić 2011: 134), а сличан примерак пронађен је на острву Брачу (Jelinčić 2011: T I/12). На југоисточној некрополи Доклеје, овакви типови посуда коришћени су као урне и датовани од II до средине III века (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 209-211, сл.112-115). На Доклеји, пронађени су и у просторији 3/X (Drašković, Živanović 2011: T.6. 2-10), где је керамика датована у крај IV и прву половину V века (затворена целина), аналогно примерцима из Коринта (Drašković, Živanović 2011: 67). Аутори се слажу у погледу порекла овог типа посуда, а с обзиром на велики број уломака оваквих посуда, сматрају да се њихова производња може повезати са неком од локалних радионица која се налазила на простору Доклеје и радила у периоду I-III века, као и да је наставила са радом кроз касноантички период. У сваком случају, овај тип посуда претрпео је мало промена кроз дужи временски период, коришћен је у свакодневной употреби приликом кувања, тако да највероватније представља производ локалних радионица, не само у Доклеји, већ и на другим локалитетима.

2.2. Остале посуде за кување (Т.9. 4,5)

Што се тиче других, отворенијих форми посуда за кување, у овом слоју се уочава њихов мали број. Само за два фрагмента можемо претпоставити да припадају великим, плићим посудама, грубље фактуре, сиво-окер боје, које су могле служити за припрему хране (нешто слично крепуљи). Облик ових посуда највише одговара тањирима, од којих је прва посуда плитког рецепијента, са бочним дебљим зидовима, косо извијеним ка споља, са непрофилисаним ободом полукружног пресека (Т.9. 4). Друга посуда је калотастог облика, равног обода, бочних, дебљих зидова извијених ка споља, са жљебом на унутрашњој страни преласка у рецепијент (Т.9. 5). Овакве посуде нису уобичајене у римској керамичкој производњи, и највероватније представљају производе локалних радионица, а коришћене

of pots have been found in the necropolis of Doclea, where invoices are worse, so it is assumed that they are products of the local workshops. Pots without handles are common forms of domestic pottery, and occur in all parts of the Empire during II and III century (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejiović 1975: 203, T.241/A). Most of the pots belong to the type with the rims whose edge is divided into two with a deep groove, differently set (vertical or oblique), similar by invoices and color, which depends on the fire exposure. The bottom of the pots, in greater amount, is oval (T. 6. 13). According to some authors, this pottery was produced in Albania and Corfu, in several workshop centers, especially in late empire period (Jelinčić 2011: 134), and a similar specimen was found on the island of Brac (Jelinčić 2011: TI/12). On the southeast necropolis of Doclea, these types of containers were used as urns and are dating back to the II century until the middle of III (Cermanović-Kuzmanovic, Velimirović-Žižić Srejiović 1975: 209-211, ph. 112-115). On Doclea, in the room 3 / X were also found (Draskovic, Zivanovic 2011: T. 6. 2-10), where the pottery is dated to the end of the IV and the first half of the V century (closed series), analogous to the examples from Corinth (Draskovic, Zivanovic 2011: 67). The authors agree on the origin of this type of vessel, and given the large number of fragments of these vessels, they believe that their production can be linked to one of the local workshops, which was located in the Doclea area and worked in the I and III century, and that continued to work through late ancient period. In any case, this type of vessel has undergone little change over a long period of time; it was used on daily basis in cooking, so that is likely a product of local workshops, not only on Doclea, but also on other sites.

2.2. Other cooking vessels (Т.9. 4,5)

As for other, more open types of vessels for cooking, in this layer is noticed their small number. Only the two fragments can be assumed to belong to a large, shallow pots, with coarse invoices, gray-ocher color, which could be used for food preparation (similar to crepulja). The shape of these vessels suits mostly to plates, of which the first is a shallow recipient, with thicker side walls, sloping is curved outwards, with non-profiled rim with a semicircular cross section (T. 9. 4). The second vessel is calotte shape, flat rim, lateral, thicker walls curving outward from the groove on the inside of the transition to recipient (T. 9. 5). These vessels are not common in the Roman pottery

су у свакодневној припреми хране. Сличне посуде су по Робинсону тип М 289 и датују се у IV век (Robinson 1959: Pl.71/M 289).

2.3. Поклопци (Т.9. 1-3)

Поклопци су представљени са три различита примерка: први (Т.9. 1) мањег пречника, грубље израде, тамносиве-браон боје, купастог облика са дршком и дебљих зидова; други тамнонаранџасте, црвенкасте боје, већег пречника, мање висине и са танким канелурама које се налазе на спољној страни тањих бочних зидова (Т.9. 3), по Робинсону може бити тип G 121 (Robinson 1959: Pl.7/ G 121) и датује се у I и рани II век. Трећи поклопац (Т.9. 2), већег пречника црвенкасте боје, косих бочних зидова са плитким канелурама на спољној страни према ободу, може бити и доњи део посуде (зделе) типа 23/B по Хејсу (Hayes 1972: 46, fig.7/24).

3. Амбалажна керамика

3.1. Амфоре (Т.7. 1-15; Т.8. 1-4а; Т.9. 6,7)

Амфоре, које су служиле као транспортна керамика, у овом слоју јављају се у мањем броју него зделе. Издваја се неколико типова, фрагментарно очуваних, које су служиле за пренос различите врсте хране или пића, што је условило и њихов различит облик. Основна подела амфора је, по функционалним одликама, на три групе: амфоре за пренос вина, уља и остале (рибљи производи, прерађевине- *garum*, *mulsum*, *salsa*, шкољке, морски мекушци, мед и конзервирано-сушено воће и поврће). Први тип је фрагмент амфоре очуваног обода и дела дршке (Т. 7. 2), звоноликог отвора, искошеног врата, прстенасто профилисано обода где је руб обода савијен ка унутра у облику слова S, светлонаранџасте боје са окер премазом, од фино пречишћене глине. Типолошки одговара типу Дресел 20 (Dressel 20) амфора у којима се преносило маслиново уље, пореклом су из јужне Шпаније, Бетике и датују се од I до III века (Toniolo 1995: p.67, p.69; Costantini 2011: 398, fig. 9/5, 11/10). Сличном типу припада и амфора Т.7. 10, са биконично профилисаним ободом који се при рубу сужава, а са унутрашње стране плитким жљебом благо је наглашен прелаз у врат. Ове амфоре се дистрибуирају широм Медитерана, од I века (Hayes 1983: 162, Fig.20a/39), а у касноантичком периоду из овог типа се развија тип 23A и 23B, који највише

production, and probably represent products of local workshops, and were used in the daily preparation of food. Similar vessels are by Robinson type M 289 and have been dated to the IV century (Robinson 1959 Pl. 71 / M 289).

2.3. Lids (T.9. 1-3)

The lids were presented with three different copies: one (T. 9. 1) smaller in diameter, of rigid production, dark-brown, cone-shaped with a handle and thicker walls, second dark orange and reddish color, large in diameter, small in height and slim grooves that are on the outside of the thin sidewalls (T. 9. 3), by Robinson could be the type G 121 (Robinson 1959 Pl. 7 / G 121) and is dated in I and early II century. The third lid (T. 9. 2), larger in diameter, reddish, oblique side walls with shallow grooves on the outside of the rim, and may be smaller part of the vessel (bowl) type 23 / V by Hayes (Hayes 1972: 46, fig.7/24).

3. Packing ceramics

3.1. Amphorae (T.7. 1-15; T.8. 1-4a; T.9. 6,7)

Amphorae, which were used as a transport ceramics, in this layer occur in smaller number than bowls. We can distinguish several types of preserved fragments that were used for the transport of different types of food or drink, which led to their dissimilar forms. The basic division of the amphorae, by functional characteristics, in three groups: the amphorae to transfer wine, oil and other (fish products, processed-garum, mulsum, salsa, shellfish, marine molluscs, honey-dried and canned fruits and vegetables). The first type is the preserved fragment of an amphora rim and part of the handle (T. 7. 2) bell like opening, tilted neck, ring-shaped rim where the edge of the rim bents inwards and is S shaped, it is light orange color with ochre coating, of finely refined clay. Typologically, it belongs to the type of Dressel 20 (Dressel 20) amphorae, which has been used for olive oil transport, originating from southern Spain, Betik and dated from I to III century (Toniolo 1995, p. 67, p. 69; Costantini 2011: 398, fig. 9/5, 11/10). Likewise, similar type belongs to amphora T. 7. 10, with bi-conical molded rim that is tapered at the edge and on the inside of a shallow groove that is slightly pointed while shifting into the neck. These amphorae are distributed around the Mediterranean, from the I century (Hayes 1983: 162, Fig. 20a/39), and in late ancient period of this type develops type 23A and 23V, which suits best to this fragment from Do-

одговара овом фрагменту са Доклеје.⁴ Амфоре на Т. 7. 4,5 имају прстенасто профилисан обод са рубом овалног пресека и левкасти врат. Израђене су од фино пречишћене глине, светлонаранцасте боје печења, са светлоокер премазом. Одговарају типу Дресел 2-4 (Dressel 2-4), Остиа 51 (Ostia 51), Пикок-Вилијамс 10 (Peacock, Williams 10)⁵, служиле су за пренос вина, а порекло им је јужни Лациј и Кампанија у I веку пре Христа, а у I и II веку дистрибуирају се по Медитерану, када се јављају и локалне радионице, као што је истарска (Starac 2006: 93). Типу Дресел 6В припадају амфоре на Т.7. 7,8, код којих је карактеристичан левкасти облик врата спојен са непрофилисаним ободом, наглашено задебљаним, и може бити благо повијен ка унутра и плитким жљебом раздвојен на прелазу у врат. Овај широко распрострањен тип, са неколико варијанти, пореклом из северне Италије, користио се за маслиново уље, и

Сл. 2 - Амфора / fig. 2 - Amphora.

појављује се од I века, током II до почетка III века, и у Истри и Далмацији (Starac 2006: 91; Cipriano 2009: 177, fig. 3), одакле се ширио у области Цисалпине, Норика и Паноније, спорадично и у области Егеја и у Африци (Bjelajac 1996: 15, Sl.I, II). Обод амфоре на Т.7. 1 је полукружно профилисан, благо разгнут, а од врата танких зидова наглашен је жљебом, fine је фактуре и наранцасте боје печења. Највише одговара типу северноафричких амфора, појављује се крајем I и почетком II, траје све до VI века у Италији, Шпанији, Галији, Истри и Далмацији, и служе за пренос уља и рибљих прерађевина (Starac 2006: 100; Šalov 2010: 365, T VI/42). Амфора на Т.7. 2 има цилиндричан врат који се завршава прстенасто профилисаним ободом,

clea.⁴ Amphorae on T.7.4, 5 have ringed profiled rim with oval section and cylinder neck. They are made of finely refined clay, of light orange color and light ocher coating. They correspond to the type Dressel 2-4 (Dressel 2-4), Ostia 51 (Ostia 51), Peacock-Williams 10 (Peacock, Williams 10),⁵ and were used for wine transport, while they origin is from south Lacio and Campania in I century BC. In I and II century they have been distributed across Mediterranean, when local workshops occur, like Istar. (Starac 2006: 93). Amphorae that belong to the Dressel 6V type are T. 7. 7.8, which are characterized by a funnel shape of the neck connected to non-profiled rim, thickly outlined and may be slightly curved inwards and separated by a shallow groove at the turn of the neck. This type is widespread, with several varieties, originally from northern Italy, has been used for olive oil, and appears in I century, during the II to the beginning of III century, and in Istria and Dalmatia (Starac 2006: 91; Cipriano 2009: 177, fig. 3), from where it spread in Cisalpine region, Noricum and Pannonia, occasionally in the area of the Aegean and Africa (Bjelajac 1996 15 Figure. I, II). Amphora rim on T. 7. 1 is a semicircular in profile, slightly flaring, and from the neck is pointed by thin walls with the groove, the invoice is fine and is of an orange roast. It mostly corresponds to the type of North African amphorae, appears at the end of I and the beginning of II century, and lasted until VI century in Italy, Spain, Gaul, Istria and Dalmatia, and are used to transfer oil and fish products (Starac 2006: 100; Šalov 2010: 365, T VI/42). Amphora on T. 7. 2 has a cylindrical neck ending in a ring molded rim, the edge of the semi-circular profile. Amphora on T. 7. 6 with thin walls, funnel shaped neck and flaring rim and a narrow ring rim, corresponding to the samples of the Italic workshops dated in the I-II century, or it chooses as a pitcher (Vidrih-Perko 2006: 219, K 165, K 404). Several amphorae bottoms are preserved, divided into two basic types: first flat-bottom, on the annular leg (T. 7. 13-15) and second in which a full bottom is conically tapered (T. 7. 11, 12). The first type of amphora is a flat-bottomed and belongs to amphorae Forlimpopoli after the eponymous workshop in northeast Italy. They are made of fine clay, purified, and light ocher/light orange color, thin-walled. The body of the amphora is tapering towards the ring bottom, which may be more or less convex (Bjelajac 1996: 23, Figure. IV). They come in northeastern Italy, Emona, the ceme-

4 <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>

5 исто

4 <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>

5 ibid

са рубом полукружне профилације. Амфора на Т.7. 6 танких је зидова, левкастог облика врата и разгнута и уског прстенастог обода, одговара примерцима пореклом из италских радионица, датованих у I-II век, или се опредељује као крчга (Vidrih-Perko 2006: 219, K 165, K 404). Сачувано је неколико дна амфора, разврстаних у два основна типа: први равнот дна, на прстенастој ноzi (Т. 7. 13-15) и други код кога се пуно дно конично сужава (Т. 7. 11, 12). Први тип амфора са равним дном припада амфорама Forlimpopoli, по истоименој радионици у североисточној Италији. Израђене су од фино пречишћене глине, светлоокер и светлонаранџасте боје, танких зидова. Тело ових амфора сужава се према прстенастом дну, које може бити мање или више конвексно (Bjelajac 1996: 23, Sl.IV). Појављују се у североисточној Италији, Емони, на некрополама у Панонији, у Горњој Мезији, Дакији, Криту и у источним Јадрану. Датују се од I века, масовније се производе у II, крајем II производе се и у локалним радионицама, где трају кроз III и IV век, на Атинској Агори и у VI веку (Ožanić 2005: 140, T1/2; Starac 2006: 99). У њима се углавном превозило вино и рибљи сосови.⁶ Амфора на Т.9. 7, код које се доњи део лоптастог трбуха тањих зидова конично завршава у пуно цилиндрично дно, на унутрашњој страни зидова има широке плитке канелуре. Неколико трбуха већих посуда, највероватније припадају амфорама (Т. 8. 1-4а; Т.9. 6), и различитог су облика. На фрагменту трбуха амфоре наранџасте боје печења, са светлоокер премазом, видљиви су отисци прстију мајстора Т. 8. 1, док су са унутрашње стране плитке широке канелуре (Сл. 2).

4. Керамика посебне намене

4.1. Кадионице (Т.10. 9,10)

Ова врста посуда представљена је са два примерка (Т.10. 9,10), од којих је први са разгнутим равним ободом, који са спољне стране има дубок жљеб између два таласаста пластична ребра, у размацима уштинутим. Прелаз у рецепијент наглашен је плитким жљебом са унутрашње стране, испод кога се зидови посуде косо спуштају ка доњем делу посуде, који није сачуван. Израђена је од фино пречишћене глине, тамнонаранџасте боје печења. Овај тип кадионица сличан је типу X/2 у Сингидуну (Nikolić 2000: 178, 179) и датује се у II век. Варијанту истог типа

teries in Pannonia, in Upper Moesia, Dacia, Crete and the eastern Adriatic. They date from I century, mass produced in II, at the end of II are produced in local workshops, where they last through III and IV century, on the Athens Agora even in VI century (Ožanić 2005: 140, PI / 2; Elder 2006: 99). They are usually used for transport of wine and seafood sauces.⁶ Amphora on T. 9. 7, in which the lower part of the spherical belly of thinner walls conically ends in full cylindrical bottom, on the inside walls has broad shallow flutes. Several major belly parts of the vessels, probably belong to amphorae (T. 8. 1-4a; T. 9. 6), and are of different forms. On the fragments of an amphora belly of orange baking with light ochre coating, visible are the fingerprints of the masters T. 8. 1, while on the inside can be found broad shallow flutes (Fig. 2).

4. Ceramic pottery of special use

4.1. Censers (T.10. 9,10)

This type of vessel is represented by two samples (T. 10. 9,10), the first of which has a flat with a flaring rim, the outside of which there is a deep groove between two corrugated plastic ribs at intervals two-ak. The transition to the recipient is emphasized by a shallow groove on the inside, under which the vessel walls are sloping down towards the bottom of the bowl, which is not preserved. It is made of fine-purified clay, dark orange colored. This type of censers is similar to the type of X / 2 in Singidunum (Nikolic 2000: 178, 179), and dates from II century. A variant of the same type of semi spherical or conical shape, with hollow molded rate is represented by samples found at the site of Vranj in Hrtkovci and have been dated to the I-II century (Dautova, Ruševljan 2008: 299, ph. 11/1). The second specimen is a fragment of the abdomen and lower part of the vessel (T. 10. 10), where the transition to the bottom is emphasized by the deeper horizontal groove, and the transition to the neck by shallow horizontal groove. Pot is dark red and is made of fine clay, purified.

4.2. Lamp/Floating wicks (T.10. 11-14)

Four fragments of lamps of different types have been found. The first type is a lamp in which the handle starts from the bottom of the recipient, overhanging the shoulder and has a circular per-

⁶ <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>

⁶ <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>

полусферичног или коничног облика, са шупљом профилисаном стопом представљају примерци пронађени на локалитету Врањ у Хртковцима и датују се у I-II век (Даутова-Рушевљан 2008: 299, сл.11/1). Други примерак је уломак дела трбуха и доњег дела посуде (Т.10. 10), где је прелаз ка дну наглашен дубљим хоризонталним жљебом, а прелаз ка врату плитким, хоризонталним жљебом. Посуда је тамноцрвене боје печења и израђена је од фино пречишћене глине.

4.2. Жишци (Т.10. 11-14)

Пронађено је четири фрагмента жижака различитог типа. Први тип представља жижак код кога дршка полази од дна реципијента, надвисује раме и има кружну перфорацију (Т.10. 12). На равном рамену, налази се низ урезаних кружића (по два концентрична), приљубљена уз два пластична ребра која одвајају раме од диска жишка, који није сачуван. Овај тип одговара, по положају и изгледу дршке, типу Лешке VIII,

foration (T. 10. 12). On a flat shoulder, there is a series of incised circles (two concentric), joined by the two plastic ribs separate the shoulder on the disc lamp, which is not preserved. This type fits, by the position and the handle, to Lesk type VIII, VII Ivanji, Dressel 17-21, Bronner XXV, and, in company type lamps, the most common type. It has been manufactured in Italy during the middle of I century, in Greek and Asia Minor workshops during II and III century, and in the North African and other provinces to the end of II and in IV century (Krunić 2010: 64). A sample from Doclea was probably an import from Italic workshops, reached during II and III century. The second type (T. 10. 11), is a fragment of the handle molded with three vertical ribs and part of the disc, gradually molded with three concentric plastic rings. The smaller part of lamp is preserved, and probably belongs to the same type as T. 10. 12. The third sample (T.10.13) which has a preserved beak of lamp, with circular perforation in the middle and plastic profiled rib and canal which goes into beak, corresponds to the

Сл. 3 - Минијатурне посуде 1 / fig. 3 - Miniature pots 1.

Ивањи VII, Дресел 17-21, Бронер XXV, и, поред типа фирма лампи, најраспрострањенији је тип. Производи се у Италији током средине I века, у грчким и малоазијским радионицама током II и III века, а у северноафричким и осталим провинцијама до краја III и током IV века (Крунић 2010: 64). Примерак из Дукље је, највероватније, импорт италских радионица, доспео током II и III века. Други тип (Т.10. 11), је фрагмент дршке профилисане са три вертикална ребра и делом диска, степенасто профилисаног са три концентрична пластична прстена. Очуван

Сл. 4 - Минијатурне посуде 2 / fig. 4 - Miniature pots 2.

firma lamp of open canal type and most possibly belongs to the early type, in which canal were put one or two holes for air (type Leške X, Ivanji XVII, Dressel 5,6, Bronner XXVI) (Ivanji 1935: 33; Krunić 2010: 98). These types of lamps have a masters name ingraved on the bottom, are produced at the end of I and II century (workshops FORTIS, CASSI, ATIME, CAMPILI), and represent the import during II century, while from the middle of the II century their local production starts. Some authors believe that one of the workshops FORTIS was in Dalmatia, because across the provinces were the

је мањи део жижка, и највероватније припада истом типу као и Т.10. 12. Трећи примерак (Т.10. 13), код кога је очуван кљун жишка, са кружном перфорацијом у средини, уоквиреном пластично профилисаним ребрима и каналом који иде ка кљуну, одговара типу фирма лампе отвореног канала, и највероватније припада раном типу, код кога су се у каналу налазиле једна или две рупице за довод ваздуха (тип Лешке Х, Ивањи ХVII, Дресел 5,6, Бронер ХХVI) (Ivanуi 1935: 33; Крунић 2010: 98). Овакви типови жижака на дну имају урезано име мајстора, производе се крајем I и у II веку (радионице FORTIS, CASSI, АТИМЕ, САМПИЛI), и представљају импорт током II века, а од средине II века почиње и њихова локална производња. Неки од аутора сматрају да се једна од радионица FORTIS налазила у Далмацији, јер су се по провинцијама оснивале радионице овог, највећег произвођача, које су производиле лампе типа Лешке Х све до краја IV века. Примерак у Дукљи, тип Х, који је производ поменутих радионица, највероватније представља импорт пристигао оквирно у II веку, када се проналази и у суседним провинцијама Царства (Крунић 2010: 95). На некрополи Доклеје пронађен је исти тип жишка са натписом фирме AGILIS F(ecit), за који се претпоставља да потиче из времена цара Хадријана (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 211). Четврти фрагмент жишка има очувани део рамена и дршке или брадавице, са пластично профилисаним жљебовима који га одвајају од диска (Т.10. 14). Мале димензије очуваног фрагмента отежавају одређивање типа жишка.

4.5. Минијатурне посуде (Т.10. 1-8)

Јединствену групу керамике представљају минијатурне посуде, од којих је пронађено најмање пет примерака (пет обода, три дна, једна цела посуда)(Сл. 3,4). Сличних су одлика и припадају истом типу (Т.10. 1-8). Посуде су облика малих амфора, цилиндричног врата (осим Т.10. 3, код кога је врат незнатно виши), са ободом чији је руб степенасто профилисан, ка унутра, плитким жљебом. Дршке кружног пресека, спуштају се испод врата до горњег дела трбуха, лоптастог облика, који се спушта ка равном дну. Доњи део посуде је издужен и подсећа на стопу, профилисану ширим канелурама са спољашње, као и са унутрашње стране зидова. Посуде су израђене од пречишћене глине са примесаматамноранцасте, црвенкасте боје и дебљих су зидова. Намена, као и аналогије за ову врсту

workshops of this, the biggest producer, which produced the lamp type Lesk X until the end of IV century. A sample from Doclea, type X, which is the product of these workshops, is probably the import arrived in about II century, when it could be found in the neighboring provinces of the Empire (Krunic 2010: 95). On the necropolis of Doclea is found the same type of weevil labeled company AGILIS F(ecit), which is assumed to originate from the time of Emperor Hadrian (Cermanović-Kuzmanovic, Velimirović-Žižić Sreјović 1975: 211). Fourth segment of weevil has a preserved part of the shoulder and the handle or the nipple, with plastic molded grooves that separate it from the disk (T. 10. 14). The small dimensions of the preserved fragments make it difficult to define the weevil.

4.5. Miniature vessels (T.10. 1-8)

The unique groups of ceramics also fulfill the small vessels, of which is found at least five copies (five rims, three bottoms, one whole cup) (Fig. 3,4). They have similar features and the same type (T. 10. 1-8). The vessels are small amphora shaped, with cylindrical neck (except T. 10. 3, in which the neck is slightly higher), the rim of which is gradually molded, inward, with shallow groove. The handles of circular section, are going down below the neck to the upper abdomen, round shaped, which descends to the flat bottom. The bottom of the bowl is elongated and resembles the step, profiled with wider grooves on the outside and the inside of the walls. Containers are made from refined clay with traces of dark orange, reddish in color and thicker walls. Te purpose, as well as analogies for this type of vessel is not clear. The most resemble the type of miniature amphora M 73, which were found at the Athens Agora, where as other small vessels often occur, in the second half of the II and III century (Robinson 1959: 48, 83, 91, Pl. 21 / M 73).

Small vessels occur at many sites of this period and were used for different purposes (storage of different materials, aromatic spices, medical devices, pigments...) They are usually of fine workmanship and thinner walls, which does not correspond to this type on Doclea. The number tells that they were widely used, but it is unclear whether they were storing something or may have been used only as a decorative container. There is a possibility that they were used for some ritual purposes, but there is no data to support this.

посуда нису јасне. Највише одговарају типу минијатурних амфора М 73, које су пронађене на Атинској агори, где се као и остале минијатурне посуде често јављају у другој половини II и у III веку (Robinson 1959: 48, 83, 91, Pl.21/M 73).

Минијатурне посуде јављају се на многим локалитетима овог периода, коришћене су за различите намене (чување различитих ароматичних материјала, зачина, медицинских средстава, пигмената...), обично су fine израде и тањих зидова, што не одговара овом типу на Доклеји. Њихов број говори у прилог томе да су биле у широј употреби, али нејасно је да ли се у њима нешто чувало или су можда биле коришћене само као украсне посуде. Преостаје и могућност да су служиле за неке ритуалне потребе, али о томе немамо податке који би то потврдили.

Завршна разматрања

Типолошка и хронолошка анализа керамичког материјала из слоја са шупом и малтером у просторији 8/IX доноси запажања о свакодневном животу становника Доклеје, употпуњује досадашња сазнања о друштвеним и економским односима, као и о трговинским везама са осталим деловима Царства.

Као најбројније посуде, зделе представљају импорт са источномедитеранског подручја (тип ESB2, T.1. 1-4,11; ESB1, T.3. 11). Афричкој сигилати припадају форме Hayes 21 и 23B (T.1. 8-10), која се у Коринту датује у II век, као и форма Hayes 49 и 181 (T.1. 12). Северноафричком импорту (највероватније Египат), припада и здела на T.2. 3. Група 9B, 16A (T.3. 1-8) по Хејсу и N1 по Робинсону, такође и форма Hayes 8B (T.3. 12), јављају се у другој половини II века, и у Доклеју су могле стићи преко лука на источној обали Јадранског мора (налази у Нарони, Тилурију). Тањири, представљени мањим бројем примерака (T.4. 1-4), представљају, такође, импорт из источномедитеранских радионица. Одговарају типу G1 по Робинсону, и на Атинској агори датују се у I и прву половину II век, да би се касније развиле у форму б1 А по Хејсу, која је широко распрострањена и јавља се у неколико варијанти почетком 4 века. Пехар са печатом на дну (T.5. 5), аналогије има на Атинској агори, Коринту и Хераклеји, припада групи red slip ware, док пехари T.5. 6,7 припадају керамици танких зидова, пореклом из северноиталских радионица где се јављају у периоду раног Царства, а у I-II веку дистрибуирају се на ширем подручју Медитерана. Крчази, као и зделе и тањири, представљају

Final considerations

Typological and chronological analysis of the pottery materials from the layer of rubble and plaster in the room 8/IX show observations about the daily life of the Doclea inhabitants completes the current knowledge about the social and economic relations, as well as trade links with other parts of the Empire.

As the most numerous pots, bowls are imported from the east Mediterranean region (ESB2 type, T. 1. 1 to 4.11; ESB1, T. 3. 11). African sigillata belongs to the forms Hayes 21 and 23V (T. 1. 8-10), which in Corinth, is dated to II century, as well as the form Hayes 49 and 181 (T. 1. 12). North African Import (probably Egypt) takes bowl on T. 2. 3. Group 9V, 16A (T. 3. 1-8) by Hayes and N1 by Robinson, also form Hayes 8V (T. 3. 12) occur in the second half of II century, and could reach Doclea from the ports on the eastern coast of the Adriatic Sea (located in Narona, Tilverium). Plates, represented with a small number of samples (T. 4. 1-4), are also an import from eastern Mediterranean workshops. They correspond to the type G1 by Robinson, and the Athens Agora have been dated to the first half of the II and I century, and later have evolved into the form of a 61 by Hayes, which is widespread and occurs in several varieties of early IV century. Cup with a seal at the bottom (T. 5. 5), has analogies on the Athens Agora, Corinth and Heraclea, belongs to the red slip ware, while cups of T. 5. 6,7 belong to the thin wall ceramics, originating from north Italic workshops where they occur in the early period of the Empire, and in the I-II century are delivered to the entire Mediterranean region. Jugs and bowls and plates, are an import from the Eastern Mediterranean area, and have analogies in Corinth (T. 6. 1.7), Stobi (T. 6. 2), Northern Italy and Corinth (T. 6. 4.4) and have been dated from I to the beginning of III century.

The amphorae finds in the rubble layer on Doclea, testify the import of wine and oil, as well as in smaller amount, other food (fish, fish products, canned fruit and vegetables, different sauces, honey, cosmetic and medical products...). Amphorae that were used for the transport of wine and oil are numerous (Dressel 2-4 (T.7. 4,5), Dressel 6V (T.7. 7,8), Dressel 20 (T.7. 2,10) and amphorae with flat bottom (T.7. 13-15)). Fragment of an amphora on T. 7. 3, we can connect with a layer of dark brown earth of late antique material, which was located above the layer of rubble, and is, by its typological features, African Import, represented in III and IV

импорт из источномедитеранских области, имају аналогije у Коринту (Т.б. 1,7), Стобима (Т.б. 2), северна Италија и Коринт (Т.б. 4,4а) и датују се од I до почетка III века.

Налази амфора у слоју са шупом на Доклеји сведоче о увозу вина и уља, као и, у мањој мери, осталих намирница (рибе, рибљих прерађевина, сушеног воћа и поврћа, различитих сосова, меда, козметичких и медицинских препарата...). Бројно су најзаступљеније амфоре у којима се превозило вино и уље (Дресел 2-4 (Т.7. 4,5), Дресел 6В (Т.7. 7,8), Дресел 20 (Т.7. 2,10) и амфоре са равним дном (Т.7. 13-15)). Фрагмент амфоре на Т.7. 3, можемо повезати са слојем тамномрке земље са касноантичким материјалом, који се налазио изнад слоја са шупом, и припада, по својим типолошким одликама, афричком импорту, заступљеном у III и IV веку. Увоз намирница, посведочен налазима амфора, показује путеве трговине и размене у одређеном периоду, као и политичке прилике. Тако, за период I-II века карактеристичне су амфоре из северне Италије и северног Јадрана, одакле се из познатих винарија увози вино. Амфоре типа Дресел 2-4, импорт из тиренске Италије, служиле за превоз вина, у употреби су у I-II веку, а престају да се користе крајем II века. Овај тип амфора настао је из типова амфора са егејских острва (Кос, Родос, Книд), одакле се вино увози у ранијем периоду (I в. пре Хр.– I в. по Хр.), и има налаза на северном Јадрану (Starac 2006: 93). У II веку, долази до шире употребе амфора са равним дном, које највероватније припадају типу Forlimpopoli, у којима се увози вино из винарија са западне обале Јадрана. Примерци на Доклеји (Т.7 13-15) по квалитету и начину израде, представљају импорт. Иначе, овај тип амфора је у овом периоду широко у употреби, и по узору на оригинал, почиње његова локална производња. Пример за то је локална производња у Горњој Мезији, на Виминацијуму, где се у амфоре равног дна претаче вино доведено у другим амфорама (Bjelajac 1996: 22,23,99). Практични разлози су вероватно подстакли локалне мајсторе да имитирају овај тип, и уведу такве посуде у свакодневну употребу. Такође, ове амфоре се често поистовећује са крчазима са две дршке, јер се користе и за изношење вина на трпезе, а не само за складиштење и чување.

Из северног Јадрана увози се и маслиново уље, које се пакује у амфоре типа Дресел 6В (Т.7. 7,8). Налази ових амфора доспевају на просторе Норика и Паноније, као и Далмације. То су амфоре левкастог отвора и њихова употреба

centuries. Imports of food, attested amphorae, shows paths of trade and commerce in a given period, as well as the political situation. Thus, for the period I-II century amphorae are characteristic of northern Italy and northern Adriatic Sea, from where the famous vineries wine was imported. Dressel 2-4 amphora type, imported from Italy, Tyrrhenian, were used for the transport of wine, and are in use in the I-II century, and will cease to be used at the end of II century. This type of amphora was created from the types of amphora from the Aegean islands (Kos, Rhodes, Knid), where the wine was imported in the early period (I BC. – I AD), and there are finds on the northern Adriatic (Starac 2006: 93). In II century, there is a wider use of amphorae with a flat bottom, which probably belong to the type Forlimpopoli, where the wine from wineries on the west coast of the Adriatic was imported. Samples from Doclea (T. 7 13-15) by the quality and the method of preparation, are an import. Usually, this type of amphora in this period is widely used, and the pattern of the original, begins in its local production. An example of this is the local production in Upper Moesia, in Viminacium, where in the flat-bottomed amphorae pours wine brought in other amphorae (Bjelajac 1996 22,23,99). Practical reasons are likely to encourage local craftsmen to imitate this type, and introduce such vessels in daily use. Also, this amphora is often identified with the two-handled jars, because they are used for the removal of wine on the table, not only for the storage and preservation.

From the northern Adriatic olive oil has been imported, which is packed in amphora type Dressel 6V (T. 7. 7.8). The findings of these amphorae are found on the areas of Noricum and Pannonia, and Dalmatia. These are the amphorae of funnel openings and they are in use longer, because at the end of II and III century the local production of this type in the Adriatic has started (Starac 2006: 91), which later develops into the type 23 and 23A, as it was found on Doclea. In II century, olive oil import had begun from southern Spain, Betik in amphorae Dressel type 20 (T. 7. 2.10), which suppresses olearias Dressel 6V and then stops importing olive oil from the northern Adriatic.

The importance of the presence of amphorae imported from other areas shows what changes in their daily lives of natives through a process of Romanization have occurred. At the beginning of the conquest, imported goods were intended for Roman troops, and later there is a change in the

траје дуже, јер крајем II и у III веку долази до локалне производње овог типа на Јадрану (Starac 2006: 91), који се касније развија у тип 23 и 23A, какав је пронађен на Доклеји. У II веку, почиње увоз маслиновог уља из јужне Шпаније, Бетике, у амфорама типа Дресел 20 (Т.7. 2,10), који потискује олеарије Дресел 6В и тада престаје увоз маслиновог уља из северног Јадрана.

Значај присуства амфора доспелих увозом са других подручја показује какве су промене у свакодневном животу домородаца настале у процесу романизације. На почетку освајања територија, увезена роба била је намењена римским трупам, а касније долази до промена у исхрани локалног становништва. Бројност одређених типова амфора управо показују у ком периоду је увоз долазио са егејских острва, северне Италије, Шпаније, северне Африке или источних провинција. Уједно, то показује ко је и када имао примат у извозу и снабдевању различитих намирница у провинције Царства. На Доклеји, судећи по импорту амфора, као и на основу осталих увезених посуда, може се приметити да у периоду II и III века, преовладава тржиште источних провинција, егејских радионица и јужне Шпаније, чиме је потиснута продукција североиталских радионица из ранијег периода.

Присуство посуда за које се везује делатност локалне радионице, потврђује појаву која се одвија на другим локалитетима широм Царства, када се развијају регионални и локални радионичарски центри, у којима се опонашају познати типови посуда луксузније израде израђени од локалне глине.⁷ Недостатак већег броја обрађеног керамичког материјала са осталог подручја града Доклеје и археолошка неиспитаност локације керамичке радионице, не дозвољавају доношење прецизнијих података о локалној керамичкој производњи. Присуство и њена делатност непосредно је потврђена на основу типолошке (не)опредељивости појединих посуда са југоисточне некрополе Доклеје (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975: 213, sl. 112-115), из просторије 3/IX (Drašković, Živanović 2011: 67-69) као и из слоја са шупом (Т.6, Т.2. 4-6, Т.9. 4,5).

Запажања о керамици II века на Доклеји допуњују закључци аутора А. Цермановић-Кузмановић, О. Жижић-Велимировић и Д. Срејовића, донесени на основу истраживања и

diet of the local population. The number of certain types of amphorae just shows in which period the imports came from the Aegean islands, northern Italy, Spain, North Africa and Eastern provinces. At the same time, it shows who and when had primacy in exporting and supplying of various foods in the provinces of the Empire. At Doclea, according to the import of amphorae, as well as on other imported containers, it can be noted that during II and III century, the prevailing market was of eastern provinces, Aegean workshops and southern Spain, which suppressed the production of north Italic workshops from the previous period.

The presence of vessels that are associated with the local activity of the workshop confirms the phenomenon that takes place at other locations throughout the Empire, when developing regional and local workshops centers, which mimic the well-known types of luxurious container-made from local clay⁷. The lack of a large number of processed ceramic material with other areas of Doclea and non-researched archaeological location of ceramic workshop, do not allow the adoption of detailed data on local pottery production. The presence and its activity is directly confirmed on the basis of typological (un)definition of individual vessel on the southeast necropolis from Doclea (Cermanović-Kuzmanovic, Velimirović-Žižić Srežović 1975: 213, etc.. 112-115), the room 3/IX (Draskovic, Zivanovic 2011: 67-69) and the layer of rubble (T. 6, T. 2. 4-6, T. 9. 4.5).

Observations of the II century ceramics on Doclea can be supplemented by those of the author A. Cermanović-Kuzmanovic, O. Žižić-Velimirović and D. Srežovica, adopted on the basis of research and analysis of the material from southeast necropolis of Doclea. The findings from the graves and burial structures show that in the last decades of I century, the Romanized inhabitants of Doclea accepted that way of life, since there were no finds of other type in the grave, which would connect with the native population. The presence of foreigners is confirmed by the findings of the toilet tanks originated from the East. The first economic and political rise of Doclea occurred during the reign of emperors Domitian and Trajan, when he probably built complex of the forum and basilica. From this period, the objects in the graves originate from Italic workshops (from Aquileia), and there is a noticeable link with Salona, Jader

⁷ Петрографским и осталим анализама добили би се резултати, којима би смо тачније утврдили локално порекло појединих посуда.

⁷ Petro graphic and other analysis would get the results which would more precisely define the origin of some local vessels.

анализе материјала из југоисточне некрополе Доклеје. Наиме, налази из гробова и гробне конструкције показују да су у последњим деценијама I века, становници Доклеје прихватили романизован начин живота, пошто није пронађен ни један прилог у гробу који би се повезао са домородачким становништвом. Присуство странаца потврђено је налазима тоалетних боца пореклом са Истока. Први економски и политички успон Доклеје десио се за време владавине цара Домицијана и Трајана, када је највероватније изграђен комплекс форума и базилике. Из тог периода, предмети у гробовима воде порекло из италских радионица (преко Аквилеје), а приметна је веза са Салоном, Јадером као и импорт са Истока. За време цара Хадријана и Антонија Пија долази до већег прилива становништва, повећана је куповна моћ становника и развијена је трговина. Керамика слоја са шутом је хронолошки подударна са овим периодом. Уједно, њена хронолошка одређеност расветљава време подизања капитолног храма. Као што је већ поменуто у уводном делу, јужни, источни и преградни зид А просторије 8/IX је најстарија грађевинска фаза у источном делу комплекса. Ров, који садржи исти материјал као и слој са шутом, ископан је приликом градње источног зида целе. Хронолошки, прво се гради део просторије 8/IX, потом долази до рушења (настаје слој шута) и копања рова за подизање источног зида целе храма. На основу ранијих ископавања, време подизања храма стављено је у период не пре времена владавине цара Домицијана (81-89), на основу налаза пронађених испод плочника храма (новац кован у Риму 87. г.) (Baković 2011: 19). Судаћи по налазима керамике из просторије 8/IX и рова који је претходио изградњи источног зида целе, време изградње источног зида целе капитолног храма је време владавине цара Антонија Пија (138-161), потврђено налазом новца, у слоју шута са малтером, кованог за овог цара. Тиме се датовање подизања храма разликује од датовања на основу претходних запажања приликом ископавања просторије 5/IX, када је претпостављено истовремено подизање храма и изградња плочника јужног, централног дела дворишта (Baković 2011: 18). Може се претпоставити неколико фаза у изградњи храма, од којих је, свакако једна када је подизан источни зид целе средином II века.

Керамички материјал слоја са шутом просторије 8/IX, показује да је Доклеја у II веку важан трговачки центар. Увоз робе и намирница везује се за Грчку,

and import from the East. During the reigns of Hadrian and Antonius Pius comes to a higher inflow of population, the increased purchasing power of the population and developed trade. Ceramic from layers with rubble, chronologically coincides with the period. At the same time, this chronological commitment clarifies the timing of the capitol temple building. As already mentioned in the introduction, the southern, and eastern and partition wall A of the room 8/IX is the oldest building phase of the eastern part of the complex. Trench, which contains the same material as the layer of rubble, excavated during the construction of the east wall of the cella. Chronologically, part of the room 8/IX is built first, then there is a collapse (resulting the layer of rubble) and trenching to raise the entire east wall of the temple. On the basis of previous excavations, the temple building was placed in no time prior to the reign of the emperor Domitian (81-89), based on the findings found under the pavement of the temple (coins minted in Rome 87. g.) (Bakovic 2011: 19). Judging from the pottery finds from the room 8/IX and trench prior to the construction of the east wall of the cella, during the construction of the eastern wall of the temple was during the reign of Emperor Antoninus Pius (138-161), confirmed by the findings of the money in the layer of rubble and mortar, coined during this emperor's reign. This dating of temple building differs from dating based on previous observations during excavation of the room 5/IX, when it was assumed that it was built at the same time: the temple building and the construction of south pavement, central part of the yard (Bakovic 2011: 18). One can assume several stages in the building of the temple, one of which is certainly one when it has been raised the eastern wall cella of the mid-second century.

Ceramic material of the layer with rubble from the room 8/IX, shows that in II century Doclea was an important trade center. Imports of goods and foods is linked to Greece, Macedonia and East, and the population that inhabits the Doclea originates, except in the western provinces and cities on the Dalmatian coast (where a crisis in crafts and trade begun), from Greece and the Orient. After this period, a large number of the vessels is created and produced in local workshops, while during the Tetrarchy again, there was an economic boom and imports. The finds from the room 3/IX show that in late antiquity period Doclea imported from North African centers, Egypt, Tunisia, and that it does not cease to import the luxury ceramics from

Македонију и Исток, а становништво које се насељава у Доклеју потиче, осим из западних провинција и градова на далматинској обали (где наступа криза у занатству и трговини), из Грчке и са Оријента. Након овог периода, настаје већи број налаза посуда произведених у локалним радионицама, да би у периоду тетрархије опет дошло до економског процвата и увоза. Налази из просторије 3/IX показују да је у касноантичком периоду на Доклеји заступљен импорт из северноафричких центара, Египта, Туниса, као и да не престаје увоз луксузне керамике са Истока, а такође, приметан је и пораст производа локалних радионица, које сведоче о развоју занатства. Осим керамичке радионице, на основу налаза здела за топљење, претпоставља се постојање радионица за производњу стакла и металних предмета.

Друштвено-политичку, али и економску, историју града Доклеје прате налази керамичких посуда, што је показао и мали узорак материјала какав је слој са шупом и малтером из просторије 8/IX. Тек након обраде осталог покретног археолошког материјала са истражених подручја града Доклеје, откриће се више детаља о свакодневном животу становника, чиме ће се кориговати и употпунити запажања о историји овог града.

the East, and also, there has been an increase of products of local workshops that show the development of the craftsmen. Apart from the ceramic workshops, based on the findings of melting pots, one can assume the existence of workshops for the manufacture of glass and metal objects.

Socio-political, but also economic history of the town Doclea is followed by ceramic pottery, which is shown by a small sample of the material such as a layer of rubble and plaster from the room 8/IX. It was only after treatment of the archaeological material from the excavated areas of Doclea, will reveal more details about the daily life of the population, which will correct and complete observations on the history of this city.

Anderson-Stojanović, V.R.

1992 Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery. Oxford: Princeton University Press.

Baković, M.

2011 Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doclea, u Zbornik radova Nova amtička Duklja II, ur. D. Radović, 9-27. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.

Bjelajac, Lj.

1996 Amfore gornjomezijskog Podunavlja. Beograd: Arheološki Institut.

Brukner, O.

1981 Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Vidrih-Perko, V.

2006 Keramično gradivo, in Lazar, I., Vidrih-Perko, V., Župančić, N., Mušić, B., Djurić, B., Josipović, D., Šemrov, A., Erič, M. 2006. Ilovica pri Vranskem 86-248. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Даутова-Рушевљан, В.

2008 Систематско-заштитна ископавања на локалитету Врањ у Хртковцима 2005-2006 године. ГСАД 24: 287-312.

Dražković, D., Živanović, M.

2011 Keramiika prostorije 3/IX, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, u Zbornik radova Nova amtička Duklja II, ur. D. Radović, 57-99. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.

Загарчанин, М.

2010 Ранохришћанска црква на Великом Пијеску, у Древнохришћанско и Светосавско наслеђе у Црној Гори (Зборник радова са научног скупа одржаног у манастиру Михољска Превлака, 17. јануара 2010. г.), ур. П. Кондић, 97-147. Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Београд: Институт за теолошка истраживања ПБФ.

Iványi, D.

1935. Die panonischen Lampen: ein typologisch-chronologische Übersicht. Budapest: A Kir.M. Pázmány Péter Tudományegyetem Erem-és Régiségtani Intézete.

Jelinčić-Vučković, K.

2011 Luke kod Škripa na otoku Braču- novi arheološki nalazi. Archaeologia Adriatica V: 127-149.

Крунић, С.

2011. Античке светиљке из музеја града Београда. Београд: Музеј града Београда.

Манева, Е.

1979 Хераклеја. Посебно издание книга I. Неколку типови и форми на елинистичка и римска керамика од Хераклеја. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и музеј.

Nikolić-Đorđević, S.

2000 Antička keramika Singidunuma, oblici posuda. Singidunum 2: 11-206.

Ožanić, I.

2005 Tipovi amfora iz Cibala. Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 98: 133-149.

Ožanić-Roguljić, I.

2007 Keramika tankih stijenki s tri odabrana položaja u Vinkovcima. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24: 173-180.

Robinson, H.S.

1959 Pottery of the Roman Period: Chronology. Athenian Agora Vol.V. New Jersey: Princeton.

Slane, K.W.

1990 The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps, in Corinth, Vol. XVIII, Part II, 243-297. New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Starac, A.

2006 Promet amforama prema nalazima u rovinjskome podmorju. *Histria archaeologica* 37: 85-114.

Toniolo, A.

1995 Anfore in area padane: come riconoscerle. Stanghella (Padova): Linea AGS.

Hayes, J.W.

1972 Late Roman pottery. London: The British School at Rome.

Hayes, J.W.

1983 The Villa Dionysos excavations, Knossos: The Pottery. *The Annual of the British School at Athens* No.78. London: The British School at Athens.

Cvetković, I.

2011 Numizmatički materijal sa iskopavanja 2011. Godine na lokalitetu Doclea, u Zbornik radova Nova antička Duklja III, ur. D. Radović, 105-115. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.

Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жижић, О., Срејовић, Д.

1975 Античка Дукља, некрополе. Цетиње: Археолошка збирка, Титоград.

Cipriano, S.

2009 Le anfore olearie Dressel 6B, in Olio e pesce in epoca romana, produzione e commercio nelle regioni dell'alto Adriatico. *Atti del convegno* (Padova, 16 febbraio 2007) a cura di S. Pesavento Mattioli e M. B. Carre, 173-183. Padova: Quasar.

Costantini, A.

2011 Le anfore. *Archeologia in Piazza dei Miracoli. Gli scavi 2003-2009.*: 393-430.

Šalov, T.

2010 Keramički nalazi s lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića, *Histria Antiqua* 19: 359-377.

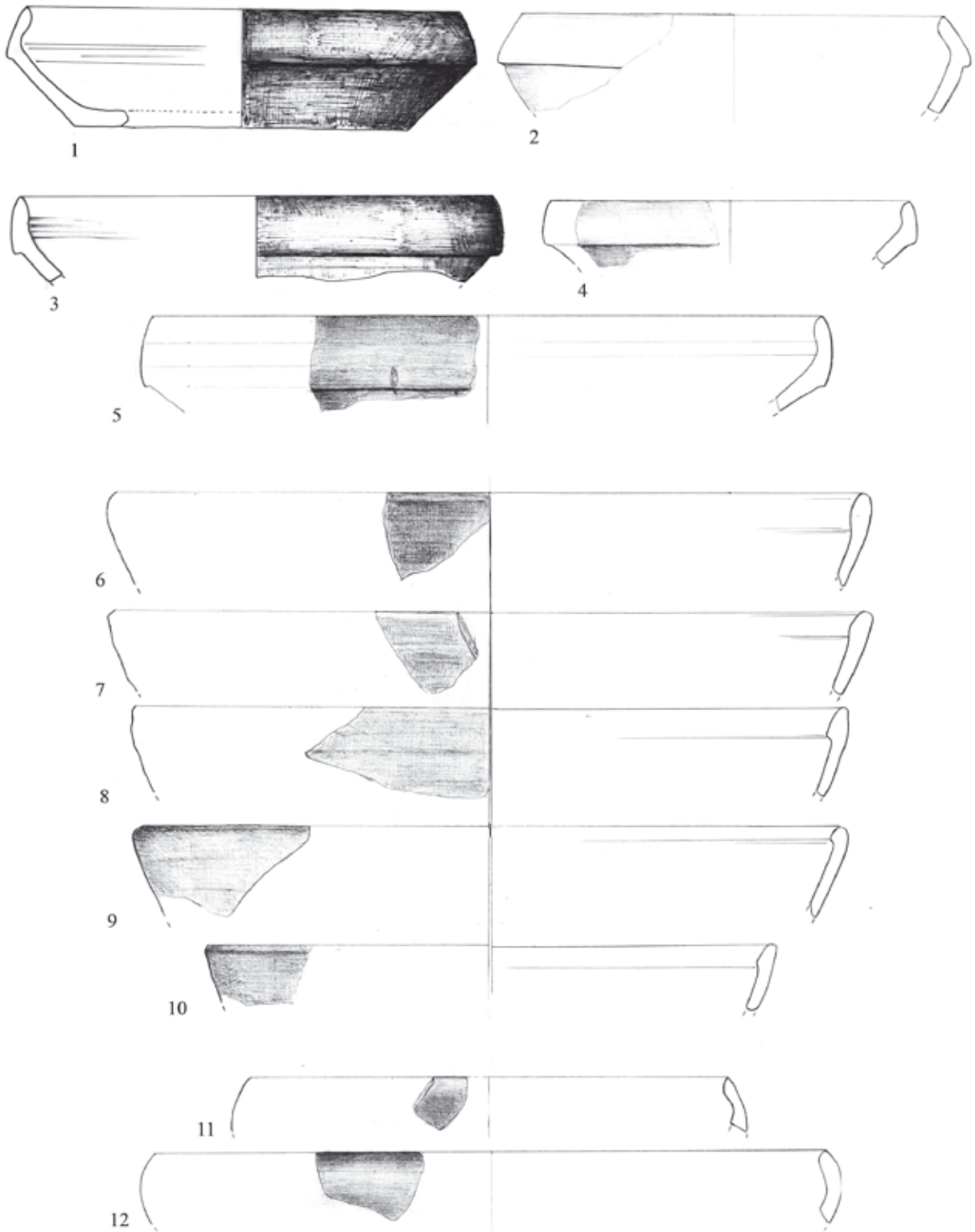
ДНЕВНИЦИ, ИЗВЕШТАЈИ, АТЛАСИ

Dnevnik iskopavanja 2011.

ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛИ

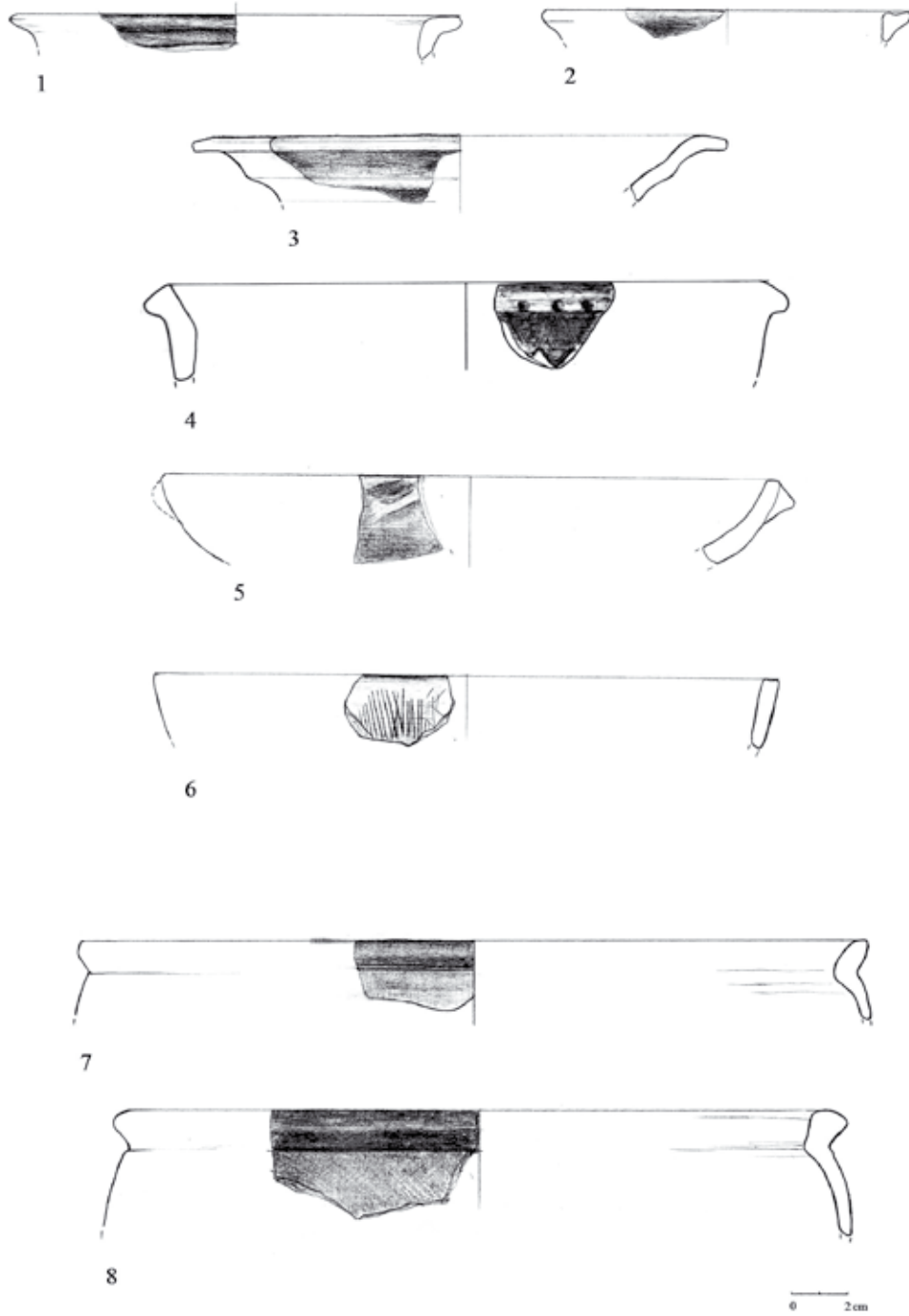
<http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>

T. I

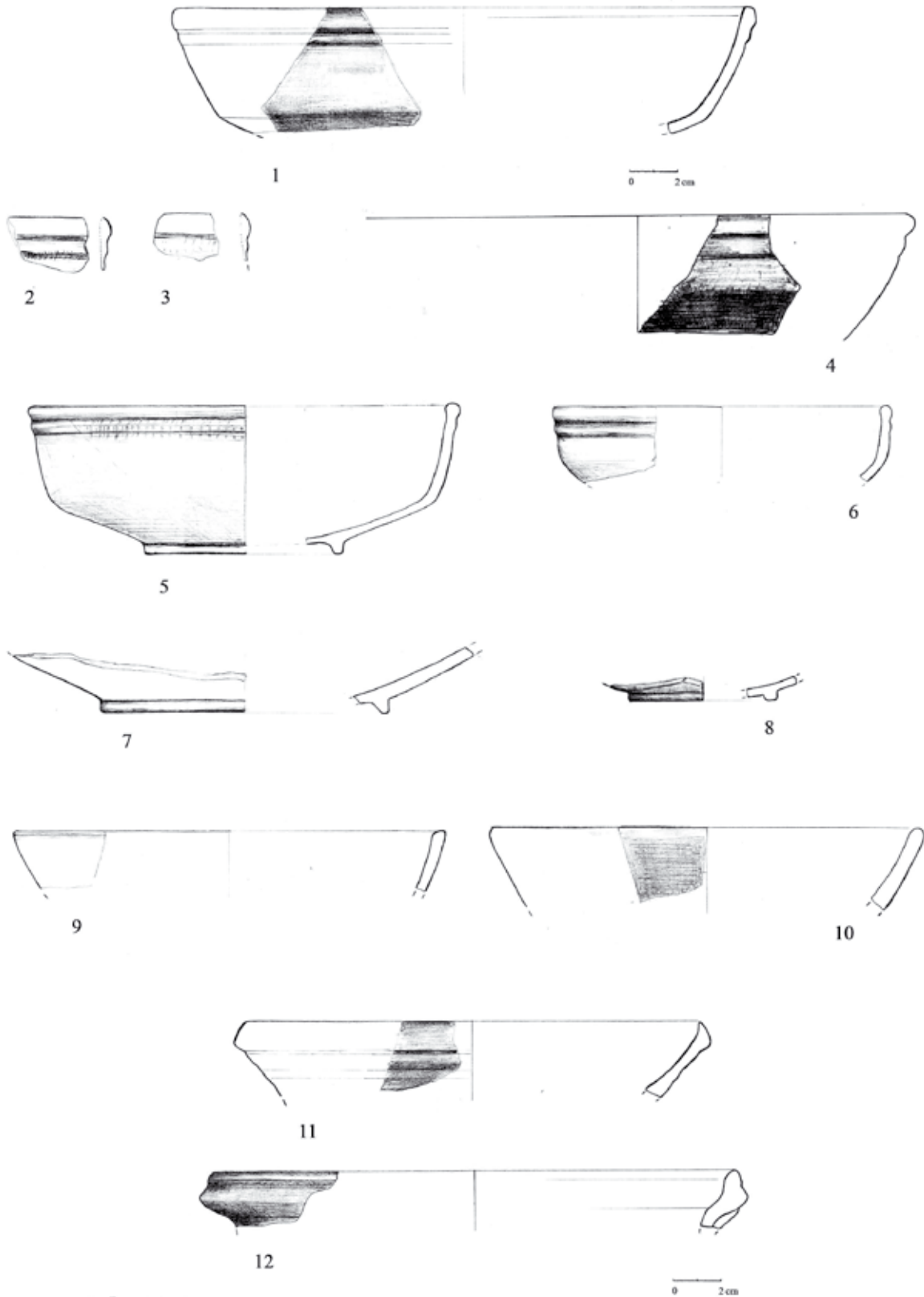
Табла 1. 1-12: зделе
Plate 1. 1-12: bowls

T. II

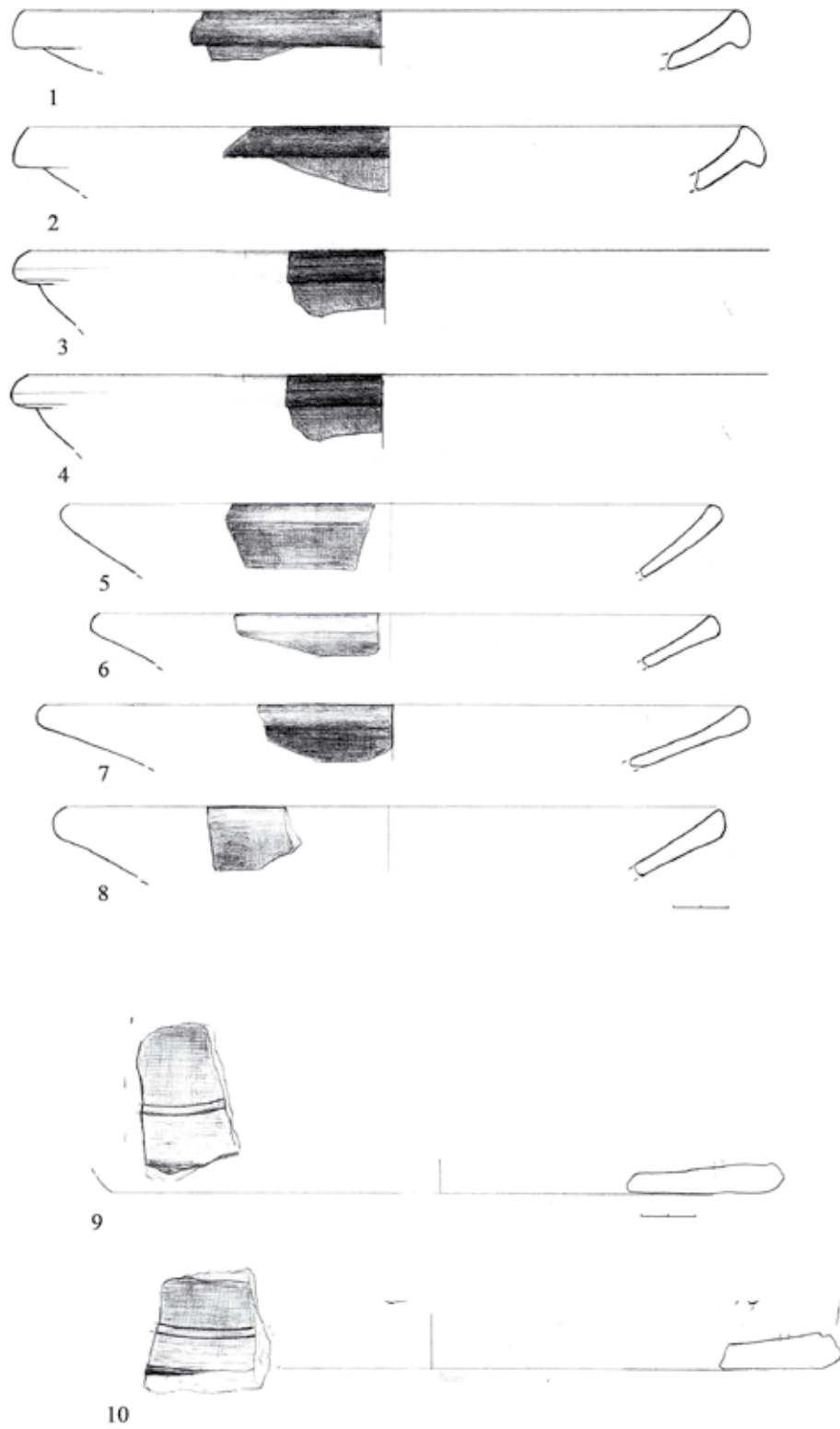
Табла 2. 1-8: зделе
Table 1. 1-8: bowls

T. III

Табла 3. 1-12: зделе
Table 3. 1-12: bowls

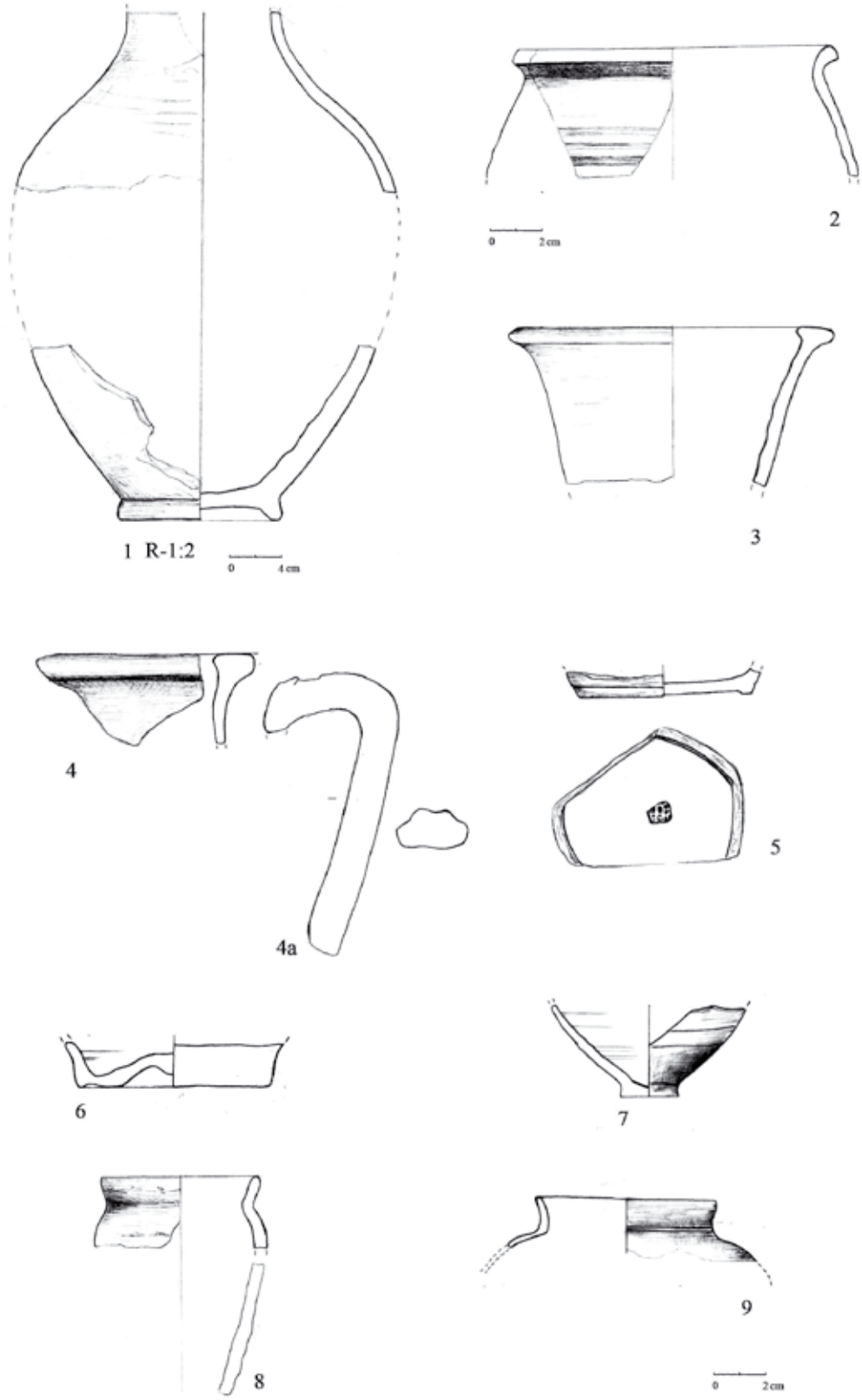
T. IV

Табла 4. 1-10: тањири
Table 4. 1-10: plates

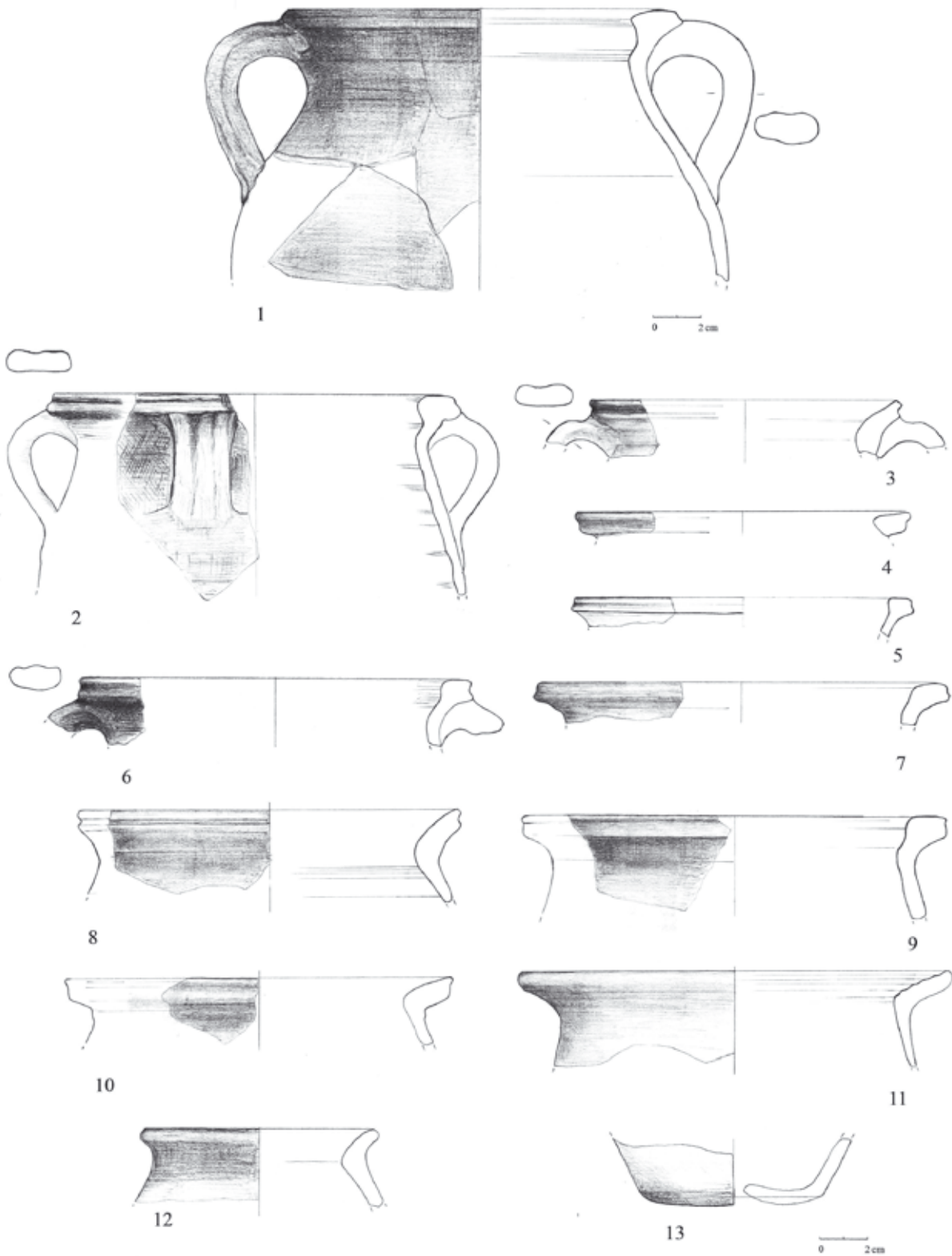
0 2cm

T. V

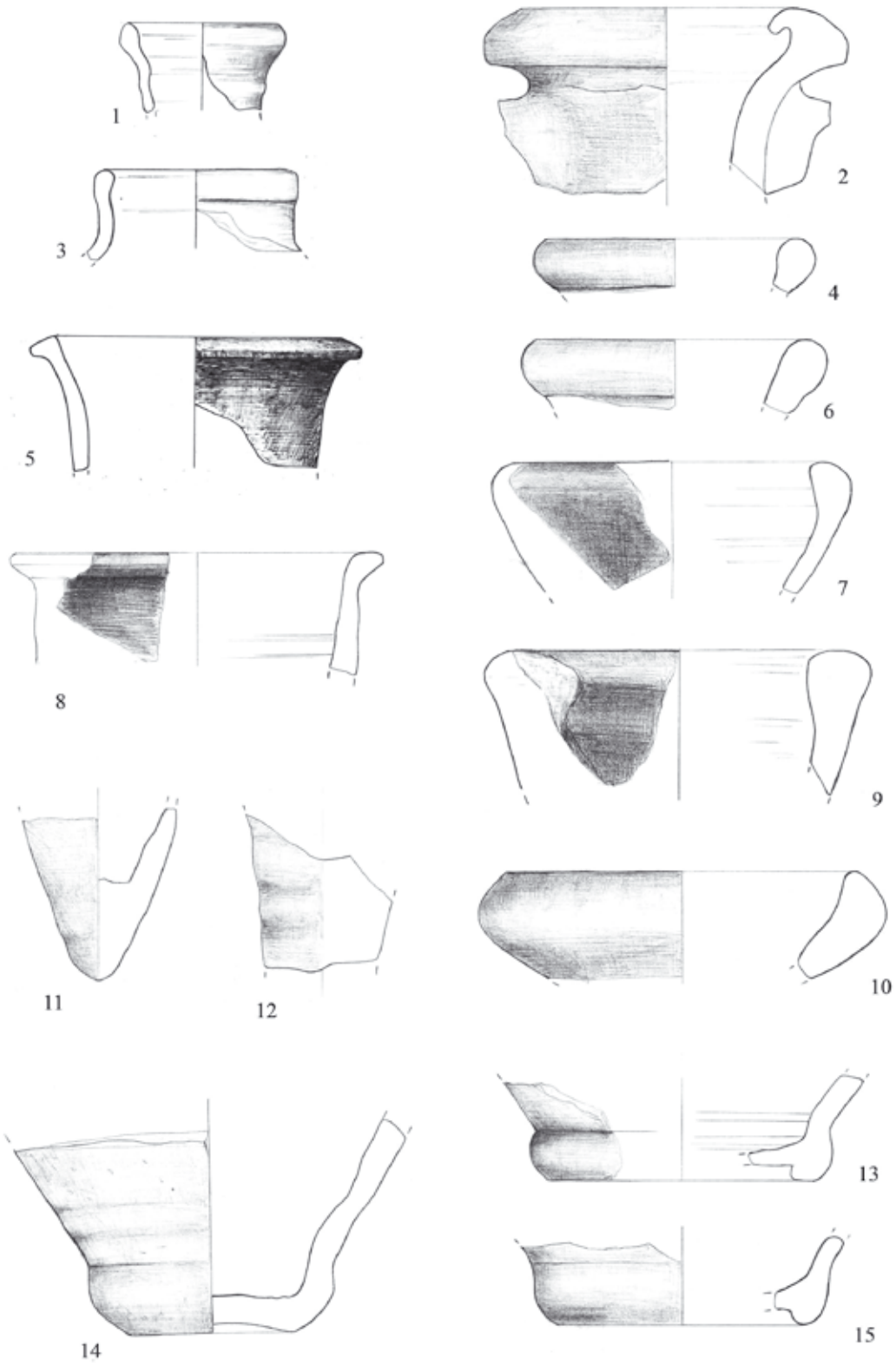
Табла 5. 1-6: крчази; 7-9: пехари
Plate 5. 1-6: jugs; 7-9: goblets

T. VI

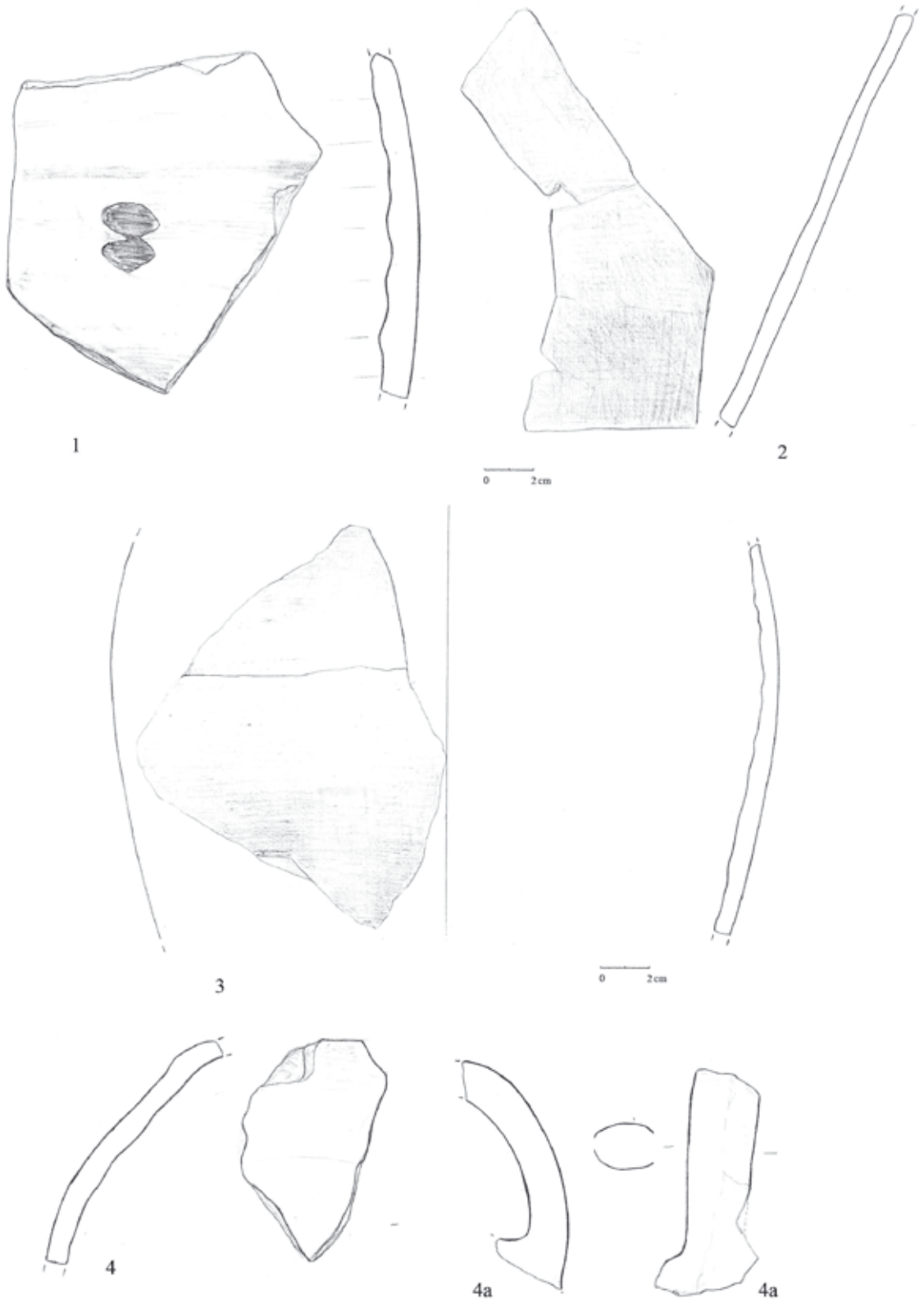
Табла 6. 1-13: лонци
 Plate 6. 1-13: pots

T. VII

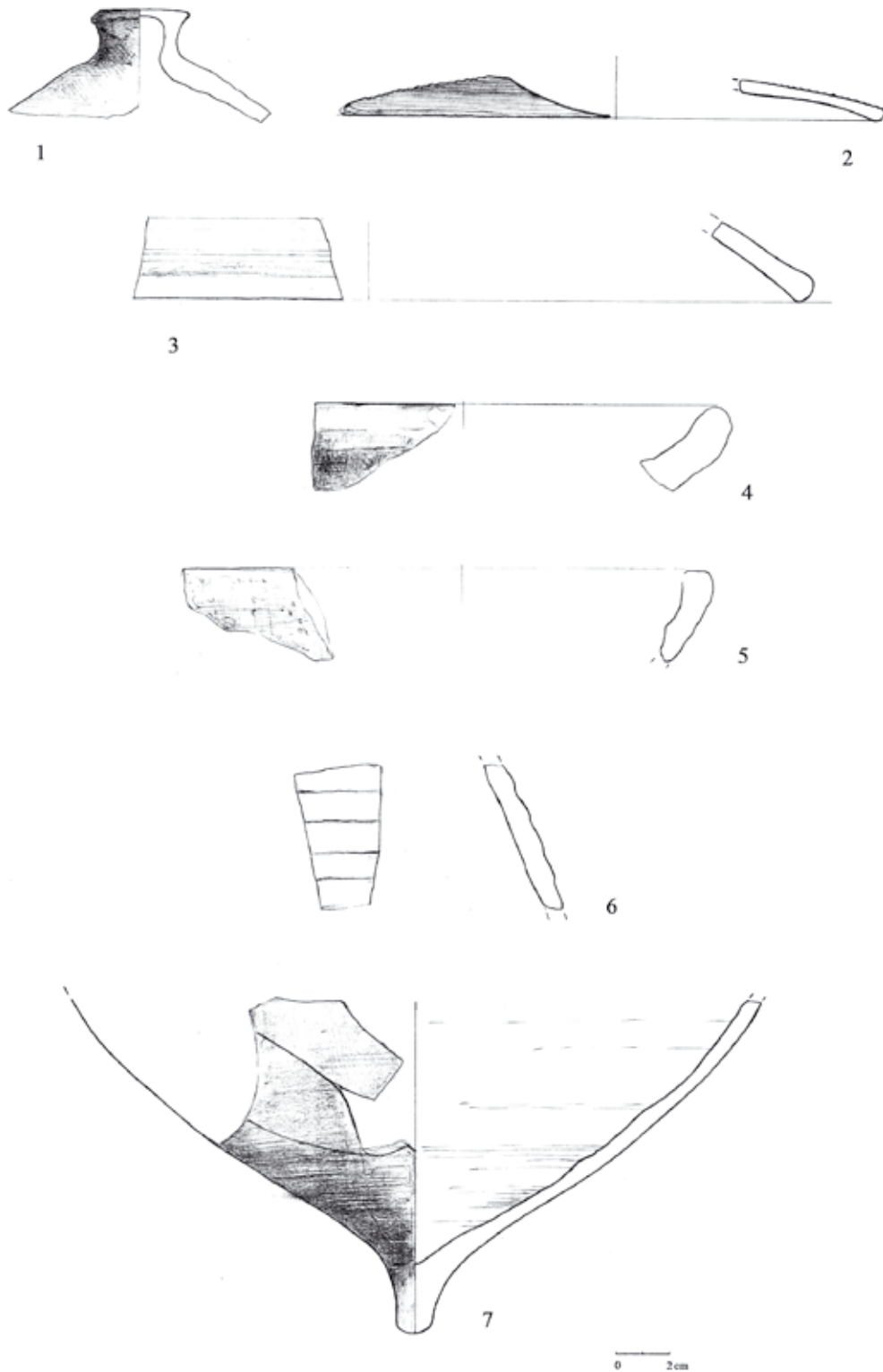

Табла 7. 1-15: амфоре
Plate 7. 1-15: amphorae

T. VIII

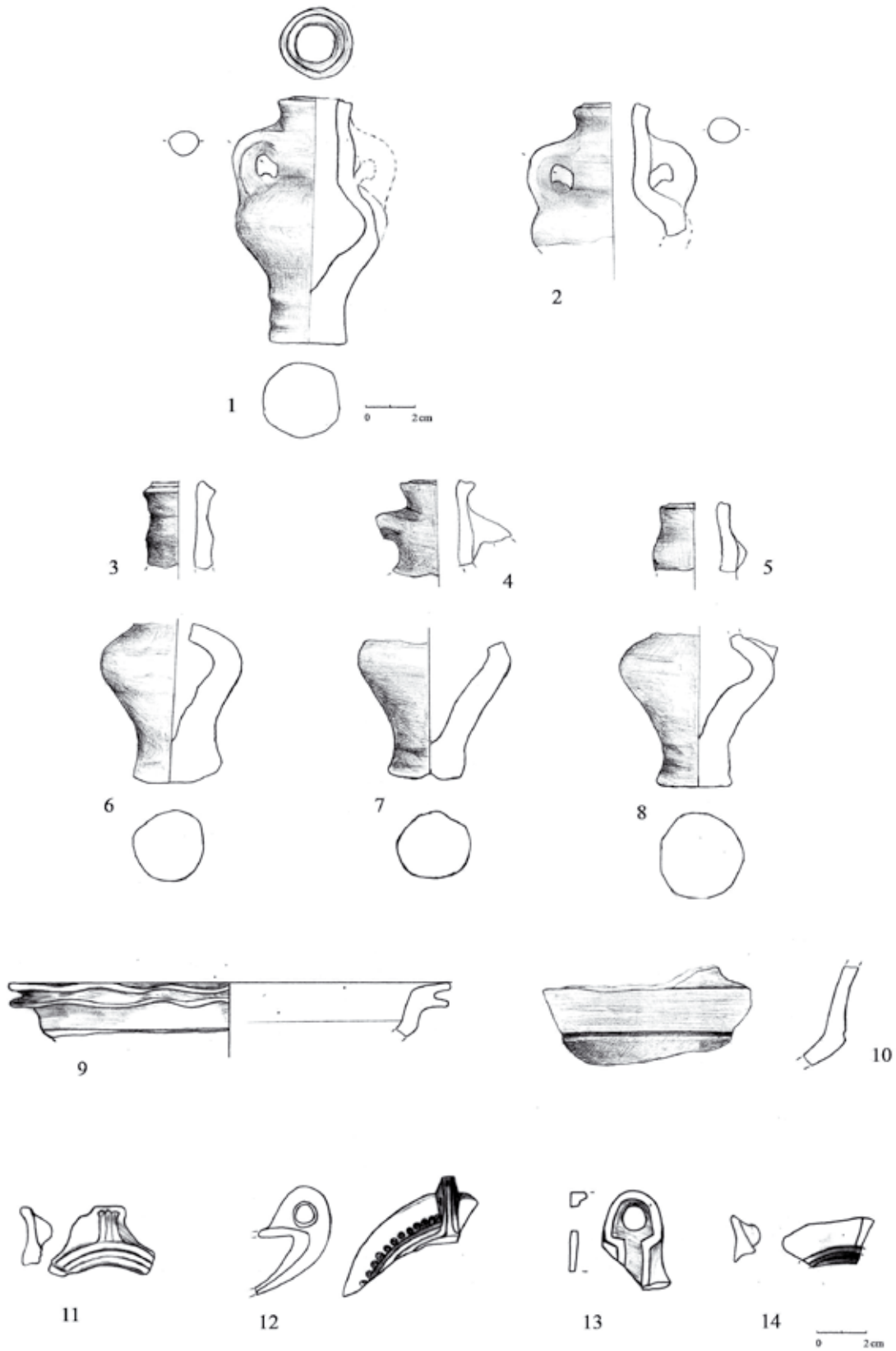

Табла 8. 1-4а: амфоре
 Plate 8. 1-4a: amphorae

Табла 9. 1-3: поклопци; 4,5: зделе; 6,7: амфоре
Plate 9. 1-3: lids; 4,5: bowl; 6,7: amphorae

T. X

Табла 10. 1-8: минијатурне посуде; 9,10: кадионице; 11-14: жишци
 Plate 10. 1-8: miniature vessels; 9,10: incense burners; 11-14 lamps

RICCARDO BELCARI
CARTOLINE BALCANICHE.
UNA VEDUTA DI DOCLEA E I VIAGGI DEI
FRATELLI BALDACCI IN MONTENEGRO

RAZGLEDNICE SA BALKANA.
POGLED NA DUKLJU I PUTOVANJA
BRAĆE BALDAĆI CRNOM GOROM

RICCARDO BELCARI

CARTOLINE BALCANICHE. UNA VEDUTA DI DOCLEA E I VIAGGI DEI FRATELLI BALDACCI IN MONTENEGRO

Il recente rinvenimento di una cartolina postale con veduta delle rovine di Doclea (Fig. 1) offre lo spunto per ricordare la fortuna delle ricerche archeologiche nel sito della città e il ruolo svolto dai fratelli Baldacci nel Montenegro dei primi anni del Novecento¹. La cartolina illustrata è abrasa nella porzione destinata al francobollo e pertanto priva delle indicazioni di data e luogo da cui fu spedita. Mittente e destinatario, invece, consentono di rapportarla a personaggi noti, le cui vicende personali sono connesse, nel primo caso all'economia e alla storia del Montenegro, nell'altro alla storia dell'archeologia.

Come è noto, gli scavi archeologici nel sito di Doclea iniziarono nel 1890². Nikola Petrović ne affidò la cura a Paul A. Rowinsky che condusse le ricerche

RAZGLLEDNICE SA BALKANA. POGLED NA DUKLJU I PUTOVANJA BRAĆE BALDAĆI CRNOM GOROM

Nedavno otkriće jedne razglednice sa pogledom na ruševine Duklje (Sl. 1) pruža nam priliku da se prisjetimo sreće koja je pratila arheološka istraživanja na mjestu na kojem se nekad nalazio grad, i uloge koju su odigrala braća Baldaći (*Baldacci*) u Crnoj Gori u ranim godinama dvadesetog vijeka¹. Razglednica koja nudi pomenutu panoramu ogrešana je u dijelu predviđenom za poštansku markicu, te stoga nema naznaka datuma i mjesta sa kojeg je poslata. Međutim, imena pošiljaoca i primaoca omogućavaju da se pomenuta razglednica dovede u vezu sa dobro poznatim ličnostima, čije su lične priče povezane u prvom slučaju sa ekonomijom i istorijom Crne Gore, u drugom - sa istorijom arheologije.

Kao što je dobro poznato, arheološka iskopavanja na lokalitetu Duklja započeta su 1890-e godi-

Fig. 1 - Veduta delle rovine di Doclea, recto, cartolina illustrata inviata da Annibale Baldacci nel primo decennio del XX secolo.
Sl. 1 - Pogled na ruševine Duklje, razglednica koju je Hanibal Baldaći (Annibale Baldacci) poslao u prvoj dekadi dvadesetog vijeka

¹ Desidero ringraziare il Prof. Sauro Gelichi, direttore della missione archeologica dell'Università Cà Foscari di Venezia in Montenegro, con il quale ho avuto modo di parlare per primo della veduta e dei suoi risvolti e il dr. Dragan Radović del Museo Archeologico di Podgorica per avere accolto nella collana «Nova Anticka Duklja» questa breve segnalazione.

² Alcuni anni prima fu al centro dell'attenzione degli studiosi per le pubblicazioni di Giovanni Battista De Rossi dedicate al celebre vetro rinvenuto, De Rossi G. B. 1874, pp. 153-155; De Rossi G. B. 1887, pp. 77-85.

¹ Želio bih se zahvaliti profesoru Sauru Đelikiju (Sauro Gelichi), vođi arheološke misije u Crnoj Gori venecijanskog Univerziteta Ka Foscari (Università Cà Foscari), sa kojim sam prvi imao priliku razgovarati o pogledu na Duklju i njegovim implikacijama, kao i dr. Draganu Radoviću iz Arheološkog muzeja Podgorice, jer je prihvatio da uključi ovu notu u serijsko izdanje arheoloških radova "Nova Anticka Duklja".

² Nekoliko godina ranije bila je u žiži interesovanja naučnika, zbog publikacija Đovanija Battiste De Rossija (Giovanni Battista De Rossi) posvećenih poznatom staklu ondje pronađenom, G. B. De Rossi, 1874, str 153-155, G. B. De Rossi 1887, str 77-85.

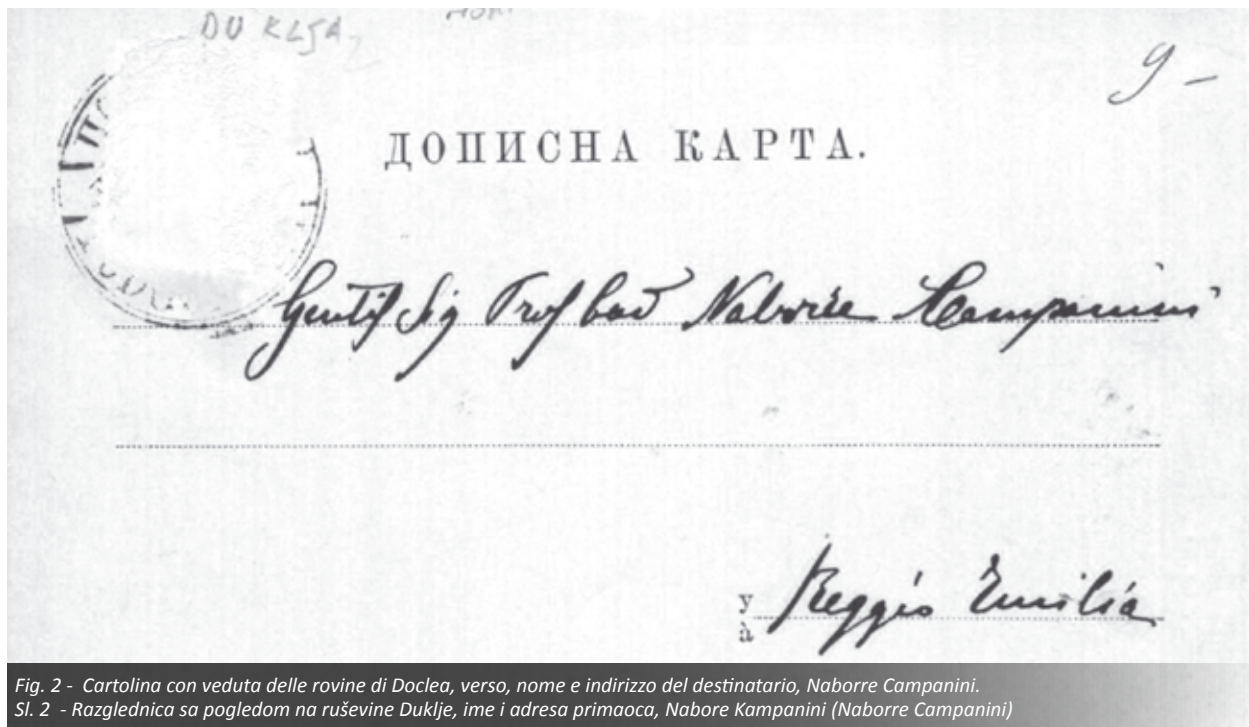

Fig. 2 - Cartolina con veduta delle rovine di Doclea, verso, nome e indirizzo del destinatario, Naborre Campanini.
 Sl. 2 - Razglednica sa pogledom na ruševine Duklje, ime i adresa primaoca, Naborre Campanini (Naborre Campanini)

per due anni, lasciando però una documentazione incompleta³. Successivamente si avvicendarono archeologi di diverse nazionalità: da Pietro Sticotti⁴, che vi si recò per la prima volta nel 1892 e ancora nel 1894, lavorando prima con Jelić poi con Iveković, ai britannici guidati da J. Arthur R. Munro⁵ nel 1893, autori nel 1896 di un ampio articolo monografico edito nella rivista "Archaeologia", fino ai resoconti e agli studi degli italiani Guido Cora⁶ nel 1899, Roberto Paribeni⁷ nel 1901 e Dante Vaglieri⁸ nel 1902. Dopo uno studio edito nel 1907, Sticotti pubblicò a Vienna nel 1913 la propria monografia dal titolo *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*⁹.

La veduta riprodotta nella cartolina postale presenta alcune murature e ambienti e in primo piano, accuratamente in posa, alcuni personaggi maschili, uno dei quali, in abiti occidentali, è posto al centro, mentre gli altri, un anziano, un giovane e due bambini, indossano abiti tradizionali. L'anziano è forse una guida locale. A destra, due signore, anch'esse in

ne². Nikola Petrović je brigu o njima povjerio Pavelu A. Rovinskom (*Paul A. Rowinsky*), koji je vodio pomenuta istraživanja tokom dviju godina, ali je za sobom ostavio nepotpunu dokumentaciju³. Potom su se tog zadatka prihvatili arheolozi iz različitih zemalja: od Pjetra Stikotija (*Pietro Sticotti*)⁴, koji je otišao tamo po prvi put 1892-e godine, te ponovo 1894-e, radeći naprije sa Jelićem, a potom sa Ivekovićem, preko Britanaca 1893-e godine, prevedenih Dž. Arturom R. Munroom (*J. Arthur R. Munro*)⁵, autora velikog monografskog članka iz 1896-e godine, objavljenog u časopisu *Arheologija (Archaeologia)*, pa sve do izvještaja i studija Italijana Gvida Kore (*Guido Cora*)⁶ iz 1899-e godine, Roberta Dantea Valjerija (*Roberto Dante Vaglieri*)⁷ iz 1901-e i Paribenija (*Paribeni*)⁸ iz 1902-e. Nakon studije objavljene 1907-e godine, Stikoti je 1913-e godine u Beču objavio monografiju pod naslovom *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*⁹.

3 T. Koprivica 2011, str. 25-26; S. Burzanović, T. Koprivica 2011, str. 221.

4 Rođen u Vodnjanu, 4. aprila 1870, Pjetro Stikoti (Pietro Sticotti) je objavio knjigu o gradu Duklji pod pokroviteljstvom Bečke akademije nauka 1910-e godine, kao i o nizu istraživanja sprovedenih u Istri i Dalmaciji, čiji su rezultati objavljeni u nacionalnim i inostranim časopisima.

5 A. R. J. Munro, C. F. W. Anderson, G. J. Milne, F. Haverfield 1896, str. 33-92.

6 G. Cora 1900, str. 652-680; G. Cora 1901a, str. 73-97; G. Cora 1901b, str. 243-261.

7 R. Paribeni 1903 (1904), str. 3-8.

8 Arheolog i epigrafista iz Trsta (1865-1913), Valjeri (Vaglieri) je bio redovnim profesorom latinske epigrafije na Univerzitetu u Rimu, predvodio je neko vrijeme iskopavanja na Palatinu i bio direktorom Muzeja Dele Terme (Museo delle Terme) u Rimu, da bi na kraju preuzeo vodstvo nad iskopavanjima na lokalitetu antičke Ostije (Ostia). Preписка između Dantea Valjerija i Antonija Baldačija i izvještaji o njegovim istraživanjima čuvaju se u Biblioteci Del Arkidinazio u Bolonji (Biblioteca dell'Archiginnasio) (u daljnjem tekstu BCABO), u Fondu Antonio Baldači, omoćnica 10, sveska. 34, br. 10/409; izvještaji priloženi uz pisma br. 10/442, 10/443, 10/450, 10/470.

9 P. Sticotti (ur.), 1913. Za prva arheološka istraživanja na lokalitetu Duklja vidjeti i: T. Koprivica 2010, str. 215-223; T. Koprivica 2011, str. 25-32; S. Burzanović, T. Koprivica 2011, str. 219-226; S. Gelichi, C. Negrelli, S. Leardi, L. Sabbionesi, R. Belcari 2012, str. 11-13.

3 Koprivica T. 2011, pp. 25-26; Burzanović S., Koprivica T. 2011, p. 221.

4 Nato a Dignano d'Istria il 4 aprile 1870, Pietro Sticotti pubblicò un'opera sulla città di Doclea, edita sotto gli auspici dell'Accademia Sc. di Vienna nel 1910, oltre ad una serie di scavi in Istria e Dalmazia, con risultati pubblicati in riviste nazionali ed estere.

5 Munro J. A. R., Anderson W. C. F., Milne J. G., Haverfield F. 1896, pp. 33-92.

6 Cora G. 1900, pp. 652-680; Cora G. 1901a, pp. 73-97; Cora G. 1901b, pp. 243-261.

7 R. Paribeni 1903 (1904), pp. 3-8.

8 Archeologo e epigrafista triestino (1865-1913), Vaglieri fu professore ordinario di Epigrafia latina all'Università di Roma, diresse per qualche tempo gli scavi del Palatino e il Museo delle Terme a Roma, infine ottenne la direzione degli Scavi di Ostia antica. Per il carteggio tra Dante Vaglieri e Antonio Baldacci e le relazioni sulle sue esplorazioni, Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (d'ora in poi BCABO), Fondo Antonio Baldacci, busta 10, fasc. 34, n. 10/409; relazioni allegate alle lettere nn. 10/442, 10/443, 10/450, 10/470.

9 Sticotti P. (a cura di), 1913. Per le prime ricerche archeologiche nel sito di Doclea si veda anche Koprivica T. 2010, pp. 215-223; Koprivica T. 2011, pp. 25-32; Burzanović S., Koprivica T. 2011, pp. 219-226; Gelichi S., Negrelli C., Leardi S., Sabbionesi L., Belcari R. 2012, pp. 11-13.

abiti di foggia occidentale, appartate dagli uomini quasi *more balcanico*. Sullo sfondo, le modeste alture immediatamente retrostanti le rovine. Si tratta del tipico ritratto di viaggiatori/visitatori con rovine e personaggi in costume locale, in voga tra fine XIX e primi decenni del XX secolo. Il sito, evidentemente divenuto noto, viene scelto per una riproduzione destinata alla trasmissione del "ricordo" postale e la didascalia riportata sotto l'immagine recita «*Rovine dell'antica Duclia*».

Se non è stato possibile identificare i personaggi, la lettura di mittente e destinatario consentono invece di aggiungere qualcosa, contestualizzando la scelta della veduta e il suo invio in Italia (Fig. 2). La cartolina, infatti, è stata spedita da Annibale Baldacci all'archeologo e studioso reggiano Naborre Campanini¹⁰. Il primo, fitogeografo e uomo di affari bolognese, fratello del più noto Antonio, viaggiò a lungo in Montenegro, partecipando nel 1898 al tentativo di raggiungere da qui le Alpi Albanesi, e prendendo parte nel 1902 alla prima missione scientifica italiana nell'area al confine con l'Albania, condotta proprio dal fratello, cui parteciparono anche il geologo Alessandro Martelli, l'antropologo Ugo Vram, l'archeologo Dante Vaglieri, il naturalista Luigi Santagata¹¹. Nel presentarne i membri, di Annibale fu sottolineato come fosse «ritenuto elemento utile nel caso che la missione od una parte di essa avesse potuto operare nell'Albania», data l'esperienza maturata nei viaggi precedenti¹². La missione giunse a Doclea in agosto e dopo che le rovine della città apparvero ai componenti «nell'angolo nord formato dall'unione della Moraca e della Zeta»¹³, passò il *Piperski most* proseguendo lungo la viabilità che conduceva alla porta principale. Il 18 agosto Annibale si recò con Vaglieri¹⁴ e Santagata a studiare i resti dell'acquedotto che portava l'acqua del Cijevna (Cem) a Doclea¹⁵. Annibale Baldacci partecipò anche alla missione dell'anno successivo, redigendo una relazione¹⁶. Nel 1904 compì una apposita spedizione nei territori viticoli del paese, dedicandosi a studi sulla coltura della vite e la produzione del vino¹⁷. Successivamente le sue attività

Pogled na Duklju reprodukovan na razglednici obuhvata izvjesne zidne strukture i prostore, te, u prvom planu, brižljivo pozicionirane, izvjesne muške figure, od kojih je jedna odjevena u zapadnjačku odjeću i postavljena u središte, dok su ostale, figure starca, mladića i dvojih djece, odjevene u tradicionalnu odjeću. Starac bi mogao biti lokalni vodič. Sa desne strane, dvije žene, takođe u zapadnjačkim odorama, izdvojene od muškaraca, gotovo *more balcanico*. U pozadini, manja brda, odmah iza ruševina. Ovo je tipičan portret putnika/posjetilaca, sa ruševinama i figurama u lokalnoj nošnji, koji je bio popularan krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Lokalitet, koji je očito bio poznat, izabran je da bude reprodukovan kako bi ostao i u „poštanskom pamćenju“, a natpis ispod slike glasi: „*Rovine dell'antica Duclia*“ (Ruševine stare Duklije)

Ako, s jedne strane, nije bilo moguće identifikovati pomenute likove, s druge strane čitanje imena pošiljaoca i primaoca omogućava da se ipak nešto doda, i stavi u određeni kontekst izbor pogleda i njegovo slanje u Italiju (slika 2). Razglednicu je, zapravo, poslao Hanibal Baldaći (*Annibale Baldacci*) Naboreu Kampniniju (*Naborre Campanini*)¹⁰, arheologu i naučniku iz Ređo Kalabrije. Prvi, fitogeograf i poslovni čovjek iz Bolonje, brat poznatijeg Antonija, putovao je dugo Crnom Gorom, učestvujući 1898-e godine u pokušaju da preko njene teritorije stigne u Albanske Alpe, a 1902-e godine je učestvovao i u prvoj naučnoj misiji u pograničnoj oblasti između Italije i Albanije, koju je predvodio upravo njegov brat, a u kojoj su također uzeli učešća i geolog Alesandro Marteli (*Alessandro Martelli*), antropolog Ugo Vram, arheolog Dante Valjeri (*Dante Vaglieri*) i prirodnjak Luidi Santagata (*Luigi Santagata*)¹¹. U okviru uvodnog predstavljanja njenih članova, o Hanibalu je istaknuto kako je bio "smatran korisnim elementom, u slučaju da misija ili neki njen dio budu izvršeni u Albaniji", s obzirom na iskustva koja je ondje stekao tokom svojih prethodnih putovanja¹². Misija je stigla do Duklje u avgustu i, nakon što se su njenim članovima pokazale ruševine "sjevernog ugla grada, koji formiraju ušća Morače i Zete"¹³, misija je nastavljena pored Piperskog mosta, pa otuda dalje cestom koja vodi do ulaznih vrata. 18-og avgusta, Hanibal je otišao sa Valjerijem¹⁴ i Santagatom da proučava ostatke akvadukta koji je dovodio vodu iz Ci-

10 Nell'indicazione del destinatario: «Genti(l)is(simo) Sig(nor) Prof(essore) Naborre Campanini. Reggio Emilia». Sotto la veduta: «Cordiali saluti. Annibale Baldacci».

11 Vram apparteneva all'Istituto antropologico di Roma, Martelli all'Istituto geologico di Firenze, Bollini M. G. (a cura di), 2005, p. 17.

12 Baldacci A. 2007 (ma 1903), p. 64.

13 Baldacci A. 2007 (ma 1903), p. 66.

14 Dante Vaglieri, che aveva già condotto ricerche in Montenegro durante la missione del 1901, studiò il paesaggio e si interessò delle «grotte preistoriche nella Moraca» e degli «avanzi romani e medioevali lungo la Rivnica e altrove», Baldacci A. 2007 (ma 1903), p. 67.

15 Baldacci A. 2007 (ma 1903), p. 71.

16 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 95, fascicolo 1, Relazione di Annibale Baldacci sulla missione del 1903, 1903 ott. 17, cc. 19-22.

17 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 14, fascicolo 42, Lettere di Annibale Baldacci, 1904 apr. 1 – giu 30.

10 U naznaci primaoca: "Poštovani gđin prof. Nabore Kampanini. Ređo Emiliaj" (Genti(l)is(simo) Sig(nor) Prof(essore) Naborre Campanini. Reggio Emilia.) Ispod panorame: "S poštovanjem. Hanibal Baldaći."

11 Vram je pripadao Antropološkom institutu u Rimu, Marteli (Martelli) Geološkom institutu u Firenci, M. G. Bollini (ur.) 2005, str. 17.

12 A. Baldacci 2007 (ma 1903), str. 64.

13 A. Baldacci 2007 (ma 1903), str. 66.

14 Dante Valjeri, koji je već sprovodio istraživanja u Crnoj Gori tokom misije iz 1901-e, proučio je krajolik i zainteresovao se za "praistorijske špilje u Morači i "rimске i srednjevjekovne ostatke duž Ribnice i na drugim mjestima", A. Baldacci 2007 (ma 1903), str. 67.

in Montenegro si concentrarono sugli studi e le relazioni preliminari all'avvio di una serie di imprese e interessi economici, come fu per «l'affare della pesca nel lago di Scutari», che necessitava della concessione governativa¹⁸, o per il progetto di sfruttamento dei boschi per la produzione e il commercio di legname mediante la costituzione della Società Fratelli Baldacci e Rivalta e figli¹⁹. Vittima di una grave infermità, che ne interruppe le attività, Annibale Baldacci morì nel dicembre 1921.²⁰

È il caso di aggiungere qualcosa sugli altri fratelli Baldacci, le cui vicende personali si intrecciarono a lungo con quelle del paese della Crna Gora.

Antonio Baldacci (1867-1950), viaggiatore, botanico, etnologo e geografo, autore di oltre 250 pubblicazioni, tra articoli scientifici e monografie, è stato un profondo conoscitore del Montenegro e dell'Albania. Dopo un primo viaggio in Montenegro intrapreso nel 1885, conobbe il principe Nicola durante il secondo viaggio, nel 1886. Dopo la laurea in "zooiatria", conseguita nel 1891, organizzò vere e proprie spedizioni, inizialmente finanziate dalle raccolte di esemplari botanici, venduti ad istituti scientifici, e in seguito da contributi conferiti dalla Società geografica italiana, dalla prima nel 1896 fino a quella del 1902, finanziata dal Ministero della Pubblica Istruzione del governo Zanardelli su interesse del Ministro Nunzio Nasi²¹, in cui come si è visto furono coinvolti molti altri studiosi, tra cui il fratello Annibale. Nel corso delle esplorazioni scientifiche Antonio Baldacci raccolse oltre centomila esemplari di piante, alcune di specie prima ignote che oggi portano il suo nome. Come è stato notato, l'epopea dei viaggi in terra balcanica non ebbe però esclusivi scopi scientifici. Oltre all'interesse reale verso i propri studi, Baldacci fu infatti fortemente coinvolto nella cultura e nel movimento colonialista, come ricordano i rapporti privilegiati con Francesco Crispi, presidente del consiglio tra 1887 e 1891 e ancora tra 1893 e 1896, e l'attività di corrispondente per diversi periodici italiani²². Non solo. Nell'ambito dell'attività finalizzata al perseguimento degli interessi nazionali non mancò di impegnarsi, assieme ai fratelli, nella ricerca di occasioni di affari. Nel 1903 ottenne la cattedra di Geografia politica e coloniale alla

jevne (Ćemovsko polje) do Duklje¹⁵. Hanibal Baldaći je učestvovao i u misiji od naredne godine, pripremišvi o njoj izvještaj¹⁶. 1904-e godine, izvršio je posebnu ekspediciju u vinska područja zemlje, posvetivši se izradi studije o uzgoju vinove loze i proizvodnji vina¹⁷. Nakon toga, njegove su aktivnosti u Crnoj Gori postale usmjerene na pisanje studija i preliminarnih izvještaja koji su prethodili započinjanju niza poslovnih poduhvata i realizaciji ciljeva od ekonomskog interesa¹⁸, poput "postizanja poslovnog dogovora o obavljanju ribolova na Skadarskom jezeru", što je zahtijevalo vladinu dozvolu, ili pak projekta eksploatacije šuma za proizvodnju i promet drva, putem osnivanja društva „Braća Baldaći i Rivalta i sinovi"¹⁹. Kao žrtva teške bolesti koja mu je onemogućila nastavak aktivnosti, Hanibal Baldaći umire u decembru 1921-e godine²⁰.

Potrebno je dodati ponešto i o ostaloj braći Baldaći, čiji su se lične priče dugo preplitale sa onima od istorijske vrijednosti za državu Crnu Goru.

Antonio Baldaći (1867-1950), putnik, botaničar, etnolog i geograf, autor više od 250 publikacija koje čine naučni članci i monografije, bio je veliki poznavalac Crne Gore i Albanije. Nakon svog prvog putovanja u Crnu Goru, 1885-e godine, na svom se drugom putovanju, 1886-e godine, upoznao i sa tadašnjim princem Nikolom Petrovićem. Nakon što je diplomirao "zoolatriju" 1891-e godine, organizovao je prave pravcate ekspedicije, finansirane u početku od prodaje zbirki botaničkih uzoraka naučnim institucijama, a kasnije od doprinosa koji su mu u te svrhe isplaćivani od strane Italijanskog geografskog društva, od one prve, započete 1896-e godine, sve do ekspedicije iz 1902-e godine, finansirane od strane Ministarstva prosvjete Zanardelijeve Vlade (*Zanardelli*), a na inicijativu ministra Nuncija Nazija (*Nunzio Nasi*)²¹, a u koju je, kao što smo vidjeli, bio uključen veliki broj drugih naučnika, među kojima i njegov brat Hanibal. Tokom svojih naučnih istraživanja, Antonio Baldaći je prikupio preko 100.000 primjeraka biljaka, pri čemu su neke od njihovih vrsta do tada bile nepoznate, pa sada nose njegovo ime. Kao što je ranije navedeno,

15 A. Baldacci 2007 (ma 1903), str. 71.

16 BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 95, sveska 1, Relazione di Annibale Baldacci sulla missione del 1903, Izvještaj Hanibala Baldaćija o misiji iz 1903-e godine, 17. oktobar 1903, cc. 19-22.

17 BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 14, sveska br. 42, Lettere di Annibale Baldacci, Pisma Hanibala Baldaćija, 1. april - 30. jun 1904.

18 BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 22., Lettere di Annibale Baldacci (Pisma Hanibala Baldaćija), 1. april - 30. jun 1904, 2. april - 30. jun 1908. Posebno, sveska br. 59, koja sadrži pismo Hanibala Baldaćija sa informacijama i predlozima za realizaciju poslovnog plana koji se tiče izdavanja dozvole za obavljanje ribolova na Skadarskom jezeru (broj 22/296, 17. april 1908.).

19 BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 23, sveska 60, 1. jul - 30. septembar 1908, BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 23, sveska 61, 1. oktobar - 31. decembar 1908, koja sadrži pisma Hanibala Baldaćija o osnivanju društva „Braća Baldaći“.

20 BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 24, sveska 62, 1. januar - 30. jun 1909, BCABO, Fond Antonio Baldaći, omotnica 46, sveska 118, 2. oktobar - 31. decembar 1921.

21 A. Baldacci 2007 (ma 1903), str. 2.

18 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 22, Lettere di Annibale Baldacci, 1904 apr. 1 - giu 30; 1908 apr 2- giu 30. In particolare, fasc. 59, contenente lettera di Annibale Baldacci con informazioni e proposte per la defunzione dell'affare per la concessione dei diritti di pesca nel lago di Scutari (n. 22/296, 1908 apr. 17).

19 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 23, fascicolo 60, 1908 lug. 1 - set. 30; BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 23, fascicolo 61, 1908 ott. 1 - dic. 31, contenente lettere e telegrammi per la costituzione della società Fratelli Baldacci.

20 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 24, fascicolo 62, 1909 gen 1 - giu 30; BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 46, fascicolo 118, 1921 ott 2 - dic 31.

21 Baldacci A. 2007 (ma 1903), p. 2.

22 Bollini M. G. (a cura di) 2005, p. 20.

scuola diplomatico-coloniale presso l'Università di Roma. Nello stesso periodo iniziò ad occuparsi per conto del governo italiano di questioni economiche, politiche e militari nei Balcani. Tra 1910 e 1914 il ministero dell'Interno e quello degli Esteri gli affidarono incarichi informativi in Albania. Nel 1919 prese parte alla delegazione del re Nicola del Montenegro alla conferenza di Versailles. Dopo i primi contatti intercorsi con Gabriele D'Annunzio tra 1920 e 1922 per realizzare una spedizione della Legione montenegrina nel paese, assunse nel 1922 la presidenza del Comitato italiano per l'indipendenza del Montenegro, promovendo analoghi comitati in numerose città italiane, iniziative che rientrano appieno nella volontà di espansione italiana nei Balcani. Dal 1925 l'attenzione e il ruolo di Baldacci si spostò in Albania, svolgendo attività di tipo politico, scientifico e finanziario, fino alla collaborazione con il Centro studi Albania presso l'Accademia d'Italia²³.

Oltre ad Antonio e Annibale Baldacci, anche il fratello minore, Giovanni, operativo nei Balcani dall'inizio del secolo come agente dell'*intelligence* della Regia Marina italiana, svolse attività di tipo economico nel paese, dal commercio di armi al coinvolgimento nella Regia cointeressata dei tabacchi del Montenegro, tra 1904 e 1906²⁴. Nel novembre 1918 ebbe un ruolo nel coadiuvare il movimento indipendentista montenegrino in chiave antiserba guidato dall'ex ministro dell'Interno Jovan Simonov Plamenac²⁵.

Molto diverse le vicende biografiche del destinatario della veduta di Doclea in cartolina, quel Naborre Campanini noto alla storia dell'archeologia per avere proseguito gli scavi di Gaetano Chierici nel castello di Canossa, in Emilia, al quale è suggestivo immaginare i Baldacci avranno narrato dei loro viaggi e ricerche²⁶. Si devono a Naborre Campanini (1850-1925) le iniziative per promuovere la fondazione dell'Archivio di Stato di Reggio Emilia, l'ampliamento dei Musei Civici, l'istituzione del Museo del castello di Canossa. Fu presidente della Deputazione di Storia Patria,

episka putovanja kroz balkanske zemlje nisu, ipak, imala isključivo naučne ciljeve. Pored istinske posvećenosti svojim izučavanjima, Baldaći je zapravo bio duboki poštovalac kulturne matrice i pravi poklonik ideje tadašnjeg kolonijalističkog pokreta, o čemu svjedoče povlašćeni odnos koji je imao sa Frančeskom Krispijem (*Francescom Crispi*), italijanskim premijerom od 1887-e do 1891-e godine i, opet, u periodu između 1893-e i 1896-e, te njegova dopisnička aktivnost za nekoliko italijanskih časopisa²². I to nije sve. U sklopu aktivnosti koje su imale za cilj ostvarenje italijanskih nacionalnih interesa, intenzivno je radio, zajedno sa svojom braćom, na pronalazhenju povoljnih poslovnih prilika. 1903-e godine dobija katedru iz Političke i kolonijalne geografije u Diplomatsko-kolonijalnoj školi pri Univerzitetu u Rimu. U isto vrijeme, italijanska vlada mu povjerava bavljenje ekonomskim, političkim i vojnim pitanjima na teritoriji Balkana. U periodu od 1910-e do 1914-e godine, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo vanjskih poslova povjeravaju mu zadatke prikupljanja informacija sa teritorije Albanije. 1919-e godine bio je članom delegacije crnogorskog kralja Nikole na konferenciji u Versaju. Nakon prvih kontakata sa Gabrieleom Danuncijom (*Gabriele D'Annunzio*) između 1920-e i 1922-e, ostvarenih u cilju slanja ekspedicije Crnogorske legije u zemlju, preuzeo je 1922-e godine dužnost predsjednika Italijanskog odbora za nezavisnost Crne Gore, promovišući slične odbore u mnogim italijanskim gradovima, inicijative koje spadaju u potpunosti u domen italijanskog opredjeljenja ka ekspanziji na Balkanu. Od 1925-e, pažnja i uloga Baldaćija preusmjerava se na Albaniju, u kojoj je obavljao političke, naučne i finansijske aktivnosti, u saradnji sa Centrom za albanske studije na Italijanskoj akademiji²³.

Osim Antonija i Hanibala Baldaćija, i mlađi brat Đovani je, bivajuću angažovan na Balkanu od početka vijeka kao agent obavještajne službe Italijanske Kraljevske ratne mornarice, obavljao aktivnosti ekonomskog karaktera u zemlji, od trgovine oružjem do omogućavanja sudjelovanja Mornarice u uzgoju i prodaji duvana u Crnoj Gori, u periodu od 1904-e do 1906-e godine²⁴. U novembru 1918-e godine, prihvatio je ulogu pomagača crnogorskog oslobodilačkog pokreta na antisrpskoj osnovi, na čelu sa bivšim ministrom unutrašnjih poslova Jovanom Simonovim Plamencem²⁵.

23 Un approfondito profilo biografico, corredato da numerosi rimandi al fondo archivistico conservato presso la Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna in Bollini M. G. (a cura di) 2005, pp. 11-48. Sulla figura di Antonio Baldacci si veda anche Burzanović, S., Koprivica T. 2011, pp. 223-226.

24 BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 18, fasc. 51, 4 mar.-30 giu. 1906, Lettere di Giovanni Baldacci al fratello Antonio, n. 18/218, 1906 mar. 28; BCABO, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 17, fasc. 49, 1 ott.-31 dic. 1905, Lettere di Giovanni Baldacci, con notizie sullo sviluppo degli affari e dei progetti commerciali, n. 17/397, n. 17/421.

25 Vento A. 2010, pp. 156-157, 360.

26 Campanini non figura però tra i numerosissimi corrispondenti di Antonio Baldacci, almeno da quanto è possibile appurare dagli indici dell'inventario del *Fondo Antonio Baldacci* conservato presso la Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna. Sulla figura di Naborre Campanini (1850-1925), Rabotti C., pp. 29-30; Malaguzzi Valeri F. 1992, p. 10.

22 M. G. Bollini (ur.) 2005, str. 20

23 Detaljlan biografski profil, koji se često poziva na arhivsku zbirku koja se čuva u okviru bolonjske Biblioteke Del Arhidinazio, M. G. Bollini (ur.), 2005, str. 11-48. Za liki djelo Antonija Baldaćija vidjeti i: S. Burzanović, T. Koprivica 2011, str 223-226.

24 BCABO, *Fondo Antonio Baldaći*, omonica 18, sveska 51, 4. mart - 30. jun 1906, Lettere di Giovanni Baldacci al fratello Antonio (Pisma Đovanija Baldaćija bratu Antoniju), br. 18/218, 28. mart 1906, BCABO *fond*, Antonio Baldaći, omonica 17, sveska 49, 1. oktobar - 31. decembar 1905, Lettere di Giovanni Baldacci (Pisma Đovanija Baldaćija), sa novostima o razvoju poslova i trgovinskih projekata, br. 17/397, br. 17/421.

25 A. Vento 2010, str 156-157, 360.

Fig. 3 - Cartolina illustrata con le rovine di Doclea, recto, particolare.
Sl. 3 - Razglednica sa ruševinama Duklje, detalj

cultore di storia locale ed ebbe una propria produzione letteraria²⁷. Un personaggio noto, pertanto, nel panorama culturale italiano degli ultimi decenni del XIX secolo e dell'età giolittiana. Non furono comunque esclusi dai suoi interessi l'Oriente e il mondo Ottomano, come dimostrano l'edizione del *Viaggio in Oriente* di Lazzaro Spallanzani, relazione edita nel 1888 e «illustrata da numerosi documenti del professor Naborre Campanini»²⁸.

Nei primi anni del XX secolo i risultati delle ricerche a Doclea erano tali da essere scelta da Annibale Baldacci come soggetto "esotico" adatto agli interessi dell'archeologo connazionale (Fig. 3). La prima escursione "aristocratica" nel sito resa nota in Italia dalla stampa fu quella del principe di Napoli, il futuro Vittorio Emanuele III, e della principessa Elena del Montenegro, divulgata prima dal quotidiano *La Stampa*²⁹ e poi pubblicata da Adolfo Rossi nel 1897³⁰. Rossi narra che nell'agosto 1896 i principi organizzarono un viaggio a Podgorica, durante il quale visitarono Spüz e Doclea, che così descrive: «Nel ritorno dalla fortezza di Spüz sono interessantissime da visitarsi le rovine dell'antica Doclea, la città fondata dai romani, dove nacque Diocleziano (sic) e dove fece i primi scavi il prof. Schaffarik. I ruderi dell'acquedotto formato dai fiumi Zeta e Moracia. Vi dovevano essere un giorno dei palazzi veramente maestosi, poiché malgrado tutto quello che fu

Bitno drugačija je bila biografija primaoca razglednice sa pogledom na Duklju, onog Naborea Kampantinija poznatog u istoriji arheologije po tome što je nastavio iskopavanja Gaetana Kjerićija (*Gaetano Chierici*) na lokalitetu dvorca Kanosa (*Canossa*) u Emiliji, te za koga se može pretpostaviti da je od braće Baldači čuo priče o njihovim putovanjima i istraživanjima²⁶. Upravo Naboreu Kampantiniju (1850-1925) se duju inicijative za promovisanje osnivanja Državnog muzeja Ređo Emilije, te za proširenje Gradskog muzeja (*Musei Civici*) i osnivanje Muzeja dvorca Kanosa. On je bio predsjednik Poslaništva nacionalne istorije, zaljubljenik u lokalnu istoriju i imao je vlastitu književnu produkciju²⁷. Poznata ličnost, dakle, na italijanskoj kulturnoj sceni posljednjih decenija devetnaestog vijeka i perioda premijerskog mandata Đovanija Đolitija (*Giovanni Giolitti*). Iz njegovih interesovanja nisu, međutim, bili isključeni ni Istok i Otomanski svijet, o čemu svjedoči objavljivanje Putovanja zemljama istoka Lazara Spalancanija (*Viaggio in Oriente, Lazzaro Spallanzani*), izvještaja objavljenog 1888-e godine, "ilustrovanog brojnim dokumentima profesora Naborea Kampantinija"²⁸.

U ranim godinama dvadesetog vijeka, rezultati istraživanja na Duklji bili su takvi da ona biva izabrana od strane Hanibala Baldačija za "egzotičnu" lokaciju blisku ukusu i interesovanjima njegovog kolege arheologa (slika 3). Prvi "aristokratski" izlet na pomenu lokaciju objavljen u italijanskoj štampi bio je izlet Napuljskog kneza, budućeg Kralja Vitorija Emanuelea III, i crnogorske princeze Jelene, objelodanjen isprva u dnevnom listu „La Stampa”²⁹, a potom objavljen i od strane Adolfa Rosija (*Adolfo Rossi*), 1897-e godine³⁰. Rosi pripovijeda kako su u avgustu 1896-e godine kneževi organizovali putovanje u Podgoricu, tokom kojeg su posjetili Spuž i Duklju, koje on ovako opisuje: "Na putnom pravcu natrag od tvrđave Spuž, zanimljivo je posjetiti ruševine Duklje, grada koji su osnovali Rimljani, rodnog mjesta Dioklecijanovog (*sic*) i mjesta na kojem je izvršio prva iskopavanja profesor Šafarik (*Schaffarik*). Ostatke akvadukta koji formiraju rijeke Zeta i Morača. Tu su se nekada morale nalaziti doista veličanstvene palate, jer uprkos tome što je puno toga uništeno od strane Turaka, te odnijeto nakon toga (stubovi, kipovi, sarkofazi, itd.), još i danas se mogu vidjeti ostaci podnožja mermernih stepenika, prelijepi kapiteli nekadašnjih stubova i mnogi

26 Kampantini (Campanini) se, međutim, ne pojavljuje među brojnim dopisnicima Antonija Baldačija, barem iz onoga što se može zaključiti na osnovu indeksa inventara Fonda Antonio Baldači sačuvanog u Biblioteci Del Arkidinažio u Bolonji. O liku i djelu Naborea Kampantinija (1850-1925), C. Rabotti, str. 29-30; F. Valeri Malaguzzi 1992, str. 10.

27 L. Beccaluva, 1976, A. Ferraboschi 2003, str. 229-230.

28 Spallanzani L. 1888; Campanini N. 1888.

29 *Un'escursione del Principe di Napoli*, La Stampa, n. 241, 27 agosto 1896. Si veda anche Burzanović S., Koprivica T. 2011, p. 222.

30 Rossi A. 1896.

31 Rossi A. 1896, p. 131.

29 *Un'escursione del Principe di Napoli* (izlet Napuljskog Kneza), La Stampa br. 241, 27. avgust 1896. Vidjeti takode S. Burzanović, T. Koprivica 2011, str. 222.

30 A. Rossi 1896.

distrutto dai turchi e portato via dopo (colonne, statue, sarcofagi ecc) si vedono ancora oggi gli avanzi dei pavimenti di marmo di alcune scale, i capitelli bellissimi di alcune colonne e molti frammenti di scale, muri e pietre con iscrizioni. L'edera e le piante selvatiche coprono quasi tutti quegli avanzi»³¹.

Infine, alcune parole sul ruolo delle immagini fotografiche nelle ricerche dei Baldacci e sulle potenzialità della fotografia storica come fonte, laddove utilizzata a confronto con altre, dal documento d'archivio al dato materiale. Come è noto, fu il piacentino Pietro Marubi a scattare le prime fotografie nei Balcani³². Lasciata negli anni Cinquanta del XIX secolo l'Italia per motivi politici, mutato il nome in Pjetër e stabilitosi a Scutari, vi aprì uno studio fotografico che divenne celebre³³. La produzione dello studio Marubi ha un grande valore documentario per le numerose immagini che documentano la vita, il folklore, i monumenti di un ampio territorio, da Scutari ad Antivari. Alla morte del fondatore, nel 1904, lo studio rimase al collaboratore Kel Khodeli, che divenne fotografo ufficiale dei sovrani del Montenegro e della corte³⁴. In questo periodo furono realizzati anche gli scatti da cui saranno tratte intere serie di cartoline postali con personaggi in costume tradizionale e località, talora stampandole molti anni dopo lo scatto originario. Alcune delle fotografie riferibili a Marubi si trovano nel *Fondo Antonio Baldacci* della Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna³⁵. Nel fondo si conservano anche numerose altre fotografie. Molte di queste furono scattate dallo stesso Baldacci³⁶ con un apparecchio Kodak durante i viaggi in Montenegro e Albania nel 1900, tra cui quelle realizzate ad Antivari, in particolare documentandone il bazar³⁷, allora l'unica parte abitata della città, ridotta per il resto a «informe ammasso di rovine», come egli la definì³⁸, e nel biennio 1901-1902, in particolare in quest'ultimo anno³⁹, quello della presenza della spedizione italiana a Doclea. Le foto di viaggio che documentano aspetti geografici e del territorio sono alternate a ritratti di personaggi e guide locali, pastori e più

fragmenti stepenica, zidova i kamenja sa natpisima. Bršljan i divlje bilje prekrivaju gotovo sve te ostatke»³¹.

Na kraju, treba reći nekoliko riječi i o ulozi fotografije u istraživanjima braće Baldaći i o potencijalu istorijske fotografije kao izvora, ukoliko se koristi u poređenju sa drugim izvorima - od arhivskog dokumenta do materijalne činjenice. Zna se da je bio je Pjetro Marubi (*Pietro Marubi*) iz Pjaćenca napravio prve fotografije na Balkanu³². Nakon što je iz političkih razloga napustio Italiju tokom pedesetih godina devetnaestog vijeka, promijenio je ime u Pjeter (*Pjetër*) i nastanio se u Skadru, gdje je otvorio fotografski studio, koji je zatim postao slavan³³. Produkti studija „Marubi“ imaju veliku dokumentarnu vrijednost zbog velikog broja slika koje dokumentuju život, narodne običaje, spomenike jednog širokog područja, od Skadra do Antivarija. Poslije smrti osnivača, 1904-e godine, studio je pripao njegovom saradniku Kelu Kodeliju (*Kel Khodeli*), koji je postao službenim fotografom crnogorskih gospodara i službenim dvorskim fotografom³⁴. U tom periodu realizovani su i snimci koji će kasnije biti prikazani na čitavom nizu razglednica sa ljudima u narodnim nošnjama i mjestima, ponekad štampane i puno godina nakon izvornog slikanja. Neke od fotografija koje se mogu dovesti u vezu sa Marubijem mogu se naći u okviru fonda koji nosi ime Antonija Baldaćija u sklopu Biblioteke Del Arkidinazio u Bolonji (*Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna*)³⁵. Fond sadrži i niz drugih fotografija koje se u njemu čuvaju. Mnoge od njih je slikao sami Baldaći Kodak aparatom³⁶ u toku svojih putovanja po Crnoj Gori i Albaniji 1900-e godine, među kojima su i one izrađene na Antivariju, koje posebno dokumentuju tamošnje bazare, odnosno trgove³⁷, u to vrijeme jedine naseljene djelove grada, svedenog u ostalom na "bezobličnu hrpu ruševina", kako je on to nazivao³⁸, te koje u dvogodišnjem periodu od 1901-1902, posebno u ovoj posljednjoj godini³⁹, ukazuju na prisustvo italijanske ekspedicije na Duklji. Fotografije sa putovanja koje dokumentuju

31 Rossi A. 1896, p. 131.

32 Chauvin L., Raby C. 2011.

33 L'Archivio Marubi è conservato a Scutari ed è stato in anni recenti oggetto di un processo di digitalizzazione.

34 Molto noto il ritratto di Nicola I del Montenegro e la famiglia reale, fotografia scattata in occasione delle celebrazioni per l'incoronazione di Nicola (avvenuta il 28 agosto 1910), BCABo, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 128, gruppo 85, n. 1426.

35 BCABo, *Fondo Antonio Baldacci*, buste 123-124, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania, 1901-1902.

36 Tra le oltre 1200 fotografie circa 800 sono scatti di Antonio Baldacci. Le immagini conservate sono in realtà solo una parte del materiale fotografico prodotto, Bollini M. G. (a cura di) 2005, pp. 559-563.

37 BCABo, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 122, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania, 1900, 1. n. 75, n. 78; nel bazar, nn. 441, 447, 452, 453.

38 Baldacci A. 1917, p. 331.

39 BCABo, *Fondo Antonio Baldacci*, busta 122, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania, 1900, 1.

31 A. Rossi 1896, str. 131.

32 L. Chauvin, C. Raby 2011.

33 Arhiva Marubi je pohranjena u Skadru i bila je tokom posljednjih godina podvrgnuta procesu digitalizacije.

34 Vrlo poznati portret crnogorskog kralja Nikole I sa kraljevskom porodicom, fotografija koja je slikana na proslavi povodom krunisanja Kralja Nikole (koje se zbilo 28. avgusta 1910. godine), BCABo, Fond Antonio Baldaći, omotnica 128, grupa 85, 1426.

35 BCABo, Fond Antonio Baldaći, omotnice 123-124, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania (Putovanje A. Baldaćija Crnom Gorom i Albanijom), 1901-1902.

36 Među više od 1200 fotografija nalazi se i oko 800 snimaka Antonija Baldaćija. Sačuvane slike su, zapravo, samo jedan dio snimljenog fotografskog materijala, M. G. Bollini (ur.) 2005, str 559-563.

37 BCABo, Fond Antonio Baldaći, omotnica 122, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania (Putovanje A. Baldaćija Crnom Gorom i Albanijom) 1900, 1. br. 75, br. 78, Nel bazar, (Na trgu), br. 441, 447, 452, 453.

38 A. Baldacci 1917, str. 331.

39 BCABo, Fond Antonio Baldaći, omotnica 122, Viaggio di A. Baldacci in Montenegro e Albania (Putovanje A. Baldaćija Crnom Gorom i Albanijom) 1900, 1.

generalmente a scatti relativi alla popolazione e agli aspetti folklorici⁴⁰. Restano da identificare ancora molte fotografie del fondo, dato che sono spesso prive di didascalia. Una ricerca, quella iconografica, da condurre accompagnando alla lettura delle immagini la conoscenza del dato materiale e territoriale, che si rivelerebbe proficua considerando che si tratta delle prime riprese fotografiche prodotte da viaggiatori europei in questi ambiti territoriali⁴¹.

Nel *Fondo Antonio Baldacci* si conservano anche 2799 cartoline postali, molte delle quali illustrate, evidentemente quelle ricevute da vari corrispondenti⁴². La cartolina presentata in questa sede, raro esempio di quelle inviate, si direbbe spedita a Naborre Campanini dopo il viaggio del 1902 dei fratelli Baldacci, comunque prima del 1909, anno dell'infermità di Annibale. Presumibilmente fu spedita nel primo decennio del XX secolo, quando Annibale Baldacci, seguendo i propri affari, si stabilì a Podgorica. I Baldacci mantennero a lungo rapporti con la città, inviando ai propri corrispondenti lettere, biglietti e cartoline illustrate, altre ricevendone, come nel caso delle numerose inviate loro da Ferdinando Quadrelli, veterinario governativo a Podgorica, che aveva accompagnato Antonio Baldacci nel viaggio in Montenegro del 1891⁴³.

geografiche aspetti područja smjenjuju se sa portretima mještana i lokalnih vodiča, pastira i uopšteno stanovništva i drugih folklornih aspekata⁴⁰. Ostaje da se identifikuje još veliki broj fotografija iz Fonda, s obzirom na to da često nemaju naslov. Da se izvrši pretraživanje ikonografskog tipa, koje se sprovodi tako što se tumačenju slika priključuju i znanja koja se posjeduju o postojećem materijalu i poznavanje teritorije, što bi se pokazalo korisnim s obzirom na to da se radi o prvim fotografskim snimcima napravljenim od strane evropskih putnika tim područjima⁴¹.

U Fondu Antonio Baldaći sačuvano je i 2799 dopisnica, od kojih su mnoge razglednice, koje su očito primljene od raznih dopisnika⁴². Razglednica koja je ovdje predstavljena, rijedak primjer onih poslatih, vjerovatno je bila poslata Naboreu Kampaniniju nakon putovanja braće Baldaći 1902-e godine, u svakom slučaju prije 1909-e godine, one u kojoj se Hanibal razbolio. Vjerovatno je bila poslata u toku prve decenije dvadesetog vijeka, kada se Hanibal Baldaći, tragom svojih poslova, nastanio u Podgorici. Braća Baldaći održavaju dugu vezu s gradom, kako putem slanja pisama, dopisnica i razglednica svojim korespondentima, tako i putem primanja istih, kao u slučaju njih nekoliko poslatih im od Ferdinanda Kvadrelija (*Ferdinando Quadrelli*), službenog veterinara u Podgorici, koji je pratio Antonija Baldačija na njegovom putovanju Crnom Gorom iz 1891-e godine⁴³.

40 Bollini M. G. (a cura di) 2005, p. 560. Altre fotografie di Baldacci sono conservate nell'archivio della Società geografica italiana, *Ibidem*, p. 561. 41 Bollini M. G. (a cura di) 2005, p. 563.

42 BCABo, *Fondo Antonio Baldacci*, buste 87-93, Cartoline, 1897-1950. Le cartoline sono suddivise per corrispondenti.

43 Baldacci A. 1892-1893.

40 M. G. Bollini (ur.) 2005, str. 560. Ostale Baldačijeve fotografije se čuvaju u arhivi Italijanskog geografskog društva, *Ibidem*, str. 561.

41 M. G. Bollini (ur.) 2005, str. 563.

42 BCABo, *Fond Antonio Baldaći*, omotnice 87-93, Cartoline (Razglednice), 1897-1950. Razglednice su podijeljene na grupe prema dopisnicima.

43 A. Baldacci 1892-1893.

Baldacci A., 1892-1893, *Altre notizie intorno alla flora del Montenegro*, in «Malpighia. Rassegna mensile di botanica», VI, 1.

Baldacci A. 1917, *Itinerari albanesi*, Roma, Società geografica italiana.

Baldacci A. 2007 (ma 1903), *Nel paese del Cem. Viaggi di esplorazione nel Montenegro Orientale e sulle Alpi Albanesi. Itinerari del 1900-1901-1902*, Edizioni digitali del CISVA, già edito dalla Società Geografica Italiana.

Beccaluva L. 1976, *Naborre Campanini. Vita e opera con poesie postume*, Reggio Emilia.

Bollini M. G. (a cura di) 2005, *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale. Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Bologna.

Burzanović S., Koprivica T. 2011, *Antickorimskonasljede u Crnoj Gori i Italijanskapoljnapolitika*, «Matica», pp. 219-230.

Campanini N. 1888, *Storia documentale del museo di Lazzaro Spallanzani*, Bologna.

Chauvin L., Raby C., 2011, *Marubi, une dynastie de photographes albanais*, Paris.

Cora G. 1900, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, I*, «Nuova Antologia», CLXXIV, Novembre-Dicembre, Roma, pp. 652-680.

Cora G. 1901a, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, II*, «Nuova Antologia», CLXXV, Gennaio-Febbraio, Roma, pp. 73-97.

Cora G. 1901b, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, III*, «Nuova Antologia», CLXXVI, Roma, pp. 243-261.

De Rossi G. B. 1874, *Podgoritza in Albania. Insigne tazza vitrea figurata*, «Bulettno di Archeologia Cristiana», II s., Roma, pp. 153-155.

De Rossi G. B. 1887, *L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi*, 1874, «Bulettno di Archeologia Cristiana», III s., Roma, pp. 77-85.

Ferraboschi A. 2003, *Borghesia e potere civico a Reggio Emilia nella seconda metà dell'Ottocento*.

Gelichi S., Negrelli C., Leardi S., Sabbionesi L., Belcari R. 2012, *Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania*, in «Nova AntickaDuklja», III, pp. 11-40.

Koprivica T. 2010, *Nikola I Petrović Njegos I Istrazivanje Duklje*, in «Историјски записи, година», LXXXIII, 4, pp. 215-223.

Koprivica T., 2011, *Sacraltopography of late antique and early christian Doclea (Montenegro): the first modern preliminary investigation in Actual Problems of Theory and History of Art, I, Collection of articles. Materials of the International Conference of Young Specialists December 1-5, 2010*, St. Petersburg, pp. 25-32.

Malaguzzi Valeri F. 1992, *Naborre Campanini*, in «Reggio Storia», n. 57, p. 10.

Munro J. A. R., Anderson W. C. F., Milne J. G., Haverfield F. 1896, *On the Roman Town of Doclea, in Montenegro*, «Archaeologia», LV, pp. 33-92.

Paribeni R. 1903 (1904), *Iscrizioni romane di Doclea e di Tusi*, in «Bulettno della Commissione Archeologica Comunale di Roma», pp. 3-8.

Rabotti C. s.d., *Enciclopedia reggiana 1860-1990*, pp. 29-30.

Rossi A. 1896, *Un'escursione nel Montenegro*, Milano.

Spallanzani L. 1888, *Viaggio in Oriente. Relazione ordinata e compilata sui giornali del viaggio a Costantinopoli e su altri manoscritti inediti del grande naturalista, corredata da sei tavole e illustrata da numerosi documenti dal professor Naborre Campanini*, Torino.

Sticotti P. (a cura di) 1913, *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro. Schriftender Balkan Kommission*, Wien.

Un'escursione del Principe di Napoli, «La Stampa», n. 241, 27 agosto 1896

Vento A. 2010, *In silenzio gioite e soffrite. Storia dei servizi segreti italiani dal Risorgimento alla Guerra Fredda*, Milano, pp. 156-157, 360.

MLADEN ZAGARČANIN
PODVODNO - ARHEOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU BARSKOG I
ULCINJSKOG AKVATORIJA

THE UNDERWATER-ARCHAEOLOGICAL
RESEARCHES IN BAR AND ULCINJ
AQUATORIUM AREA

MLADEN ZAGARČANIN

POD VodNO - ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU BARSKOG I ULCINJSKOG AKVATORIJA

U periodu od 2010. do 2012. Muzej u Baru (JP Kulturni centar) u saradnji Centrom za pomorsku arheologiju Univesiteta Southamton (University of Southamnton 2011, web), vršio je podvodna arheološka istraživanja na prostoru od Crnog rta do uvale Valdanos . Saradnja, u kojoj je tokom tri sezone istraživanja učestvovalo 32 arheologa i studenata arheologije iz nekoliko zemlja, započeta je u okviru zajedničkog crnogorsko-britanskog projekta pod nazivom Arheološka istraživanja i zaštita podmorja Crne Gore (*MMMARP-Montenegrin Marittime Archeological Rescue Project*).¹ Ako uzmemo u obzir da su ovo prva podvodna arheološka istraživanja koja su organizovana od strane jedne crnogorske institucije i prva internacionalna saradnja u ovoj oblasti, onda je značaj za doprinos razvoju skromne i nedovoljno razvijene arheologije u Crnoj Gori izuzetno dragocjen. Ciljevi projekta su obuhvatali širok spektar istraživačke djelatnosti:

1. Sistematsko arheološko istraživanja uvala Bivovica i Maljevik: sondiranje, prikupljanje, analiza i obrada arheološkog materijala; datovanje, funkcija, porijeklo i svrha blokova konstatovanih u uvali Maljevik; preventivna zaštita lokaliteta.

2. Rekognosciranje svih potencijalnih podvodnih lokaliteta na širem prostoru barskog i dijela ulcinjskog akvatorijuma: mapiranje i pozicioniranje podvodno arheoloških lokaliteta iz vremena antike i srednjeg vijeka na prostoru od Crnog rta do uvale Valdanos; prikupljanje arheoloških uzoraka.

3. Rekognosciranje obalnog dijela koji se pruža neposredno uz podvodne lokalitete: izrada GIS-a za

¹ U toku tri sezone istraživanja u projektu su učestvovali: dr Lucy Blue (director centra za Maritime archaeology-University of Southampton, UK), dr Athena Trakadas (Viking Ship Museum, DK), Charles Le Quesne (RPS Group, UK), dr Mike Morley (Oxford Brookes University, UK), Petra Zdravković (MNE), Anya Kotarba-Morley (University of Southampton Poljska), Matt Dames (University of Southampton, USA), Alicia Boyle (University of Southampton, USA), ZiadMorsy (University of Alexandria, EG), Peter Campbell (University of Southampton, DK), Konstantinos Alexiou (GR), Miloš Lutovac (University Belgrade SR), Dušan Medin (University Belgrade MNE), Nemanja Radunović (University Belgrade MNE), Nemanja Čavlović (MNE), Angela Rodriguez-Schrader (Kolumbija); Anya Rutter (GER); Quin Saint Amand (USA), Joe Wysocki (USA), Paolo Pecci (ITA), Dani Newman (USA), Bo Mackintosh (UK), Carmen Obeid (POR), Andrew Hurst (USA), Ashley Crossen (USA), Denise Rempel (USA), Paolo Croce (ITA), Tony Burges (UK), Ivana Medenica (MNE), Dejan Drašković (MNE), Nikola Borovinić (MNE) i Mladen Zagarčanin (MNE) rukovodioc projekta istraživanja.

THE UNDERWATER-ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN BAR AND ULCINJ AQUATORIUM AREA

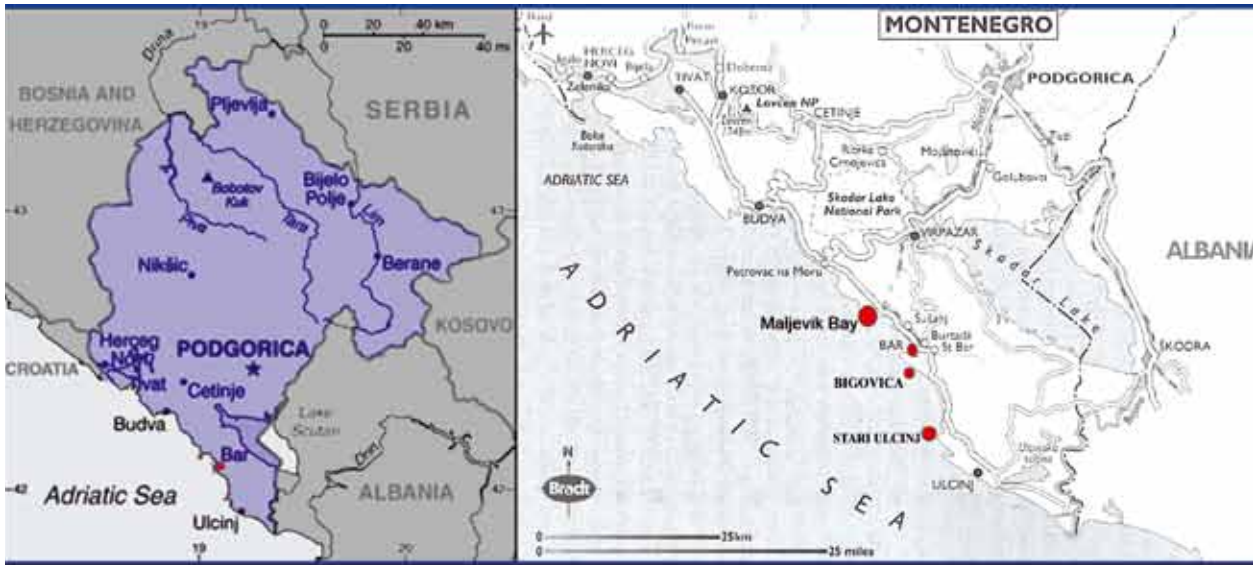
During 2010 and 2012, the Museum of Bar (Public Institution Cultural Center), in cooperation with the Center for Maritime Archaeology in the Southampton University, has carried out underwater archaeological researches in the area from the Black Cape to Valdanos Bay (University of Southampton 2011, web). This cooperation started in the frame of joint Montenegro-Great Britain project called *MMMARP-Montenegrin Maritime Archeological Rescue Project*¹, where 32 archaeologists and students of archaeology from several countries took part during three seasons. If we take into account that those are the first underwater archaeological researches organized by one Montenegrin institution, and the first international cooperation in this area, then the importance for contribution of development of this modest and not enough developed archaeology area is extremely precious. The goals of this project covered wide spectrum of research activities:

1. The systematic archaeological researches of Bivovica and Maljevik Bays: probing, collecting, analyses and processing of archaeological materials; dating, function, origin and purpose of blocks found in Maljevik Bay; preventive site protection.

2. Reconnaissance of all potential underwater sites in wider region of Bar's, and partly of Ulcinj's aquatorium: mapping and positioning of underwater archaeological sites from the ancient and medieval times in the area from the Black Cape to Valdanos Bay; collecting of archaeological samples.

3. Reconnaissance of coastal part situated directly along the underwater sites: making of GIS for the prehistoric and medieval sites situated along the coast

¹ During three seasons of researches, the following experts participated: dr Lucy Blue (director of Center for Maritime archaeology-University of Southampton, UK), dr Athena Trakadas (Viking Ship Museum, DK), Charles Le Quesne (RPS Group, UK), dr Mike Morley (Oxford Brookes University, UK), Petra Zdravkovic (MNE), Anya Kotarba-Morley (University of Southampton Poland), Matt Dames (University of Southampton, USA), Alicia Boyle (University of Southampton, USA), ZiadMorsy (University of Alexandria, EG), Peter Campbell (University of Southampton, DK), KonstantinosAlexiou (GR), Miloš Lutovac (University Belgrade SR), Dusan Medin (University Belgrade MNE), Nemanja Radunovic (University Belgrade MNE), Nemanja Cavlovic (MNE), Angela Rodriguez-Schrader (Columbia); Anya Rutter (GER); Quin Saint Amand (USA), Joe Wysocki (USA), Paolo Pecci (ITA), Dani Newman (USA), Bo Mackintosh (UK), Carmen Obeid (POR), Andrew Hurst (USA), Ashley Crossen (USA), Denise Rempel (USA), Paolo Croce (ITA), Tony Burges (UK), Ivana Medenica (MNE), Dejan Drašković (MNE), Nikola Borovinić (MNE), Mladen Zagarčanin (MNE), head of the Project.

1: Adriatic Coast of Montenegro

2: Bigovica Bay

3: Volujica Hill

4: Maljevik

lokalitete od praistorije do srednjeg vijeka pozicioniranih uz samu obalu predviđenu za pododvodna istraživanja.

4. Geološko sondiranje sastava priobalnog područja i analiza petrografskih uzoraka sa šireg područja barskog okruženja; identifikacija i razumijevanje post-glacijalnih geomorfoloških procesa koji su doveli do promjene i razvoja reljefa; identifikacija promjena nivoa mora i uticaj ovih promena na reljef i razvoj naselja u kasnom holocenu.

Kako su ukupne istraživačke aktivnosti donijele veliki broj arheoloških i geoloških podataka koje je nemoguće sažeti u ovom članku, tema rada će se fokusirati na najznačajnije nalaze, sa ciljem da se predstavljaju opšti rezultati istraživanja. Kao prvo, to su polufabrikovani arhitektonski elementi pronađeni na lokalitetu Maljevik, a prikazaćemo i opštu tipologiju amfora sa dna uvala Bigovica koja se prati od IV - III vijeka prije nove ere do XI - XII vijeka, što potvrđuje davnašnju tezu o Bigovici kao pretovarnoj luci u antici i srednjem vijeku. Neće biti uzete u obzir statističke vrijednosti velikog broja keramičkih nalaza pronađenih u sondama, kao i mineraloško petrološke analize, analize geoloških uzoraka, dendrohronološka i C14 ispitivanja. Takođe u radu se spominju nalazi sakupljeni tokom rekognosciranja okruženja ostrva Strari Ulcinj, gdje su pronađeni ostaci brodoloma koji je prenosio amfore Globularnog i LR2 tipa kao i Ponta Volujica sa tovarom amfora Dressel 6A. Nedaleko od barskog pristaništa, u samom gradu Baru, leže ostaci trikonhalne crkve iz druge polovine 5. vijeka (Velimirović-Žižić 1966: 148,149). Crkva je napravljena na ostacima kasnoantičke ili ranovizantijske vile rustike. Tokom istraživanja 1964.-1965. pronađena je velika količina ranovizantijskih amfora tipa Late roman 1 i 2, ulomci Globularnih amfora, Samos cistern type, kao i medijevalni primjerci Otranto 1 i 2 i Gnsenin I-IV. Prisustvo materijala sa ovog lokaliteta i ovom radu je od izuzetne važnosti, jer zaokružuje sliku o pomorskoj trgovini do srednjeg vijeka, a samim tim, lokalitet je neodvojivi dio akvatorija koji se danas zbog geoloških promjena nalazi u kriptodepresiji za oko 2 metra.

Maljevik

Maljevik se nalazi 7.5 km sjeverno od Barske luke i obuhvata prostor između Crnog rta i tzv. Malog Maljevika, koji zatvara široku uvalu plitkim, klinasto isturenim rtom (Sl.1.2). Etimologija ovog toponima potiče od latinske riječi malleus (čekić ili malj), koju su Sloveni po svemu sudeći usvojili dola-

predicted for underwater researches.

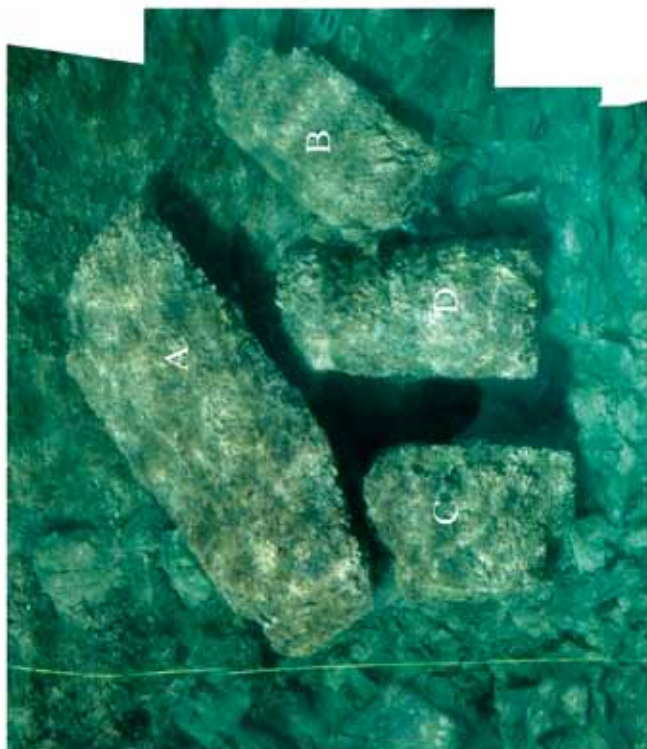
4. Geological probing of the coastal area composition and analyses of petrographic samples from wider area of Bar surroundings; identification and understanding of post-glacial geomorphological processes which led to the relief change and development; identification of the sea level changes and influence of these changes to the relief and settlements development in late Holocene.

As total research activities brought a great number of archaeological and geological data which are impossible to summarize in this article, the subject will be focused on the most significant findings, aiming to present general results of the researches. At the first place, there are half-fabricated architectural elements found at Maljevik site, and we will also present general typology of the amphorae from the bottom of the Bigovica Bay, which origin are from 4th and 3rd century B.C. to 11th and 12th century A.D., which confirms an old thesis about Bigovica that it was a cargo port in ancient and medieval times. The statistic data of a great number of ceramic findings found by probes will not be taken into account, as well as petrological analyses, analyses of geological samples, dendrochronological and C14 researches. Also, the findings collected during reconnaissance of surroundings of island Strari Ulcinj, where the remains of the shipwreck were found, which transported LR2 amphora type, and Ponta Volujica with the cargo of Dressel 6A amphora type. Not far from the port of Bar, in the town of Bar, lies the remains of trefoil church from the second part of the fifth century (Velimirović-Žižić 1966: 148,149). The church was built on the remains of the late antique or early Byzantine *villa rustica*. During the research in 1964-1965 a number of large early Byzantine amphorae - Late Roman amphorae types 1 and 2, globular amphora fragments, Samos cistern type, as well as medieval samples of Otranto 1 and 2 and Günsenin I-IV. The presence of material from this site adds great importance to this work, as it completes the picture of maritime trade to the Middle Ages, and therefore, the site is an inseparable part of the area that is now, due to geological changes, found in crypto depression for about 2 meters.

Maljevik

Maljevik is situated 7.5 km north from Bar Port, and covers the area between Crni Rt and so called "Mali Maljevik", which closes wide bay with a shallow, wedge-shaped, stacked out cape. The origin of this toponym etymology is of Latin word malleus (hammer), which Slavs adopted when they arrive in this area.

MALJEVIK

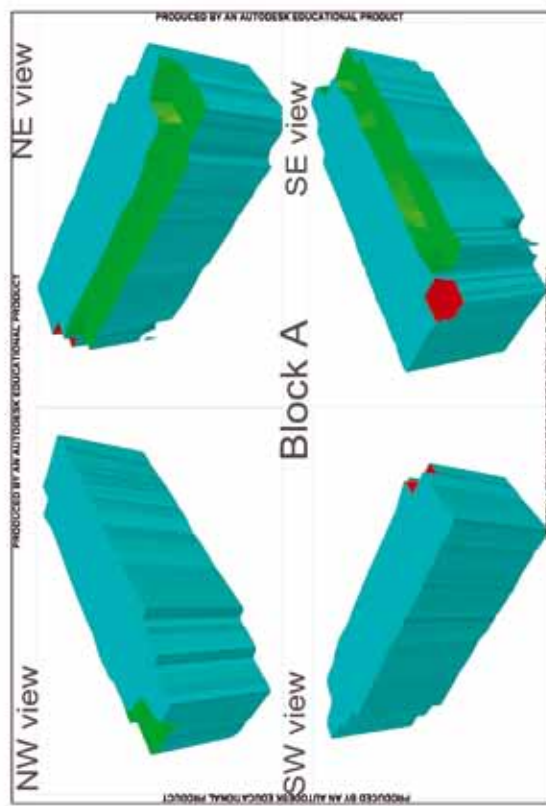
1. BLOKOVI A-D; BLOKOV A-D.

3. BLOK F; BLOK F.

2. Blok E; Blok E

4. 3 D IZGLEDE BLOKA A; 3D OF BLOCK A.

skom na današnje prostore. Ime je povezano sa negdašnjim postojanjem majdana kvalitetnog crvenkastog krečnjaka prožetog kvarcnim nervaturama, a koji je izgleda prepoznat još u rimsko vrijeme, zbog čega je njegova eksploatacija počela veoma rano.

O tome svjedoči 7 polufabrikovanih arhitektonskih elemenata koji leže na dnu mora, podjeljeni u dvije grupe.² Njihova udaljenost od obale je oko 80 metara, upravno na usku maljevičku plažu. Prva grupa (A-D) sastavljena je od 4 nepravilno raspoređena elementa i nalazi se na dubini od oko 2 metra. Elementi su različitih dimenzija, a finalni oblik se samo naslućuje na osnovu formi i uklesanih žlijebova.

Najveći arhitektonski element u grupi je veliki pravougaoni blok (A), klesan u jednom komadu (sl.2.1). Njegove dimenzije su 3.40 x 0.50 m. Na južnoj strani pravougaoni blok se završava sa dva plitko porfilisana stepenasta ispusta, širine oko 30 cm, dok se duž istočne dužne ivice pruža pravilno klesani žlijeb širine 15 cm (visina žlijeba oko 5 cm). Na sjevernoj strani ovaj žlijeb formira profilaciju u obliku ćiriličnog slova П. Na bočnoj sjevernoj strani, odozgo, isklesan je ravan trakašti žlijeb širine 15 cm, dok je donja strana profilisana u obliku latiničnog slova L (dimenzija 30 x 30). Širina bočne strane je oko 0.45 cm.

Blok B je takođe klesan iz jednog monolitnog komada crvenkastog krečnjaka, nešto manjih dimenzija od bloka A, (1.55 x 0.70 m). Krajevi, sa sjeverne i južne strane bloka, dimenzija su 0.50 x 0.60 m. Sa istočne strane žlijeb je na gornjoj površini, širine 30 cm, visine oko 0.5 cm. Na krajnjoj južnoj strani obrazovana su dva pravilna, stepenasto formirana udubljenja; prvo širine oko 0.30 m i visine 0.15 m, „pada“ na drugo udubljeno pravougaono polje dimenzija 0.20 x 0.60 m. Na sjevernoj strani je uklesan pravougaoni žlijeb dimenzija oko 0.15 x 0.30 m (Sl.2.1).

Blok C je pravilnog kružnog oblika širine oko 0.75 cm, i dužine oko 1.90 cm. Sa strane blok je polomljen, najvjerovatnije u procesu vađenja školjaka (slov. Prstac; lat. Lithophaga lithophaga), jer se zbog njihove eksploatacije iz stijene odlamaju čitavi komadi (Sl.2.1).

Blok D je sa gornje površine dimenzija 1.33 x 0.90m, sa žlijebom na jugozapadnoj strane širine 0.22 x 0.13 m. Sa sjeverozapadne strane

The name is related to former quality reddish limestone mine imbued with quartz rib, and which is recognized even during Roman period, and that is the reason why its exploitation started very early.

Seven semi-fabricated elements which lie on the bottom of the sea testify about that, divided into two groups.² Their distance from the coast is about 80 meters, right to the narrow Maljevik beach. The first group (A-D) is consisted of irregular assigned elements and it is situated at a depth of about 2 metres. The elements are of different sizes, and the final shape can be only anticipated on the base of forms and engraved grooves.

The biggest architectural element in this group is big rectangles block (A), processed in one piece (Photo 2.1). Its dimensions are 3.40 x 0.50 m. On the southern side, the rectangle block ends with two shallow profiled stair like outlets, about 30 cm width, while along eastern edge there is regular processed groove stretches, 15 cm width (about 5 cm height). On the northern side, this groove forms profiling shaped as a Cyrillic letter П. On the lateral northern side, from above, the flat, stripped groove was processed, 15 cm width, while the bottom side was profiled in shape of a Latin word (30 x 30). The width of the lateral side is about 0.45 cm.

Block B is also processed out of one monolithic piece of a reddish limestone, smaller then block A, (1.55 x 0.70 m). The end, from northern and southern side of the block is 0.50 x 0.60 m. From eastern side, groove is on the upper surface, 30 cm width, about 0.5 cm height. Two regular, stair like formed engrossing were formed on southern side; the first is about 0.30 m width and 0.15 m height, "falls" on the second engrossed rectangle field 0.20 x 0.60 m. On northern side, the rectangle groove was processed, with the dimensions about 0.15 x 0.30 m (Photo 2.1).

Block C is regular, round shaped, about 0.75 cm width, and about 1.90 cm length. This block is broken aside, most likely as a process of shells extracting (slov. Prstac; lat. Lithophaga lithophaga), because whole pieces were taken out of the stones for the shells exploitation (Photo 2.1).

Block D is from the upper surface, 1.33 x 0.90m, with the groove on southwestern side, 0.22 x 0.13 m width. On northeast side, the element gets narrower for about 20 cm, so one gets impression like it is consisted of two parts (Photo 2.1).

² Elementi su pronađeni sasvim slučajano od strane 15.-ogodišnjeg Majkla Lekejna (Michael Lequesne), britanskog dječaka koji je uočio čudno raspoređene i oblikovane kamene izrađevine.

² The elements were found by accident, by Mishael Lequesne (age 15), the British boy who noticed strangely configured and shaped stone structures.

elemenat se polukružno sužava za oko 20 cm, tako da se dobija utisak kao da je sastavljen iz dva dijela (Sl.2.1).

Na oko 11 metara od prve grupe, na 2 metra dubine, leži druga grupa arhitektonskih elemenata sastavljenih od dva klesana komada, blokovi E i F, udaljeni jedno od drugog oko 3 m. Blok E je pravougaonog oblika sa jednim pravilnim žlijebom sa zapadne strane širine 0.30 m. Dimenzije bloka E su 1.90 x 1.10. Na istočnoj, bočnoj strani, žlijeb je profilisan u obliku ćirilicnog slova Г (dimenzije gornjeg kraka 15 cm). Visina bloka E sa obje strane je oko 0.80 metara (Sl.2.3).

Elemenat F je stub kružnog presjeka, pravilnih proporcija, nenagrižen morskom florom i zubom vremena, dužine 2.00 m x 0.80 cm (Sl.2.4).

Na osnovu preliminarnih rezultata možemo da pretpostavimo da su elementi klesani od lokalnog kamena koji se nalazi u samoj blizini. Kako su se našli na dnu mora teško je reći, ali neki geološki procesi u prošlosti idu u prilog pretpostavci da je došlo do potonuća razine kopna usljed jakih seizmičkih djelovanja i da su elementi, pripremljeni za izvoz, utonuli za oko 2.00 do 2.20 metra. Međutim, ove indicije tek treba da nađu svoje konačno naučno utemeljenje, koje će se objaviti nakon kompletno završenih petroloških analiza.

Raspored „potonulih“ elemenata je takav da ne ide u prilog tezi da se radi o potonulom antičkom brodu, koji je tek što je utovaren doživio brodolom. Kao prvo, zbog balasta u samom brodu, jer ovako teški i kabasti predmeti se ne skladište na ovaj način (stubovi se skladište sa stubovima itd.). To pokazuje i prilično velika udaljenost prve od druge grupe, čak 11 metara, s obzirom da se radi o veoma teškim izrađevinama koje su se u slučaju nasukavanja broda morale naći na jednom mjestu, ili na mnogo manjoj udaljenosti.

Da bi se dobila prava slika njihove namjene potrebno je uraditi dobre 3D projekcije (sl.2.4), nakon čega će se utvrditi razlog tolikog broja klesanih žljebova i da li međusobno korespondiraju, odnosno da li se radi o sastavnim djelovima ili su to pojedinačni elementi koji se uklapaju u druge, zasebne cjeline na građevini. Upada u oči pažljivo klesanje, brojnost i ispreplijetanost usjeka, što znači da su klesari bili veoma vješti i da su morali poznavati osnovne matematičke i geometrijske principe kako bi izašli u susret naručiocu i njegovim zahtjevima. Jedna greška na par tona teškom elementu (npr. blok A) bila

About 11 m distance from the first group, on 2 m depth, another group of architectural elements lie, consisted of two processed pieces, blocks E and F, about 3 m distance from one another. Block E is rectangle shaped with one regular groove on western side, about 0.30 m width. The block E dimensions are 1.90 x 1.10. On eastern side, groove is profiled in the shape of Cyrillic letter Г (dimension of upper jib is 15 cm). The height of both sides of block E is about 0.80 m.

The element F is a pillar of circular cross-section, with regular proportions, not damaged with the sea flora and time, 2.00 m x 0.80 cm length (Photo 2.4).

On the base of preliminary results, we can assume that the elements were processed of local stone which is situated near the site. It is hard to say how they come on the bottom of the sea, but some geological processes in the past support the assumption that because of the strong seismic activity the sink of the land level occurred, and that the elements, which were prepared for the export, sunken for about 2.00 to 2.20 m. However, those assumptions have to be confirmed scientifically, which will be published after completely finished petrological analyses.

The layout of “sunk” elements don't approve the thesis on sunken ancient ship, which had shipwreck just after it received its cargo. The first reason for that opinion was the ballast in the ship itself, because these hard and big items are not warehouse in this way (pillars are with pillars in warehouses, etc.). And the big distance between the first and second group, which is 11 m, confirms that opinion, because it is about very hard processed items, which, in the case of shipwrecking, should be at one place, or on smaller distance of each other.

In order to get the real picture of their purpose, good 3D projections should be done (Photo 2.4), after which the reason of so many processed grooves will be confirmed, and do they correspond in a way between them, i.e. is it about integral parts or they are individual elements which fit into other, separate unit in the construction. It is very noticeable the careful processing, number and complexity of the lines, which means that the stonecutters were very skillful and they had to know the basic mathematical and geometrical principles as they had to fulfill purchaser's demands. One mistake on the element which height was a couple of tones (block A for instance) would be fatal, and it would bring some other risks which master couldn't al-

bi kobna, i sa sobom bi nosila i druge rizike koje majstor sebi i svojoj klesarskoj grupi nije smio da dozvoli. To govori u prilog tome da je u blizini živjela vješta klesarska zajednica koja je radila veoma zahtjevan posao. Na jugoistočnoj strani kopnenog dijela Maljevika postoji mikrotoponim Mirišta. Kako su svi toponimi koji u sebi imaju prefiks „mir“ (od lat. muros: zid, ruševina), na našoj obali povezani sa antičkim lokalitetima (Mirišta u Petrovcu, Mirišta na Žanjicama, Mirovica u Baru itd.) onda se može pretpostaviti da je u blizini postojala neka vila rustika koja je kao jednu od svojih djelatnosti imala vađenje i obradu kamena. U svakom slučaju ne možemo pouzdano znati za kakvu građevinu je pripreman ovaj kamen. Oblik blokova i prisustvo stubova upućuje na veliko zdanje osmišljene koncepcije javnog ili privatnog karaktera kao što su: bazilike, pozorišta, trijumfalni lukovi, unutrašnje uređenje palata...

Jedna sasvim drugačija pretpostavka o namjeni ovih elemenata pojavila se kao domišljanje koje ne treba odbaciti. Naime, na samo 3 kilometra, na kranjem jugoistočnom rtu sutomorskog zaliva nalazi se manastir Bogorodice Ratačke sa nikada dovršenom bazilikom (B) započetom prema natpisu 1347. u vrijeme igumana Pavla Ruđerija (Bošković Korać, 1957: 50-51; Korać 1965: 49). Vrsta kamena koji je upotrebljavan za zidanje skoro je iste oštine i kolorističnog inteziteta kao i maljevički blokovi, odnosno, potiče iz istog majdana. To indicira na mogućnost da su možda i potonuli elementi bili naručeni za dovršavanje crkve Svete Bogorodice. Kao prvo, bazilika ima dvostepeno profilisane pilastre, kao Sveti Nikola u Starom Baru, što znači da gotički lukovi svodova polaze iz pilastera prislonjenih uz zid i zasvođavaju poprečne brodove (Bošković Korać 1957: 50-51; Korać, 1965, 49). Tako da bi stubovi odvajali prostor između njih i naosa. Međutim, arhitektonska koncepcija bazilike sa pravougaonom apsidom nije zamišljena sa velikim pravougaonim blokovima, tako da i ovo pitanje ostaje otvoreno.

Na samom ulazu u uvalu pronađen je i još jedan lokalitet, ostaci brodoloma datovani amforama tipa Brindizi (I-II vijek). Brod se po svemu sudeći razbio o plitku seku (podvodnu hrid) jer je pjetrificirano amforište pronađeno tik ispod stijene na površini od 11.00 x 5.30 metara. Na dubini od oko 4 metra leži na stotine sitnijih ulomaka sraslih sa stijenama pa je teško dati neke precizne podatke o amforištu.

low to himself and his group. So, we know that very skilled processing community used to live near there which did a very demanding job. On southeastern side of the land part of Maljevik, there is a microtoponym Mirišta. As all toponyms has prefix Mir (from latin word mur, muros: wall, ruin), at our coast they are related with the ancient sites (Mirišta in Petrovac, Mirišta in Žanjice, Mirovica in Bar etc.), than it can be assumed that there was some *villa rustica* near which used to do taking out and processing the stones. In any case, we don't know for which construction this stone was prepared. The block shape and presence of the poles point out to a big building, planned conceptions of public or private character such as basilica, theatres, triumphal arches, inner decoration of the palaces etc.

One completely different assumption regarding the purpose of these elements appeared as an opinion which should not be rejected. Only 3 km away, at the ultimate southeastern cape of Sutomore Bay, there is Mother of God Ratačka Monastery, with basilica which was never finished (B), which construction started, according to the inscription, in 1347, during service of prior Paolo Ruđer (Bošković Korać, 1957: 50-51; Korać, 1965, 49). The type of the stone used for building is almost the same sharpness and coloric intensity as Maljevica blocks, i.e. their origin is from the same mine. That indicates the possibility that perhaps sunken elements were planned for finishing the church of St. Mother of God. At first, basilica has two level profiled pilasters, as St. Nikola in Old Bar, which means that gothic arches of the apses start from the pilasters leant against the wall and making arch above the transversal naves (Bošković Korać 1957: 50-51; Korać, 1965, 49), so the poles would separate the space between them and naos. However, architectural conception of the basilica with the rectangle apside is not planned with big rectangle blocks, so this question is also opened for further discussions.

At the very entrance, another site has been found, the remains of the shipwreck dated by the Brindisi amphorae type, I-II century (Photo 1; 4). Obviously, the ship crashed to the underwater rock, because the petrificated amphorae site was found just below the rock, at the surface of 11.00 x 5.30 m. At about 4 m depth lie hundreds of small fragments fused with the rocks, so it is difficult to present some precise data about amphorae place.

Bigovica

Sa geomorfološkog aspekta, najznačajnije prirodno okruženje barskog akvatorijuma predstavlja brdo Volujica, smješteno sa jugozapadne strane zaliva. Ono zatvara barski zaliv iz ovog pravca, a sama pozicija i geološki uslovi omogućili su da postane prirodna brana između plodnog, ali plavnog barskog polja i mora. To je jedno od najisturenijih rtova u Crnoj Gori koji je zbog pogodnog položaja vremenom, sa unutrašnje strane omogućio izgradnju najveće luke crnogorskog primorja, kao i nekoliko najopremljenijih i najsigurnijih marina.

Sama Volujica predstavlja tačku čijim se morskim prolaskom ulazi, odnosno napušta barski zaliv. Podvodni dio volujičkog grebena prati liniju nadvodnog dela i spušta se do 30 metara dubine. Po dobroj vidljivosti, izbrazdane i strme ivice podvodnog grebena pokazuju kakva je opasnost približavanja ovoj velikoj izduženoj stijeni. Vjetrovi koji ovdje duvaju često mogu biti izuzetno nepovoljni za plovidbu manjih plovila, pogotovu ako jaka bura krene da diže velike talase. U takvim slučajevima je gotovo nemoguće proći Volujicu i ući u barski zaliv. Ruža vjetrova i silina otvorenog mora bili su uzrok vijekovnog potapanja mnogih plovila koja danas leže u okolini ovog rta. O toj činjenici govori i etimologija njenog imena, Volujica, odnosno Valovica (od val – talas), jer su talasi na dno mora poslali nebrojeno mnogo brodova, od antike pa sve do danas.

Kada se krene od Bara ka jugoistoku (1.5 km direktne udaljenosti), Bigovica je prva uvala na koju se nailazi poslije najisturenijeg volujičkog rta (Ponta Volujica) (Sl. 1.2.5). Ona zaprema površinu od oko 150 m širine i 200 m maksimalne dužine i zbog prilično dobre zaštićenosti bila je odvajkada mjesto za zaklon brodovima. Odatle i potiče njeno slovensko ime, koje se izvodi od riječi big (bijeg) ili pribježište.³ Barski akvatorijum, kao uostalom i cijela crnogorska obala nema idealne prirodne uslove za potpunu zaštitu jedrenjaka i brodova, pa se svaka od njih koristila prema vremenskim uslovima u datom trenutku (Varda 1996: 280).

Bigovica je zaštićena isturenim rtom (Ponta Bigovice), usmjerena svojim krakom prema sjeverozapadu. Na taj način ona je barijera jakom južnom vjetru, dok je od bure brani brdo Volujica. Njena

Bigovica

From the geomorphological point of view, the most significant natural surroundings of Bar aquatorium is Volujica Hill, situated at southwestern side of the bay. It closes Bar Bay from this direction, and its position and geological conditions enabled it to become natural dam between fertile, but often flooded Bar's field, and the sea. It is one of the most stacked out capes in Montenegro, which because of its good position, as the time went by, enabled construction of the biggest port in Montenegrin Coast, as well as several most equipped and safe marines.

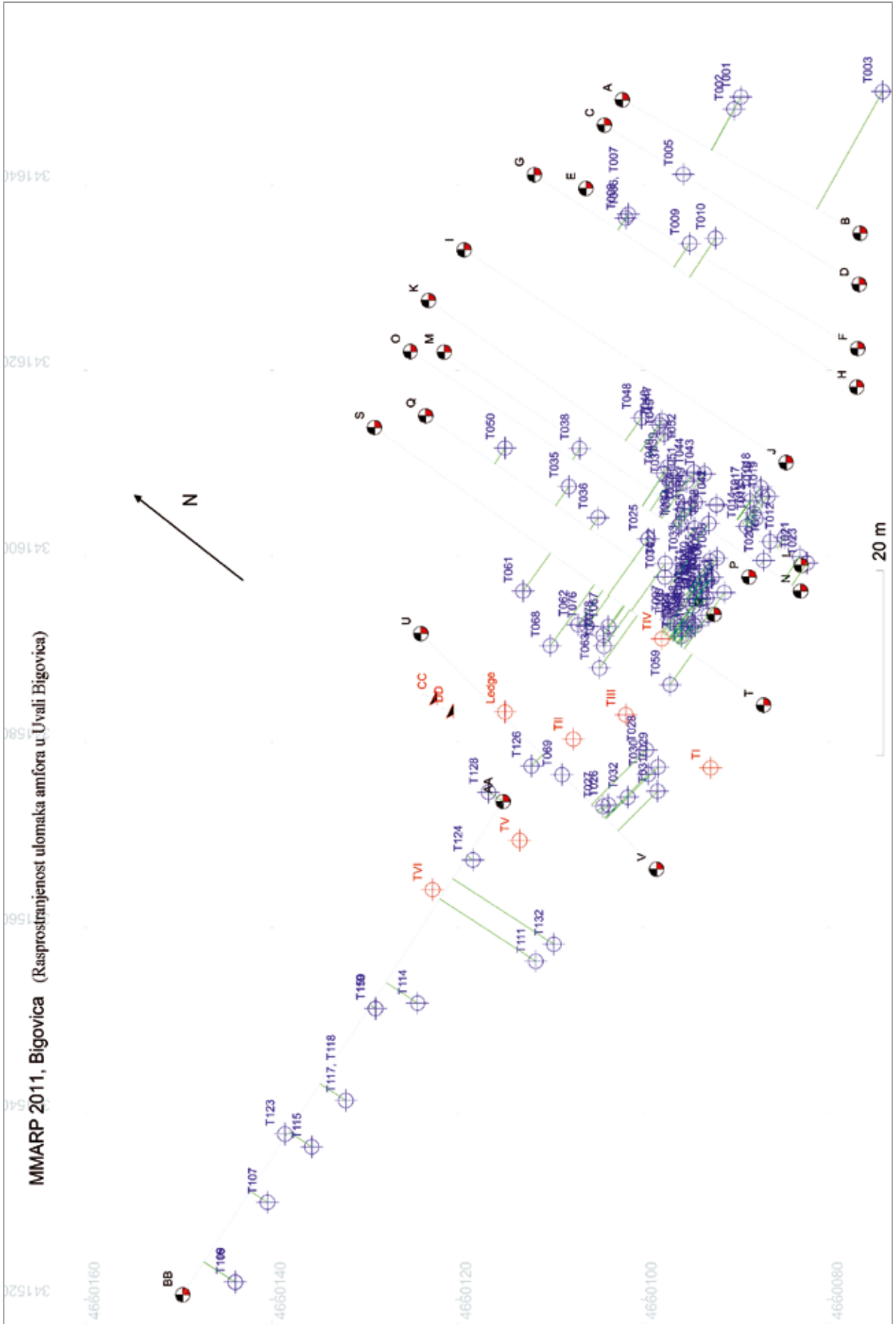
Volujica itself represents starting point where one enters or leaves Bar Bay. The underwater part of Volujica cliffs follows the line of the above water part and it goes down to 30 m depth. When the visibility is good, the ribbed and scar edges of the underwater rock show the danger when approach to this huge long rock. Winds here are often extremely unfavorable for sailing of smaller boats, especially if strong storm starts to make big waves. In cases like that, it is almost impossible to pass Volujica and enter into Bar Bay. Wind roses and strength of the open sea were causes of sinking ships for centuries which lie today in the surroundings of this cape. Ethimology of its name speaks about that fact, Volujica, i.e. Valovica (from val – wave), because waves sent a numerous ships to the bottom of the sea, from the ancient times until today.

When one goes from Bar towards southeast (1.5 km of direct distance), Bigovica is the first bay one can meet after the most stucked out Volujica cape (Ponta Volujica) (Photo 1.2.5).. It covers the area of about 150 m width and 200 m maximal length, and because of good protection, it was always shelter for ships. It has a Slav name, made of word big (escape) or sanctuary.³ The Bar aquatorium, as well as whole Montenegrin Coast, doesn't have ideal natural conditions for completely protection of sailboats and ships, so each of them were used according to weather conditions at the specific moment (Varda 1996: 280).

Bigovica is protected by stucked out cape (Ponta Bigovice), directed towards northwest. In that way, it is a barrier to strong south wind, while it is protected by Volujica Hill to storms. It's weakness

³ Uvala identičnog naziva, ali sa mnogo boljim zaklonom je Bigova. Ona obuhvata jugozapadni krak zaliva Trašte, i u njemu je konstatovana velika količina ulomaka amfora koje se na žalost nalaze u privatnim kolekcijama.

³ A hollow with the similar name, but with much better shelter is Bigova. It covers southwestern part of the Traste Bay, and a large amount of amfora pieces were found in it, which is now, unfortunately, in private collections.

slabost su zapadni i djelimično sjeverozapadni vjetar kojima je izložena čitavom širinom zaliva, kao i jake morske struje koje idu uz južnu i jugozapadnu padinu Volujice praveći kovitlac u samom zalivu. Zbog toga je arheološki materijal uglavnom skoncentrisan na južnoj polovini, uz sam rub oboda stjenovitog rta koji od vrha Ponte pada od 12 do 3 metra dubine. Na taj način vijekovima se akumulirala jedna velika količina krhotina antičkog transportnog materijala, uglavnom amfora, ali i stakla i metalnih predmeta, skoncentrisanih ili uz samu ivicu rta ili ispod sedimentnih nanosa pijeska, krupno zrnastije granulacije pomješane sa velikom količinom otpadaka organskog sistema podvodne flore ovog područja i pjeskovito-glinovitih naslaga iz kojih raste morska trava.

Koncentracija arheološkog materijala je ujedno i granica dvije morfološki različite kompozicije dna ili dva geo-vegetabilna sistema (Slika 3). Tako su uticaji podvodnih struja kreirali podvodno-arheološku sliku koja je u zavisnosti od dubine sedimentnog taloga negdje veća i dublja, dok je na drugim mjestima, pretežno uz rub stjenovite podvodne padine vidljivija ali plića, bez stratigrafije, sa materijalom koji se nagomilavao stalnim pretumbavanjem dna, pa se u istim prostornim kontekstima mogu naći materijali koji pripadaju različitim hronološkim okvirima i proukcijama od IV vijeka prije Hrista do XVII vijeka. To dokazuje da se o Bigovici kao luci može govoriti sa aspekta dugotrajnog pretovara, gdje se opaža vjekovno korištenje ove uvale kao malog emporiona.

Tokom istraživanja 2011. godine postavljeno je 7 sondi od kojih je 5 otkopano do kraja. U njima je pronađeno 157 fragmenata keramičkog materijala: sonda I (dimenzije 1.50 x 1.50 m) – 20 ulomak, sonda III (3.20 x 1.90 m) – 31 ulomak, sonda V (dimenzije 1.50 x 1.50 m) – 39 ulomaka, sonda VI (1.50 x 1.50 m) – 26 i sonda VII (1.50 h 2.00) – 31 karamički ulomak. Sonde II i VII zbog tehničkih nemogućnosti nisu završene do kraja.

Pozicioniranje je obavljeno na mjestima gdje se koncentracija materijala kreće varijabilnom putanjom, i gdje različiti sastav sedimenata upućuje na promjene nastale kao plod stvaranja emporijalnog organskog sistema ili je posljedica i recentnih pretumbavanjana, jer Bigovica je u XX vijeku korišćena kao poligon za uništavanje eksplozivnih sredstava. Prema raspoloživoj arhivskoj dokumentaciji saznali smo da je na samoj obali uništen torpedo iz drugog svjetskog rata.

Tokom istraživanja 2012. godine otvoreno je 7 sondi (X-XVI) na onim pozicijama gdje se

are western and partly northwestern wind which is exposed with the whole bay width, as well as strong sea flow which go along southern and southwestern hillside of Volujica, making a whirlpool in the bay itself. Because of that, the archaeological material is mostly situated in southern side, on the very edge of rocky cape which falls about 12-13 m deep. In that way, a big amount of ancient transport pieces was accumulated for centuries, mostly amphorae, but also glasses and metal items, situated by the edge of Cape or below sand drifts, large grains mixed with the big amount of organic system waste of underwater flora from this region and sandy-clay layers from which the seaweed grow.

The concentration of archaeological material is also a border of two morphologically different compositions of the bottom or two geo-vegetable systems (Photo 3). So the influences of underwater flows created underwater-archaeological picture which is in some places bigger and deeper, depending of the sand layer, while in other places, mostly by the edge of underwater rocks, it is more visible but shallower, without stratigraphy, with the material which was accumulated during constant bottom changing, so the materials which belong to different chronological frames from 4th century B.C. to 17th century can be found at the same space contexts. That fact proves the idea that we can talk about Bigovica from the aspect of long term reshipment, where one can notice using of this bay as a small emporium for centuries.

During researches 2011, 7 trench were installed, of which 5 trenches were dug up completely. 157 fragments of ceramic material were found inside them: trench I (1.50 x 1.50 m) – 20 fragments, trench III (3.20 x 1.90 m)– 31 fragments, probe V (1.50 x 1.50 m)– 39 fragments, probe VI (1.50 x 1.50 m) – 26 fragments and trench VII (1.50 h 2.00) – 31 ceramic fragments. Trenches II and VII were not completely finished because of technical inability.

Positioning was carried out on the spots where concentration of material goes along variable direction, and where different sand composition points out to changes occurred as a fruit of emporia organic system creation or it is a consequence of recent changing, because Bigovica was used as a polygon for destroying of explosive materials during 20th century. According to available archive documentation, we know that War World II torpedo was destroyed at the coast.

During researches 2012, 7 trenches were opened (X-XVI) in the positions where the greatest

pretpostavljala najveća koncentracija materijala koja bi omogućila i sagledavanje vertikalne stratigrafije. Dimenzije sonde X-XIV iznosile su 1.50 x 1.50 m, sonda XV je dimenzija 2.00 x 1.00 m, a sonda XVI 2.00 x 1.50m. Sonde su iskopavane korišćenjem vodene pumpe koja se nalazila na ronilačkoj platformi broda *Downunder*. Uočena je skoro ista stratigrafska aktivnost kao i prethodne godine: koncentracija ulomaka po površini, pijesak krupnije granulacije, pijesak sitne granulacije pomješan sa ginovitim muljem, živa stijena ili van granice sedimentnih naslaga samo sitan pijesak do žive stijene.

Tipologija amfora

Amfore su jedan od glavnih izvora za analizu ekonomskih i socijalnih odnosa u grčkom rimskom, vizantijskom i medijevalnom svijetu. Mogućnost sagledavanja velikog broja različitih tipova amfora koje potiču iz cijelog Sredozemlja omogućuje nam da stvorimo sliku o antičkoj trgovini tokom dugog perioda na ovim prostorima. Ovdje će biti prikazana tipologija odabranih primjeraka sa lokaliteta Bigovice. Prikazaćemo i neke forme sa lokaliteta Ponta Volujica, lokaliteta Stari Ulcinj i „Topoličkog trikonhosa“ (ranohrišćanske crkve iz druge polovine V vijeka). Ova tipologija, koja obuhvata nalaze iz uvala smještenih unutar desetak kilometara obale Barskog akvatorija može se pratiti od 4. vijeka prije Hrista. Posljednji, odnosno najmlađi tipovi amfora, pripadaju medijevalnoj produkciji sa juga Italije. Međutim, sudeći prema brojnosti krhotina koje pokrivaju morsko dno, moguće da mineraloško-petrološke analize pokažu i druge srednjevjekovne produkcije s obzirom da neki tipovi prema fakturi i obliku drški podsjećaju na amfore tipa Günsenin (XII - XIII vijeka) kao i neke istočnomediterranske tipove crnomorskog kruga.

Izdvojili smo XVIII tipova istočnomediterranskih i zapadno mediteranskih amfora koje smo obelježili rimskim brojevima, dok je broj primjeraka jednog tipa amfore označen arapskim brojevima. Takođe, u okviru određenih tipova javljaju se podtipovi, a njih smo označili sa velikim latiničnim slovima: A, B, C... U radu smo koristili i nalaze iz privatnih kolekcija, pronađenih na samom lokalitetu Bigovica, ili iz neposredne blizine brda Volujica (I/1, II/1, IIIA/1, III/B3). To nam omogućava da dopunimo saznanja o raznovrsnosti centara za proizvodnju amfora koji se pojavljuju u na našoj obali. Jedan broj nalaza je nacrtan,

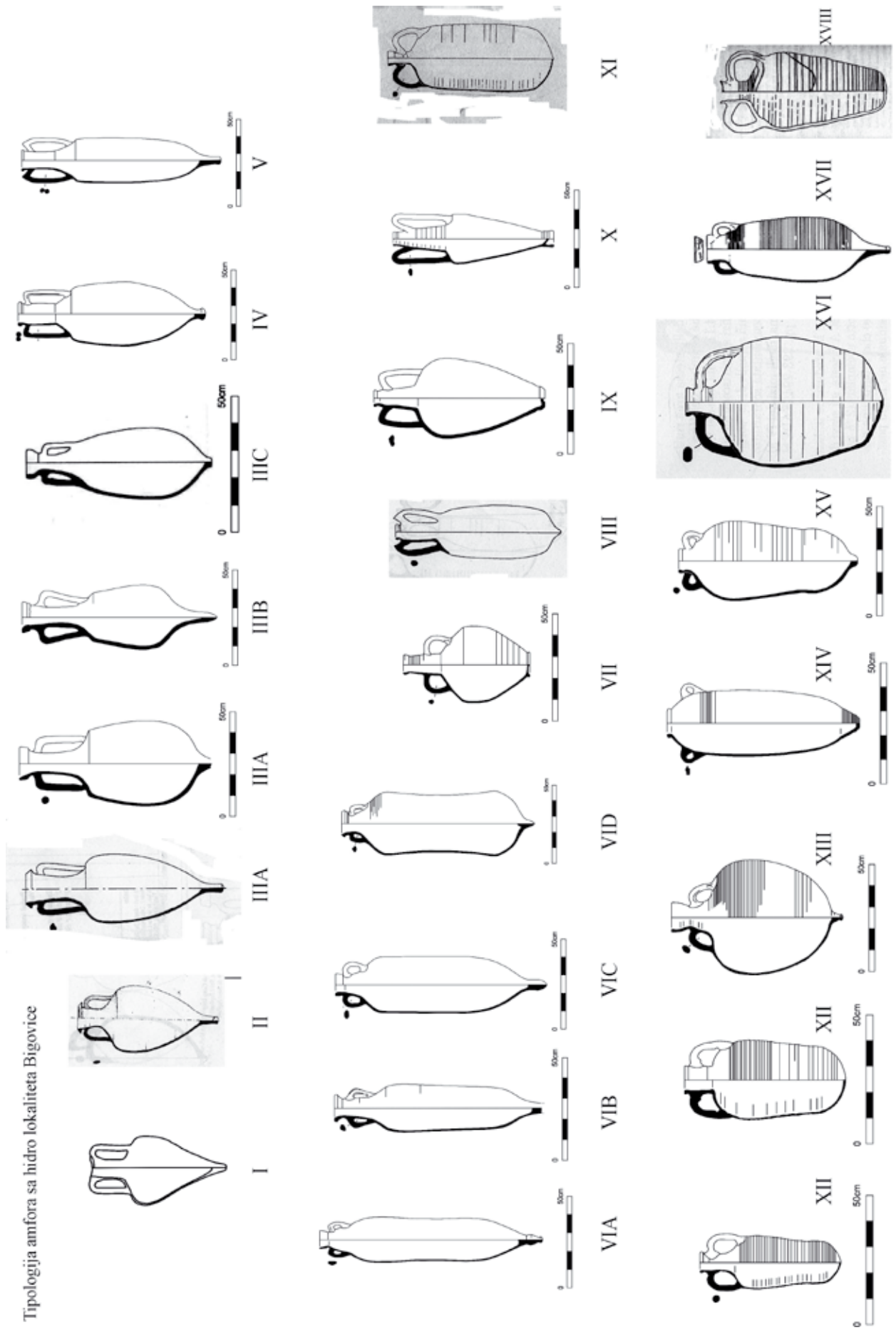
concentration of material is assumed, which will enable consideration of vertical stratigraphy. The dimensions of trenches X-XIV were 1.50 x 1.50 m, trench XV is 2.00 x 1.00 m, and trench XVI is 2.00 x 1.50m. The trench were excavated by using of water pump which was at the diving platform of *Downunder* ship. Almost the same stratigraphic activity as in the previous year was noticed: the concentration of fragments on the surface, sand of large granulation, sand of small granulation mixed with muddy clay, rocks or beyond the sand layer only small sand up to rock.

Typology of amphorae

The amphorae are one of the main sources for analysis of economic and social relations in Greek, Roman, Byzantine and medieval world. The possibility of perception of great number of different amphora types which origins are from the whole Mediterranean enables us to create clear picture about ancient trade during the long period of time in this region. In this work you will be shown a typology of selected pieces from Bigovica, and we will show several fragments from Ponta Volujica sites, Old Ulcinj site and Topolica trikonhos“ (early Christian church from the second half of the fifth century). This typology, which includes findings from the inlet located within ten kilometers of the Bar coast can be traced from IV century BC. The last and youngest types of amphorae belong to the medieval production in southern Italy. However, according to the large number of broken pieces covering the bottom of the sea, it is possible that mineralogical-petrological analyses show some other medieval productions, because some types, according to the composition and shape of handle, look like Günsenin amphora types (12-13th century), as well as some East Mediterranean types in the Black Sea region.

We have selected XVIII types of Eastern Mediterranean and Western Mediterranean amphorae and marked them with Roman numerals, while the number of copies of a single type of amphora is marked with Arabic numerals. Also, under certain types *serda* subtypes occur, and these are marked with capital letters: A, B, C. In this paper we have used findings from private collections found at the site of Bigovica, or from the immediate vicinity of the hill Volujica (I/1, II/1, IIIA/1, III/B3). This allows us to add knowledge about the diversity of centers producing amphorae that appear along our coast. One number of the findings

Tipologija amfora sa hidro lokaliteta Bigovice

sa presjecima, dok je nekoliko nalaza predstavljeno samo sa fotografijom. Razlog je nemogućnost izrade potpune dokumentacije za nalaze koje se nalaze u privatnim posjedima.

Tipovi amfora I Korintske amfore

Korint je danas prepoznat kao jedan od mnogobrojnih gradova država poznatih po proizvodnji i izvozu velike količine transportnog posuđa koje je služilo za smještaj i prenos roba u rasutom stanju. One nisu spomnjane u drevnoj literaturi, ali su arheološka istraživanja pružila mogućnost klasifikovanja najmanje tri tipa koji bi mogle biti u vezi sa ovim drevnim emporijom. Dva tipa, označena kao A i A', su na osnovu stila, metodologije proizvodnje i fakture, pripisane korintskoj proizvodnji. Postoje i neki dokazi da je i treći tip, Tip B (kojoj pripadaju nalazi sa Bigovice i) proizvođen u Korintu iako se čini da je korintska kolonija Korkira (Krf) proizvodila takođe amfore iz ove serije (Koehler 1982).

Starije korintske amfore tipa B imaju manje više ovoidno tijelo koje se završava, naglašenim obodom. Vertikalne drške su jajolikog presjeka. Dno je umbonasto. Ovi tipovi su proizvođeni od oko 525. godine prije Hrista do kasnog III, a vjerovatno se njihova proizvodnja pruža i tokom II vijeka prije Hrista. Njihov izvoz je posvjedočen uglavnom na zapadu. Korintske B amfore pokazuju da su pravljene uglavnom od žute gline koja preovlađuje kod mnogih tipova korintske trpezne keramike; površina i unutrašnjost su uglavnom pravljene od svijetlo ljubičaste do svijetlo žučkasto-branon boje (Munsell 5YR 8/4 do 7/5 YR 7/4). Brojni primjerci i fragmenti datovanim u arheološkim kontekstima sa iskopavanja u Korintu i Atini pokazuju oblik naranjnih B tipova koji pripadaju poslednjoj četvrtini VI vijeka prije Hrista. Nekoliko karakteristika ove klase je jasno definisano: zaobljen i izvučen zadebljan obod, ručke su vertikalne i oštro prelomljene. Oko 480 prije Hrista cilindrični vrat postaje kraći a obod profilisaniji; od sredine V vijeka tijelo je ovoidno (Koehler 1982).

Izduženije piriformno tijelo korintskih amfora B tipa pojavljuje se na kraju prve četvrtine III vijeka (kao primjerci 1-3). Rame amfore je više izbočeno, dok je obod, iako još uvijek profilisan kompaktniji ima skoro trouglast presjek i stješnjen je u obliku broja 8. Najveći izvoz korintskih amfora obavlja se krajem IV i tokom prve polovine III vijeka, a dobra

is drawn, with sections, while ten of findings is presented only with photo. The reason is the lack of documentation for the findings that are on private lands.

The Amphora Types I Corinthian amphorae

Corinth has been recognized even today as one of many towns known by its production and export of large quantity of transport containers that was used as storage and transport of bulk goods. They are not mentioned in ancient literature, but the archaeological researches have provided the possibility of classifying at least three types, which could be related to these ancient emporium. Two types, designated as A and A', are based on the style, production methodology and invoices, attributed to Corinthian production. There is also some evidences that a third type, Type B (to which findings on Bigovica belong and) produced in Corinth, although it seems that the Corinthian colony of Corcyra (Corfu) also produced amphorae of this series (Koehler 1982).

Older Corinthian amphorae, type B, have more or less ovoid body that ends, with emphasized rim and vertical grip egg section. The bottom is umbonal. These types have been produced since about 525 BC until late third century, and probably their production continued during the second century BC. Their export is witnessed mainly on the west. Corinthian B amphorae show that they were made mainly of yellow clay that has prevailed in many types of Corinthian pottery; surface and interior are mostly from light purple to light yellowish-brown (Munsell 5YR 8/4 to 7/5 YR 7/4). Amphorae of type B show normal evolution of their profiles. Numerous examples and fragments, dating in archaeological contexts from the excavations in Corinth and Athens show form of the early B types that belong to the last quarter of the VI century BC. Several characteristics of this class are clearly defined: rounded and drawn thickened rim, handles are vertical and sharply broken. About 480 BC the cylindrical neck becomes shorter and the rim profiled; since the mid fifth century body is ovoid (Koehler 1982).

Elongated piriform body of Corinthian amphorae type B appears at the end of the first quarter of III century (as examples 1-3). The shoulder of amphora is more convex, while the rim, though still profiled, is compact, has nearly triangular section and panned in the form of 8. The largest export of Corinthian amphorae was carried out at the end of

reputacija korinških vina ukazuje na vrstu robe koja je transportovana ovim posudama. Zapremina amfora Tipa B varira od 19.3 do 27 litara (Koehler 1982).

I/1

Cijela korinška amfora tipa B, datovana u kraj IV ili početak III vijeka, pronađena u barskom akvatorijumu naspram uvale Bigovica. Amfora ima naglašeno bokasta ramena koja prelaze u piriformno tijelo. Vrat je cilindričan, sa pučasto profilisanim, naglašenim obodom stiješnjem u obliku broja 8. Ručke su blago zakošene, na presjeku jajolike i oštro se podvijaju ispod oboda. Dimenzije: visina 0.75 m, širina 0.40. Boja: Munsell 2.5 YR4/4, na prelomu, 10 YR 7/4. Lokalitet Bigovica. (Tabla 1: I/1)

I/2

Ulomak gornjeg dijela Korinške amfore tipa B, cilindričnog vrata. Obod je blago izvučen i trouglasto zasječen, dok je na sredini u osi sa drškama stiješnjen u obliku broja 8. Ručke nisu očuvane ali se na osnovu ostatka konstatuje da su bile trakastog presjeka. Dimenzije: očuvana visina vrata 14.2 cm, širina oboda. 12.2 cm Boja: spolja, Munsell 2.5 YR4/4, na prelomu, 10 YR 7/4. Lokalitet Bigovica. (Tabla 2: I/2)

II Italo-grčki, Republicane 1; Lamboglia 4

Veoma razvijena ekonomija u grčkim kolonijama na jugu Italije (Magna Grecia) omogućila je da se ovdje već u IV vijeku prije nove ere razvije takozvani italo-grčki tip amfore, koje će postati preteče tzv. rimskih amfora. Specifični oblik ovih amfora prvi su identifikovali Nino Lamboglia (Lamboglia, 1955.) i Virginia Grejs (Grace, 1963), a naziv italo-grčke (grčko-italske) prvi je upotrijebio Benoit 1954, proučavajući podmorje Marselja (Benoit 1957: 248).

Elizabeth Will razlikuje 5 tipova (A-E) i 2 podtipa (F-G) amfora (Will 1982: 342). Starija grupa grčko-italskih amfora i odlikuje se kratkim, naglašeno srcolikim tijelom, kratkim vratom, drškama srednje veličine i datuju krajem IV i početkom III vijeka prije nove ere (tip A). Po Vilovoj ova grupa ima jasne veze sa Grčkom, grčkim gradovima na Siciliji i Iberijskim poluostrvom na zapadu, gdje je također moglo postojati mjesto njihove produkcije, te da je to jedan od preovlađujućih tipova amfora u Sredozemlju

IV and during the first half of the third century, while the good reputation of Corinthian wine indicates the type of goods transported in these vessels. Volume of wine Type B varies from 19.3-27 liters (Koehler 1982).

I/1

Whole Corinthian amphora type B, dated to the end of IV or the beginning of III century, was found in a Bar aquatorium across Bigovica bay. Amphora has emphasized evers shoulders that cross into the piriform body. The neck is cylindrical, with umbilic profiled, emphasized rim cramped in the form of 8. Handles are slightly oblique, in the section egg-shaped and sharply fold under the rim. Dimensions: height 0.75 m, width 0.40. Color: Munsell 2.5 YR4/4 on the fracture, 10 YR 7/4. Location: Bigovica. (Table 1: I / 1).

II/2

Fragment of the upper part of Corinthian amphora type B, with cylindrical neck. The rim is slightly drawn out and triangularly notched, while in the middle of the axis with the handles squeezed in the form of 8. Handles are not preserved but based on the rest, could be stated that have been of strip section. Dimensions: The height of the neck 14.2 cm, the width of the rim. 12.2 cm Color: outside, Munsell 2.5 YR4/4 on the fracture, 10 YR 7/4. Location: Bigovica. (Table 2: I/2).

II Italo-Greek, Republicane 1; Lamboglia 4

A very developed economy in Greek colonies in the south of Italy (Magna Grecia) enabled developing of so called Italo-Greek amphora type here, in 4th century B.C. already, which will become antecedent of so called Roman amphorae. The specific shape of those amphorae was first identified by Nino Lamboglia (Lamboglia 1955) and Virginia Grace (Grace 1963), and the name Italo-Greek (Greek-italic) was first used by Benoit 1984, studying sea underwater of Marseille (Benoit 1987: 248).

Elizabeth Will distinguishes 5 types (A-E) and 2 subtypes (F-G) (Will 1952: 342). It is elderly group of Greek-italic amphorae and it is characterized with short, heart shaped body, short neck, and middle sized handles and dating from the end of 4th and beginning of 2nd century B.C. According to Will, this group has clear connection with Greece, Greek towns in Sicily and Iberia peninsula

prije prvog Panskog rata (Will 1952: 343, 356). Kristijan Van der Merš ih datuje u prvu polovinu IV vijeka stare ere, navodeći da se njihova koncentracija povećava od kraja IV vijeka (Van der Merch 1986, 571, 572).

One su slične kasnijim republikanskim amforama Dressel 1A što potvrđuje forma oboda amfore i faktura, koja može biti skoro identična (Peacock, Williams 1986, 25). Takođe, u kasnijim razvojnim fazama opaža se postojanje raznih prelaznih formi koje idu ka tipu Lamboglia 2 (Lamboglia 2). Kod grčko-italskih amfora najveći prečnik se nalazi po sredini tijela, a takođe su zabilježena i neočekivana i atipična rješenja oboda (Starac 2009: 85).

Mlađi primjerci italogrčkih amfora su mnogo češći i veoma su prisutni u cijelom Mediteranu i datuju se od kraja III do kraja II vijeka prije Hrista, a mogu se konstatovati i na ovom lokalitetu i u neposrednoj blizini, kao što je: Karatoč greben ispred Herceg Novog, Rose, Risan, Ulcinj (Kirigin 1956: 20)⁴. Njihova velika koncentracija na nalazištima u hrvatskom, crnogorskom i albanskom podmorju svjedoči o intenzivnoj trgovini vinom u priodu od kraja IV do kraja II vijeka, u vremenu kada Rim nije uspostavio vlast u ovim krajevima (Kirigin 1994:16).

Odlikuju se trouglastim obodom, dugačkim ili kraćim vratom, i dugačkim uspravnim drškama. Tijelo je srololiko, naglašenog ramena i ravnomjerno se sužava prema izduženom dnu. Visina ovih amfora iznosi oko 90 cm, dok je prečnik ramena oko 35 cm (Will 1982: 342). Na bazi petroloških analiza pretpostavlja se da je ovaj tip amfora porijeklom sa Sicilije, ali da slični tipovi koji variraju po obliku mogu poticati iz oblasti egejskih radionica. Lokalna proizvodnja pretpostavljena je u Adriji, Draču (Durachion), Visu (Issa), iako za to ne postoje arheološki dokazi (Starac 2009: 87; Kirigin 1994: 18; Tartari 1982: 27).

II/1

Cijela amfora grčko-italske produkcije, trouglasto profilisanog oboda koje prelazi u cilindričan vrat, blago sužen na kraju. Ramena su naglašena oštrim rebrastim prelazom. Tijelo piriformno silazi do špicastog dna dužine oko 8

⁴ Prema uvidu u materijal koji ukrašava brojne konobe duž Crnogorskog primorja, ovih amfora ima u zalivu Bigovo, na prostoru blizu Svetog Stefana, kod ostrva Svetomiholjska Prevlaka. Jedan tovar amfora ovog tipa je na 3-4 nautičke milje udaljen od Volujice, jer ribari sa ribaricama često vade čak i cijele amfore ovog tipa.

on the west, where the place of their production should also exist, and that it is one of the most prevailing amphora types in Mediterranean before Punic War I (Will 1952: 343, 356). Christian Van Der Merch dates them in the first half of 4th century B.C., adding that their concentration getting larger until the end of 4th century (Van der Merch 1986: 571, 572).

They are similar to late republican amphorae 1A, which confirms the rim of amphora and facture, which can be almost identical (Peacock, Williams 1986: 25). Also, in late development phases, it is noticeable the existence of early forms which go toward Lamboglia 2 type. At greek-italic amphoras, the biggest diameter is in the middle, and also unexpected and atypical rim solution are noticed (Starac 2009: 85).

Younger examples of Italo-Greek amphorae are present more often in the Mediterranean, dating from the end of 3rd until the end of 2nd century B.C., and they can be found on this site too, and in surroundings such as: the Karatoč rock near Herceg Novi, Rose, Risan, Ulcinj (Kirigin 1956: 20).⁴ Their big concentration on the sites in Croatian, Montenegrin and Albanian underwater, testifies about intensive trade with wine during the period from the end of 4th to the end of 2nd century, in time when Rome still didn't establish rule in this region (Kirigin 1994:16).

Their characteristics are triangle rim, long or short neck, and long upright handles. Their body is heart shaped, with stressed shoulder, getting narrower toward prolonged bottom. The height of those amphorae is about 90 cm, while the diameter of shoulders is about 35 cm (Will 1982: 342). Based on petrological analyses, it is assumed that origin of those amphorae is from Sicily, but the similar types, which vary by shape, can be from the region of Aegean workshops. Local production is assumed to be in Adria, Durachion, Issa, although there is no archaeological evidences for that (Starac 2009, 87; Kirigin 1994: 18; Tartari 1982: 27)

II/1

The whole amphora of Greek-Italic production, triangular profiled rim that goes into a cylindrical neck, slightly narrowed at the end. Shoulders are

⁴ According to the material which decorates a lot of restaurants along Montenegrin Coast, there are similar amphoras in Bigovo Bay, at the area near St. Stefan, near Svetomiholjska Prevlaka Island. One load of this amphora types is on 3-4 nautical miles distance from Volujica, because dragnet workers often take out even the whole aphoras of this type.

cm. Drške su skoro vertikalne, jajolikog presjeka. Prema Elizabeth Will ovaj tip pripada više C formi koja je prelazna varijanta od grčkih ka rimskim tipovima (Lamboglia 2), i koje se datuju u kraj IV i tokom III vijeka. Dimenzije: Boja: Munsel 7/5YR do 5/4). Izvađeno ribaricom u Barskom akvatorijumu na dva do tri km od Volujice. (Tabla I: II/1)

II/1

Ulomak grčko-italska amfore kratkog vrata i trouglastog oboda ispod koga polaze dvije ravne drške koje se spajaju sa blago naglašenim ramenom. Ulomak pripada formi A po Elizabeth Will i datuje se u kraj IV i početak III vijeka prije nove ere. Dimenzije: očuvana visina 24 cm; R oboda 13 cm. Boja: Munsell 10 YR 7/4, spolja 2.5/4.4. Lokalizet Bigovica. (Tabla 2:II/2;Tabla 3: II/2)

III Lamboglia 2, Dressel 6AB

Ovaj tip je izuzetno zastupljen među keramičkim krhotinama u uvali Bigovica, premda je ovdje zasigurno bilo mnogo više amfora ovoga tipa. Organizovana krađa samozvanih arheologa, kolekcionara i drugih pljačkaša od devedesetih pa sve do danas, odagnala je svaku mogućnost da se pronađe brodolom, pa se danas, na dubini do 15 metara mogu naći samo krhotine.

Drugi lokalitet sa potopljenim tovarom amfora tipa Lamboglia 2 (Dressel 6A), pronašli smo na lokalitetu Ponta Volujica, ovdje je na dubini od 15 do 20 metara, niz padinu prosuto na stotine polomljenih komada preko kojih je potonuo tegljač u modernom periodu, pa je na nekim mjestima bilo nemoguće imati uvid u obim lokaliteta.

Lamboglia 2 amfore su derivati grčko-italskih amfora, odnosno evolutivna varijanta koja je u drugom vijeku zamjenila starije tipove. Vrat je dugačak, sa masivnim vertikalnim drškama, ali još uvijek kraći u odnosu na tijelo. Neke drške imaju utisnuti rukohvat (žlijebovi za prste ruku utisnuti u svježoj glini), kao kod ulomka sa Bigovice. Visina ovih amfora iznosi oko 1.00 do 0.90 m, dok je prečnik stomaka oko 0.41-0.40 m, prečnik oboda 0.16-0.17 m. Kod tipova Lamboglia 2 starije varijante, obod je oštro zasječen na donjem dijelu. Produkcija Lambolja 2 amfora počinje nakon pada Korinta 146. prije Hrista, na istočnoj obali Italije, dok se prestanak proizvodnje dešava krajem I vijeka prije Hrista (Carre, Cipriano 1989: 83). U ovim amforama se prenosilo ili ulje, kako predlažu Panela i Buki (

emphasized with sharp ribbed transition. Piriform body goes down to the bottom of the pointed end of a length of about 8 cm. The handles are almost vertical, with egg section. According to Elizabeth Will this type belongs more to C form, which is a transitional variant of the Greek to the Roman types (Lamboglia 2), which have been dated to the end of IV and during III century. Dimensions: Color: Munsel 7/5YR to 5/4). Extracted with the fishing boat in Bar aquatorium in the area of two to three kilometers from Volujica. (Table I: II / 1).

II/1

The fragment of Italo-Greek amphora with short neck and triangle rim, below which two flat handles pass through, that connect with slightly emphasized shoulder. This fragment belongs to A group, according to Elisabeth Will and dates at the end of IV and beginning of III century BC. Dimensions: preserved height 24 cm; rim diameter 13 cm. Color: Munsell 10 YR 7/4, from outside 2.5/4.4. Location Bigovica (Table 2:II/2; Table 3:II/2)

III Lamboglia 2, Dressel 6AB

This type is exceptionally present among ceramic fragments in the Bigovica bay, although there were much more amhoras of this type here. Organized steal done by self-titled archaeologists, collectors and other robbers since nineties until today, expelled possibilities for shipwreck to be found, so only debris can be found today, at the depth of 15 m.

The other site, with sunken cargo of Lamboglia 2 amphoras type (Dressel 6A), was found on Ponta Volujica, where on the depth of 15-20 m, there were hundreds of broken fragments above which was a sunken ship from modern times, so in some places it was impossible to calculate the size of this site.

Lamboglia 2 amphorae are derivatives of Greek-italic amphorae, i.e. evolutionary variant which replaced old types in 2nd century. The neck is long, with massive vertical handles, but still shorter in comparison to body. Some handles have depressed handrail (grooves for fingers depressed in fresh clay), like the fragment from Bigovica. The height of these amphorae is about 1.00 - 0.90 m, while the stomach diameter is about 0.41-0.40 m, rim diameter is 0.16-0.17 m. At Lamboglia 2 type, old variant, the rim is cut sharply on the bottom part. The production of

Panella 1970; Buchi 1971) premda, na osnovu urađenih analiza određenih primjeraka iz Madrague de Giens, postoji velika mogućnost da su amfore prenosile vino (Peacock, Williams 1986:100).

Unutar tipologije Lamboglia 2 (Dressel 6) razlikujemo dvije varijante, Dressel 6A i 6B, koje je prvi predložio E. Buchi (Buchi 1971). Prvi tip amfora, Dressel 6A ima deblji obod, pravougaonog ili trouglastog presjeka. Vrat je dugačak, skoro cilindričnog oblika, spojen sa ramenom posude masivnim ovalnim drškama. On može biti i kraći, sa manjim drškama, dok je tijelo izduženije, a obod lijevkastiji (Carre, 1985, str. 211, sl. 1a i 1b). Prelaz između vrata i „torbastog“ tijela je naglašen oštrim ramenom. Visina ovih amfora je prilično velika i kreće se od 0.95 m do 1.18 m ali postoje i primjerci koji imaju dužinu oko 0.70 m. Težina varira od 13 do 33 kg, što zavisi od njihove veličine. Boja pečenja na prelomu varira od svjetlo bež Munsell 10YR8/2, do tamno sive Munsell 5 YR 5/1, ali ima ih crvenih na prelomu 5YR 7/4, crveno – žute 5YR 7/6, braon 10YR 6/3, 7/4 (Carre 1985: 210-211). Pošto je odbačeno njihovo istarsko porijeklo, dokazano je da se ovaj tip amfora proizvodio na picenskoj obali Jadrana (Carre 1985: 214). Služile su za prevoz ulja iz Istre, dok titula picti ukazuju i na garum i vino (Peacock-Williams 1986: 100).

Amfore mlađeg tipa Dressel 6 B imaju duži vrat koji prelazi iz manje naglašenog ramena u ovoidni ili piriforman recipijent koji se završava kratkim cilindričnim zavšetkom. Visina ovih amfora varira između 0.80m i 0.90 m (maksimalni prečnik se kreće oko 0.30 do 0.40m) ali izvjesni komadi mogu dostići dužinu i do metra. Njihova težina je takođe varijabilna, između 14 i 20 kg (Carre 1985: 218, 219). Obod može biti klasifikovan u dvije glavne varijante: obod je vertikalalan i konveksan (prečnika 13-14 cm, visine oko 5 cm) ili je širok, izvučeniji u obliku dimnjaka ili čaše za martini. Prečnik ovih usana varira od 14 do 17 cm, dok je visina oko 5 cm. Boja gline varira od ciglasto crvene (Munsell 2.5 YR 6/6, 7.5 YR 5/2. Ponekad je amfora premazana i crvenkastom engobom (Carre 1985: 219). Ručke su i dalje masivne, ali ne toliko koliko kod formi Dressel 6A. Najstariji primjerci tipa Dressel 6A nalaze se na granici prepoznavanja tipova Lamboglia 2 i Dressel A i datuju se između 50 i 30 godine prije Hrista (Cipriano, Carre 1989: 83).

Datovanje ovih amfora je opšteprihvaćeno u I vijek prije nove ere i I vijek nove ere (Riley 1978: 156; Peacock Williams 1986: 99-100), dok je njihovo

Lamboglia 2 amphora type starts after the fall of Corinth, 146 B.C., at eastern coast of Italy, while the end of production occurred at the end of 1st century B.C. (Carre, Cipriano, 1989). Either oil was transported in those amphorae, as suggested by Panella and Buchi (Panella 1970; Buchi 1971) or, on the base of some fragments analyses from Madrague de Giens, there is a great possibility that wine was transported in those amphorae (Peacock, Williams 1986: 100).

We distinguish two variant inside the Lamboglia 2 typology (Dressel 6), Dressel 6A and 6B, which were first suggested by E. Buchi (1971). The first amphora type, Dressel 6A, has a thicker rim, with rectangle or triangle cross-cuts. The neck is long, almost cylindrical shape, connected to the vessel with massive oval handles. It can be shorter, with smaller handles, while the body is longer, an rim is more cylindrical (Carre, 1985, page 211, pic. 1a and 1b). The crossing between door and „baggy“ body is stressed with sharp shoulder. The height of those amphorae is rather big and it is about 0.95 m to 1.18 m but there are some specimens which are about 0.70 m long. The weight varies from 13 to 33 kg, depending of their size. The baking color vary from light yellow 10YR8/2, to dark grey Munsell 5 YR 5/1, but there are also red 5YR 7/4, red-yellow 5YR 7/6, brown 10YR 6/3, 7/4 (M.B.Carre, 210-211). As their Istrian origin has been rejected, it is proved that those amphora types were produced on picenic Adriatic Coast (Carre 1985, 214). They were used for oil transport from Istria, while title picti proves that garum and wine were transported too (Peacock-Williams 1986, 100).

Younger amphorae of Dressel 6 B type have longer neck which goes from less stressed shoulder into ovoid or piriforma recipient which ends with short cylindrical endings. The height of those amphorae vary between 0.80m and 0.90 m (maximum diameter is about 0.30 to 0.40m) but certain pieces can have length of one meter. Their weight also varies, between 14 and 20 kg (Carre 1985: 218, 219). The rim can also be classified into two main variants: rim is vertical and convex (diameter 13-14 cm, height about 5 cm) or it is wide, it has a chimney shape or martini glass. Diameter varies from 14 to 17 cm, while the height is about 5 cm. The clay varies from brick red to red (Munsell 2.5 YR 6/6, 7.5 YR 5/2. Amphora is sometimes covered with reddish engoba (Carre 1985, 219). Handles are still massive, but not in that way like at Dressel 6A forms. The oldest examples of Dressel 6A type are at the limit of recognition of Lamboglia 2 and Dressel A types, dating between 50 and 30 year B.C. (Cipriano, Carre 1989: 83).

vo porijeklo po svemu sudeći Istra i sjeverna Italija-Veneto, Emilia i Ligurija (Bucchi 1974/75: 434-435; Peacock Williams 1986: 99-100)

Iako je pronađeno nekoliko radionica, smatra se da je porijeklo Dressel 6 B u Istri i sjevernoj Italiji. Jedna od radionica koje su pronađene nalazi se u Fažani blizu Pule a koja je bila u senatorskoj porodici Lekania Basa i Kalvije Krispinile (Leacani). Postoje indicije o još jednoj radionici na Červaru, na drugoj strani zaliva suprotno od vile na Loronu (Bezeczky 1998: 81; Starac 2008: 87).

Koncentracija amfora Lamboglia 2 i Dressel 6A i B je neravnomjerna i nalazi se svuda po površini južnog dijela uvale ispod stjenovitog obronka i unutar muljevitog sedimenta. Velika je vjerojatnoća da je u samoj uvali potonuo brod sa tovarom amfora ovih tipova. O tome svjedoči jedna velika količina pokradenih amfora tipa Dressel A, koje su završile na crnom tržištu.

Na ponti Volujica je pronađeno amforište koje kako smo kazali sadrži samo ulomke amfora tipa Lamboglia 2 (Dressel 6). One se nalaze na dubini od 10 do 20 metara.

Lamboglia 2

IIIA/1

Cijela amfora tipa Lamboglia 2, koja je tipičan primjer prelaska u rimske amfore. Obod je koso zasječen, trouglast i prelazi u dugačak cilindrični vrat koji je sa ramenom posude spojen sa dvije masivne drške. Iz oštro prelomljenog ramena amfora prelazi u ovoidno i blago trbušasto tijelo koje se završava naglašenim šiljkom. Dimenzije: Boja: Munsell 10 YR 8/8-7/8. Pronađeno u Barkom akvatorijumu na u samoj blizini uvale Bigovica. (Tabla 1: III/1) (privatna kolekcija).

IIIA/2

Ulomak dugačkog cilindričnog vrata i oboda amfore tipa Lamboglia 2. Obod je oštro profilisan, trouglastog presjeka prema dolje. Dimenzije: visina 0.38 m, prečnik oboda 13 cm. Boja: Munsell 10 YR 8/8-7/8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 1: III/2; Tabla 2: III/2)

Dressel 6A

IIIB/3

Cijela amfora tipa Dressel 6A, pronađena na lokalitetu Bigovica, na dubini od oko 15 metara (privatna kolekcija). (Tabla 1: IIIB3)

This amphora dating is accepted in 1st century B.C. (Riley 1978, 156; Peacock Williams 1986: 99-100), while their origin is the most likely Istria and northern Italy-Veneto, Emilia i Liguria (Bucchi 1974/75: 434-435; Peacock Williams 1986: 99-100)

Although several workshops were found, it is considered that Dressel 6 B origin is in Istria and northern Italy. One of the workshops found is in Fazana near Pula and which was in the Senator family of Leacani Bas and Calvia Crispinila. There are assumptions regarding another workshop in Cervar, at the other side of the bay, opposite from the villa in Loron (Bezeczky 1998: 81; Starac 2008: 87).

The concentration of Lamboglia 2 and Dressel 6A and B amphora type is unequal and there is all over the surface of southern part below rocky hill, and inside of muddy sediment. It is a big possibility that a ship with a load of this amphora type sunk in this bay. A large quantity of stolen Dressel A amphora type found on black market, testifies about that fact.

There is amphora site found in Ponte Volujica which has only fragments of Lamboglia 2 amphora type (Dressel 6). They are on depth of 10 do-20 m.

Lambolia 2

IIIA/1

Whole amphora Lamboglia 2, which is a typical example of the transition to Roman amphorae. The rim is cut with sloping, triangular and goes into a long cylindrical neck which is connected to the shoulder of the vessel with two massive handles. From the sharply fractured shoulder amphora becomes ovoid and slightly profiled belly body ends with emphasized spike. Dimensions: Color: Munsell 10 YR 8/8 to 7/8. Found in Bar aquatorium in the vicinity of the Bigovica bay. (Table 1: III / 1) (private collection).

IIIA/2

The fragment of long, cylindrical neck and rim of Lamboglia 2 amphora type. The rim is sharply profiled, with triangle crossing towards the bottom. Dimensions: height 0.38 m, rim diameter 13 cm. Bigovica. Color: Munsell 10 YR 8/ 8 to 7/ 8. Location Bigovica. (Table 1: III / 2; Table2: III/2).

Dressel 6A

IIIB/3

Whole amphora type Dressel 6A, found on Bigovica site, in the depth around 15m (private collection) (Table 1: IIIB3).

IIIB/4

Ulomak amfore tipa 6A, cilindričnog vrata i oštro prelomljenog ramena. Obod nije očuvan. Dimenzije: očuvana visina 24.5 cm, prečnik vrata varira od 12.5 do 14.00 cm. Boja: Munsell 7.5 YR, 7/6-8/6; Lokalitet Ponta Volujica. (Tabla I: IIIB/4)

IIIB/5

Ulomak amfore tipa Dressel 6A, blago izvučenog oboda, naglašenog trouglastog presjeka. Masivne drške se nisu očuvale do kraja. Dimenzije: visina oboda 4.5 cm, širina 4 cm, očuvana visina fragmenta 7.5 cm. Boja: Munsell 7.5 YR, 7/6-8/6; Lokalitet Ponta Volujica. (Tabla 2: IIIB/5)

IIIB/6

Ulomak oboda, gornjeg dijela drški i vrata amfore tipa Dressel 6A. Obod je trakast, zadebljan i zaobljen na gornjem dijelu usne. Od cilindričnog vrata odvojen je naglašenim prelazom. Drške su masivne i ovalne. Dimenzije: prečnik oboda je 14.5 cm, širina oboda 4.5 cm; očuvana visina ulomka je 16.5 cm; širina vrata 16 cm. Boja na prelomu Munsell 7.5 YR/6.6-7/6. Lokalitet Bigovica. (Tabla 2: III B/6).

Dressel 6B**IIIC/7**

Ulomak amfore tipa Dressel 6B, očuvanog zvonolikog oboda i cilindričnog vrata. Dimenzije: Prečnik oboda 13.8 cm, širina 4.3 cm, visina ulomka 42 cm. Boja: Lokalitet Bigovica. (Tabla 1: IIIC/7)

IV Dressel 2-4

Dressel 2-4 ima kraći ili duži cilindričan vrat koji se završava prstenasto porfilisanim obodom. Drške su bifidne, ovalne ili sa koljenastim prelomom. Tijelo je neznato šire od grla i završava se špicastim dnom. Ovaj tip amfora zamjenjuje tip Dressel 1 negdje oko sredine I vijeka prije Hrista. Njihova forma počinje da se proizvodi u tirenskoj Italiji a poseban uticaj na ovaj tip amfore imali su prototipovi sa Rodosa i Kosa (Peacock, Williams 1986: 105, Cipriano Care 1989,71) Uobičajna veličina im je oko 1 metar a zapremina oko 30 litara. Pravljene su od kompaktne, prečišćene i tvrdo pečene gline svijetlo crvene ili crvene boje (Munsell 2.5YR 5/8-6/8) (Bjelajac 1996: 25)

U uvali je pronađeno nekoliko desetina krhotina bifidnih ručki, koje pripadaju ovom tipu. Kako

IIIB/4

Fragment of amphora type 6A, cylindrical neck and sharply fractured shoulder. The rim is not preserved. Dimensions: height 24.5 cm - preserved. neck diameter varies from 12.5 to 14.00 cm. Color: Munsell 7.5 YR, 7/6 to 8/6; Location Ponta Volujica. (Table I: IIIB / 4).

IIIB/5

Fragment of amphora type Dressel 6A, gently extracted rim, and emphasized triangular section. Solid handles are not preserved until the end. Dimensions: height of the rim 4.5 cm, width 4 cm, preserved height of fragment 7.5 cm. Color: Munsell 7.5 YR, 7/6 to 8/6; Location Ponta Volujica. (Table 2: IIIB / 5).

IIIB/6

The rim fragment, upper handle part and amphora neck of Dressel 6A type. The rim is stripped, thick and round on the upper lip part. It is separated from cylindrical neck with stressed crossing. The handles are massive and oval. Dimensions: rim diameter is 14.5 cm, rim width 4.5 cm; preserved height of fragment is 16.5 cm; neck width 16 cm. Color on in fracture Munsell 7.5 YR/6.6-7/6. Location Bigovica. (Table 2: IIIB/6)

Dressel 6B**IIIC/7**

The fragment of Dressel 6 B amphora type, with preserved bell shape and cylindrical neck. Dimensions: Rim diameter 13.8 cm, width 4.3 cm, height of the fragment 42 cm. Color: Location Bigovica (Table 1:IIIC/7)

IV Dressel 2-4

Dressel 2-4 has shorter or longer cylindrical neck which ends with ring profiled rim. Handles are bifid-oval or with the knee-like infraction. The body is slightly wider than neck ending with sharp bottom. This type replaces Dressel 1 type in the middle of 1st century B.C. That form starts to be produced in Tiren Italy and prototypes from Rhodos and Kos have had special influence on this amphora type (Peacock, Williams 1986, 105, Cipriano, Care 1989: 71). Their usual size was about 1 m and volume about 30 l. They were made of compact, clear and hard baked clay, light-red or red color (Munsell 2.5YR 5/8-6/8) (Bjelajac 1996: 25)

nemamo detaljnije očuvane komade ne možemo opredjeliti njihov produkcijski krug koji je prilično širok. Na osnovu boje i petroloških karakteristika, mogli smo zaključiti da je porjeklo sa Kosa premda, do nekih sigurnijih zaključaka možemo doći samo na osnovu podrobnijih ispitivanja.

IV/1

Ulomak bifidne drške koja je pripadala amfori Dressel 2-4: očuvana dužina drške 24 cm, širina bifide je 6.5 cm. Boje po Munsellu 5 YR 6.6 crvenkasto crvena. Lokalitet Bigovica. (Tabla 7: IV/1)

V Dressel 5

Amfore ovog tipa su slične amforama tipa Dressel 2-4. Vrat ovih amfora je izrazito cilindričan, sa blago zadebljanim i manje naglašenim obodom. Tijelo je takođe cilindrično i završava se kratkim, neprofilisanim šiljkom. Rame je naglašeno i na njemu su naslonjene masivne bifidne drške sa vertikalnim rukohvatom i naglašenim prelomom prema vratu. Iako pojedini primjerci imaju tituluse sa grčkim i latinskim natpisima malo je poznato njihovo porijeklo. Petrološke analize sugerisu na prostor gdje su karakteristike gline vulkanskog porijekla. Rasprostranjene su u Italiji, Kritu i Panoniji tokom I i početkom II vijeka naše ere (Bezeczky 1998: 233).

V/1

Cijela amfora koja odgovara tipu Dressel 5 pronađena u Barskom akvatorijumu (na 100 metara jugozapadno od rta Ratac). Amfora ima blago naglašen pupčast obod koji prelazi u cilindričan vrat. Rame nije naglašeno i prelazi takođe u cilindrično tijelo. Ručke su bifidne i oštro prelomljene u visini oboda. Boja: 7.5 YR 6/6 - 6/8. (Tabla 1: V/1)

VI Sjevernoafričke cilindrične amfore

Proizvodnja sjevernoafričkih ili tunižanskih amfora počela je u priobalnom području Sjeverne Afrike, Tripolitanijski, prokonzularnoj Africi i Byzaceni (Leptis Minor, Hadrumentum) krajem I i početkom II vijeka, dok su se mnogobrojne tipološke varijante razvijale do VI vijeka (Bonifay 2004: 9). Bonifay je za jednu izdvojenu formu tunižanskih amfora (visine 100 do 110 cm i širine 25-28 cm) predložio naziv Africa-

There were dozens fragments of bifidae handles found in the bay, which belong to this type. As we don't have some detailed preserved pieces, we cannot determine their production circle which is rather wide. On the base of color and petrologic characteristics, we could conclude that the origin is from Kos, although, with some detailed examinations we can get some true conclusions.

IV/1

The fragment of bifidae handle which belonged to Dressel 2-4 amphora type: preserved length of handle 24 cm, width of bifidae is 6.5 cm. Colors according to Munsellu 5 YR 6.6, reddish, red. Location Bigovica. (Table 7: IV/1)

V Dressel 5

This type of amphorae are similar to Dressel 2-4 amphora types. The neck of these amphorae is extremely cylindrical, with slightly thick, and less stressed rim. Body is also cylindrical, ending with short, no profiled peak. Shoulder is stressed, and the massive bifidae handles are reclined on it, with vertical handrail and stressed infraction toward its neck. Although some specimen has titles with Greek and Latin inscriptions, there is no much information about their origin. Petrological analysis suggests the area where clay has volcano origin. They are widespread in Italy, Crete and Pannonia during 1st century and in the beginning of 2nd century A.D. (Bezeczky 1998: 233).

V/1

Whole amphora, which corresponds to the type Dressel 5 found in Bar aquatorium (100 meters southwest of the Cape of Ratac). Amphora has slightly emphasized buckled rim that goes into cylindrical neck. The shoulder is not emphasized and also exceeds the cylindrical body. Handles are bifidae and sharply broken at the level of the rim. Dimensions: Color: 7.5 YR 6/6 - 6/8. (Table 1: V / 1).

VI North-african cylindrical amphoras

The production of northafrican or tunisian amphoras began in the coastal part of North Africa, Tripolitania, proconsulate Aftica and Byzaceni (Leptis Minor, Hadrumentum) at the end of 1st and beginning of 2nd century, while numerous

na III, uvrštavajući ih tako u cilindrične amfore prosječnih dimenzija (Bonifay 2004: 119). Na ovu vrstu amfora prvi je obratio pažnju Manacorda kao "contenitori cilindricci di tarda eta imperiale", svrstani između amfora tipa „Africana Grande“ i većih cilindričnih amfora kasnog V i VI vijeka (Manacorda 1977: 171-185). Simon Keay razlikuje 29 varijanti (25A- Z) ali izdvaja one najosobnije i smješta ih u tri glavna pod tipa Keay 25.1, Keay 25.2 i Keay 25.3 (Keay 1984: 184-212). Ova podjela se uglavnom najviše koristi.

Africana IIIA, (Keay 25. 1; Bonifay 27), Africana III B (Keay 25.2; Bonifay 28) najzastupljeniji su arheološki nalazi u Bigovici. Njihovo prisustvo je posljedica brodoloma koji se dogodio na samom ulazu u zaliv, na prostoru koji gavitira oko najveće seke na dubini od oko 20 metara. Za vrijeme trajanja projekta nije pronađen niti jedan cijeli komad, iako je tokom proteklih decenija pronađeno na desetine cijelih amfora, odnešenih i prodatih privatnim kolekcionarima. Danas, stiješnjeni uz južni dio uvale, po površini ili u pijesku do 0.60 m dubine, leže na hiljade ulomaka cilindričnih amfora tipa Africana IIIA-B.

VIA Keay 25.1 (Afrikana 1); VIB Keay 25.3 (Afrikana 3)

Amfore tipa Keay 25.1 karakteriše uglavnom trakasti obod sa blago izvijenim rubom (za 30 stepeni). Vrat je izduženog, blago koničnog oblika, dok su ručke ušaste, prilijepljene direktno na vrat. Dna su špicasta i oblikuju se na tri načina: uvijanjem i izvlačenjem špica u obliku izdužene šišarke ili jednostavnim modelovanjem, profilisanjem (sredina je šire oblikovna) i prstenastim zadebljanjem (Tabla 6/1; Tabla 6/2). Tijelo je cilindrično i ravno (izuzetak je donekle Keay 25.3) koji je nešto ovoidniji od Keay 25.2 i 25.3, a gotovo bez izuzetka po njihovoj površini vide se veoma plitke kanelure urađene prstima u svježoj glini. Boja varira u nijansama, u zavisnosti od petroloških osobina i jačine pečenja, a ukoliko se koristi proces dodavanja slane vode onda je površina bjeličasta što stvara efekat kao da su pokrivene engobom (Bonifay 1984: 38).

Veličina ovog tipa varira od 0.95 cm do 1.10 m, sa zapreminom koja dostiže od 25 do 35 litara tečnosti (Bonifay 2004: 119). Keay 25.1 su prenosile vino jer se kod gotovo svih pronađenih ulomaka nailazi na ostatke crne borove smole. Ne-epigrafski znaci utisnuti u glini konstatuju se

typological variants developed until 6th century (Bonifay 2004: 9). Bonifay named one separated form of tunisian amphoras (height 100 - 110 cm and weight 25-28 cm) as Africana III, including it in the group of cylindrical amphoras of average dimensions (Bonifay 2004: 119). Manacorda paid attention first on this amphora types "contenitori cilindricci di tarda eta imperiale", included between „Africana Grande“ amphora type and larger cylindrical amphoras in the late 5th and 6th century (Manacorda 1977: 171-185). Simon Keay distinguishes 29 variants (25A- Z) but he also distinguishes those which are most original and put them into three main subtypes Keay 25.1, Keay 25.2 and Keay 25.3 (Keay 1984: 184-212). This division is most often used.

Africana IIIA, (Keay 25. 1; Bonifay 27), Africana III B (Keay 25.2; Bonifay 28) are the most represented archaeological findings in Bigovica. Their presence is a consequence of a shipwreck which occurred at the very bay entrance, in the area which gravitates around the biggest gorge at the depth of about 20 m. During the project implementation, no item as whole has been found, although during last decades, dozens of amphorae have been found, taken and sold to private collectors. Today, pressed along southern part of bay, on the surface or in the sand down to 0.60 m depth, there are thousands fragments of cylindrical Africana IIIA-B amphorae type.

VIA Keay 25.1 (Afrikana 1); VIB Keay 25.3 (Afrikana 3)

Keay 25.1 amphora type is characterized with stripped rim with slightly strained edge (for 30 degrees). The neck is long, with slightly conic shape, while the handles are ear shaped, sticked directly to the neck. The bottoms are sharp, and it is shaped in three ways: by twitting and extracting of the peak in the shape of prolonged cone, with profiling (the middle is wider shaped) and with ring like thickening (Table 6/1; Table 6/2). The body is cylindrical and flat (the exception is Keay 25.3) which is a little bit ovoid then Keay 25.2 and 25.3, and almost without exception, along their surface, one can see very shallow grooves done with fingers in fresh clay. The color varies, depending of petrological characteristics and baking degree, nad if the process of salt water adding is used, then the surface is white which creates the effect as they are covered with engobe (Bonifay 1984: 38).

ponekad na vratu dok, su epigrafski natpisi veoma rijetki; u nekim slučajevima na vratu utisnuta tri slova - tria nomina, ili kružnice i polukrugovi. (Bonifey 1984: 38)

VIC Africana IID

Drugi tip cilindričnih amfora pronađenih na Bigovici je Africana II D. Obod ovih amfora je visok, sa ravnim uspravnim spoljnim licem ponekad blago naglašenim ili izravnatim sa vratom. Često se nailazi na primjere gdje je obod odvojen plitkim žlijebom (Manacorda 1977: 199). Vrat je blago koničan sa naglašenim ušastim drškama. Tijelo ovih tipova (inače iste širine kao srodne amfore Africana II A-B) je skoro perfektno cilindrično, sa završetkom u vidu izduženog klinastog dna (Bonifay 2004: 115). Po Bonifaju sadržavale su garum ili vino, premda se na velikim ulomcima iz uvale Bigovica dokazuje da su u ove krajeve samo mogle prenositi vino jer se na unutrašnjim površinama ulomaka nailazi na crni sloj smole što se po svoj prilici stavljalo da bi vino dobilo svojevrsan „buke“, kakav npr. ima čuveno vino redzina. Njihov kapacitet varira od 40 do 50 litara za varijantu Africana II D 1 i 25 litara za varijantu Africana 25 2 (Bonifay 2004: 116, sl 62 a i 62 b).

Radionice za proizvodnju cilindričnih amfora nalaze se na prostoru Byzacene i Zeguitane (Bonifay 2004, 37). Najpoznatije radionice u Bizaceni su D'Oued El-Akrit i Thanenae-Thyna, koje su proizvodili veliki broj tipova amfora među kojima i Key 25.1, Key 25. 2 i Africana II D. Radionica u Leptiminusu je proizvodila tip Africana II D (Bonifay 2004: 31-35). U Zeguitani najveća, a možda i najznačajnija radionica nalazila se u Nebul-Sidi Aoun i Sidi Zahruni (Beni Kahir), sa pronađenim ostacima Key 25.1 iz IV vijeka i 25.3 druge polovine IV vijeka (Bonifay 2004: 37).

VI D Tripolitanke amfore (Tripolitanian 3)

Tripolitanke amfore imaju izvijen profilisan obod. Tijelo je dugačko i cilindrično i završava se zaobljenim dnom, kao i koničnom nogom. Manje ušaste drške su postavljene odmah ispod oboda. Simon Kej je podjelio ovaj tip na 3 dijela (A-C): tip A ima duplo profilisan obod, u vidu stepenika, tip B ima izražen izvijen obod, dok je tip C takođe duplo profilisan u vidu stepenika sa još jednim stepenastim ali ne mnogo naglašenim profilom. Ova vrsta amfore se proizvodila u Tri-

This type size varies from 0.95 cm to 1.10 m, with the volume from 25 to 35 liters (Bonifay 2004: 119). Key 25.1 transported wine because the remains of black smole were found at almost all fragments found. No epigraphic signs, impressed into clay, sometimes are found on neck while epigraphic inscriptions are very rare; in some cases, three letters-tria nomina are impressed on neck, or circle and half circles. (Bonifey 1984: 38)

VIC Africana IID

The second type of cylindrical amphorae found in Bigovic is Africana II D. The rim of those amphorae is high, with flat upright outer face, sometimes slightly stressed or equal with the neck. There are many examples where the rim is separated with a shallow groove (Manacorda 1977: 199). The neck is slightly conical with stressed earlike handles. The body of these types (with the same width as similar Africana II A-B amphora types) is almost perfect cylindrical, with the endings like long wedge bottom (Bonifay 2004: 115). According to Bonifay, they had garum or wine, although the big fragments from Bigovica Bay prove the fact that only wine could be transported to this region because the black layer of tar was found, which was put for the reason that wine would get a buque, such as famous Greek wine redzina has. Their capacity varies from 40 to 50 liters for Africana II D 1 variant and 25 liters for Africana 25 2 variant (Bonifay 2004: 116, pic 62 a and 62 b).

The workshops for amphora production are in the area of Byzacene and Zeguitane (Bonifay 2004, 37). The most famous workshops in Byzacene are D'Oued El-Akrit and Thanenae-Thyna, which produced great number of amphora types among which are Key 25.1, Key 25. 2 and Africana II D. The workshop in Leptiminus produced Africana II D type (Bonifay 2004: 31-35). Regarding Zeguitane, the biggest, and perhaps the most important workshop was situated in Nebul-Sidi Aoun and Sidi Zahruni (Beni Kahir), with the remains of Key 25.1 from 4th century found and 25.3 from 2nd half of 4th century (Bonifay 2004: 37).

VI D Tripolitania amphorae (Tripolitian 3)

Tripolitania amphorae have curved profiled rim. The body is long and cylindrical, and ends with a rounded bottom and conical foot. Less ear like handles are placed just below the rim. Simon Kay has examined this type into 3 parts (A - C): Type A

politaniji (sjeveroistočnom Tunisu i zapadnoj Libiji). Javljaju se od druge polovine drugog do polovine trećeg vijeka u Ostiji, ali su više prisutnije u četvrtom vijeku (Panella 1973: 201). Manakorda belježi njihovo prvo pojavljivanje u Rimu između 209 i 217 (Manacorda 1977: 154). Kej je publikovao primjere iz Tarragone (Kay 1984) u kontekstima trećeg i četvrtog vijeka. Jedan primjer u Schola Praeconum u Rimu datovan je u 430-440.

VIA/1

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je trakast i zakošen. Vrat dosta kratak, i postepeno se širi prelazeći u nenaglašeno rame. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške elipsoidnog presjeka. Dimenzije: R oboda 10.8 cm, visina oboda 3.4 cm; visina drški 13.00 cm. Boja Munsell 2.5 YR/4.8, 2.5 YR /6.6. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/1; Tabla 6: VIA/1)

VIA/2

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je zadebljan i blago narebren. Vrat se strmo spušta prema ramenu. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške, većih dimenzija. Dimenzije: širina oboda 11.2, visina oboda 3.2, visina drški 14.00 cm. Boja: Munsell 2.5 YR/ 5.8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/2; Tabla 6: VIA/2)

VIA/3

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je skoro trouglastog presjeka, zadebljan sa gornje strane. Vrat se se strmo spušta u blago naglašeno rame. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške elipsoidnog oblika. Po unutrašnjosti je konstantan tanak sloj crne smole. Dimenzije: R oboda 11.00 cm, visina oboda 3.3, visina drški 14.00. Boja Munsell 2.5 YR/ 5.0. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/3; Tabla 6: VIA/3).

VIA/4

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je trakast i zakošen. Vrat se postepeno širi prelazeći u nenaglašeno rame. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške elipsoidnog presjeka. Dimenzije: R oboda 10.8 cm, visina oboda 3.4 cm; visina drški 10.8 cm. Boja Munsell 2.5 YR/4.8, 2.5 YR /6.6. Lokalitet Bigovica (Tabla 5: VIA/4; Tabla 6: VIA/4).

has a double profiled rim in the form of steps, type B has a emphasized curved rim, while type C also double profiled in the form of steps with another one stepped but not much emphasized profile. This kind of amphorae produced in Tripolitania (northeastern Tunisia and western Libya). They occur in the second half to the second half of the third century in Ostia, but are more widespread in the fourth century (Panella 1973: 2001). Manacorda marks their first appearance in Rome between 209 and 217 (Manacorda 1977: 154). Kay published examples from Tarragona (Kay 1984) in the context of the third and fourth century. One example of the Schola Praeconum in Rome is dated in 430-440.

VIA/1

The upper part of Keay 25.1 amphora type, the rim is stripped, slanted. The neck is pretty short; it gradually goes wide into not emphasized shoulder. Two earlike handles of ellipsoid section, were put on the neck. Dimensions: Rim diameter 10.8 cm, rim width 3.4 cm; handles height 13.00 cm. Color Munsell 2.5 YR/4.8, 2.5 YR /6.6. Location Bigovica (Table 5: VIA/1; Table 6: VIA/1)

VIA/2

The upper part of Keay 25.1 amphora type. The rim is thickened, slightly ribbed. The neck goes into shoulder sloping. Two earlike handles were put on the neck, larger dimensions. Dimensions: rim width 11.2, rim height 3.2, handles height 14.00 cm. Color Munsell 2.5 YR/ 5.8. Location Bigovica (Table 5: VIA/2; Table 6: VIA/2)

VIA/3

The upper part of Keay 25.1 amphora type. The rim is almost triangular section, thickened on the upper part. The neck goes into slightly emphasized shoulder. Two earlike handles were put on the neck of ellipsoid shape. A thin layer of black tar was found on the inner part. Dimensions: rim diameter 11, 00 cm, rim height 3.3, handles height 14.00. Color Munsell 2.5 YR/ 5.0. Location Bigovica (Table 5: VIA/3; Table 6: VIA/3)

VIA/4

The upper part of Keay 25.1 amphora type. The rim is stripped and slanted. The neck gradually goes wider into non emphasized shoulder. There

VIA/5

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je skoro trouglastog presjeka, zadebljan i ravan sa gornje strane. Vrat se se strmo spušta u blago naglašeno rame. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške, nešto izvučenije prema gore, elipsoidnog presjeka. Dimenzije: prečnik oboda 10.08 cm, visina oboda 4.00, visina drški 14.00. Boja Munsell 2.5 YR/ 5.0. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/3; Tabla 6: VIA/3).

VIA/6

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod blago zakošen, skoro profilisan plitkim rebrom po sredini. Vrat se postepeno širi. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške, blago prelomljene u gornjem dijelu i elipsoidnog presjeka (nisu čuvane do kraja). Dimenzije: R oboda 12.8 cm, visina oboda 4.00 cm; visina drški 10.5 cm. Boja: varira od Munsell 10 YR/4.4 do 10 YR /4.8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/6; Tabla 6: VIA/6.)

VIA/7

Gornji dio amfore tipa Keay 25.1. Obod je trkast. Zakošen i zaobljen odozgo. Vrat dosta kratak, i postepeno se širi prelazeći u nenaglašeno rame. Na vratu su prilijepljene dvije ušaste drške elipsoidnog presjeka. Dimenzije: R oboda 10.8 cm, visina oboda 3.4 cm; visina drški 13.00 cm. Boja Munsell 2.5 YR/4.8, 2.5 YR /6.6. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIA/7; Tabla 6: VIA/7).

VIB/8

Gornji dio amfore tipa Keay 25.3. obod je naglašeno izvučen, skoro bademastog presjeka. Vrat je vitak, dugačak, i blago se spušta prema ramenu. Drške su ušaste, sa pritkim rebrom po sredini. Dimenzije: Širina oboda 11.00, Očuvana visina 20,00 cm, visina ručke 14.00 cm. Boja: Munsell 5 YR 5.2. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5: VIB/8; Tabla 6: VIB/8).

VIC/9

Gornji dio amfore tipa Africana IID. Obod je spolja ravan, bez naznačenog prelaza ili povijanja, sa unutrašnje strane je blago zadebljan. Drške su ušaste, skoro iste kao i kod tipa Keay 25.1. Dimenzije: prečnik oboda 11.5 cm, visina drške 12 cm; visina ulomka 17 cm. Boja Munsell 7/5 YR 5.6-5.8. Lokalitet

are two ear like handles of ellipsoid section on the neck. Dimensions: rim diameter 10.8, rim height 3.4 cm, handles height 10.8 cm; Color Munsell 2.5YR/4.8, 2.5YR/6.6. Location Bigovica (Table 5: VIA/4; Table 6: VIA/4)

VIA/5

The upper part of the amphora type Keay 25. 1. The rim is almost triangular in cross-section, thick and flat on the upper side. The neck rises steeply to slightly pointed shoulder. On the neck are sticking two ear like handles, averted upward and of ellipsoidal section. Dimensions: diameter rim 10.08 cm, height of the rim 4.00, the height of the handles 14.00. Munsell Color 2. YR 5/5. Location Bigovica. (Table 5: VIA / 3; Table 6: VIA / 3).

VIA/6

The upper part of the amphora type Keay 25. 1. Rim slightly slanted, almost profiled with shallow rib in the middle. The neck gradually widens. On the neck are sticking two earlike handles, slightly pointed at the top and elliptical cross-section (not preserved until the end). Dimensions: A rim 12.8 cm, height of the rim 4.00 cm, height handles 10.5 cm. Color: varies from Munsell 10 YR / 4. YR 4 to 10/4. 8. Location Bigovica. (Table 5: VIA / 6; Table 6: VIA / 6.)

VIA/7

The upper part of the amphora type Keay 25. 1. The rim is stripped. Angled and rounded from the top. Neck rather short, and gradually spreads crossing in non-emphasized shoulder. On the neck two earlike handles of ellipsoidal section are put. Dimensions: Diameter of the rim 10.8 cm, height of the rim 3.4 cm, height handles 13.00 cm. Color Munsell 2.5 YR /4.8, 2.5 YR /6.6. Location Bigovica. (Table 5: VIA / 7; Table 6: VIA / 7).

VIB/8

The upper part of the amphora type Keay 25. 3. Rim is emphasized drawn, almost almond-sectional. The neck is slender, long and slopes gently toward the shoulder. Handles are earlike with pole rib in the middle. Dimensions: Width rim 11.00 the height 20.00 cm, handle height 14.00 cm. Color: Munsell 5 YR 5.2. Location Bigovica. (Table 5: VIB / 8; Table 6: VIB / 8).

Bigovica. (Tabla 6: VI C/9).

VIC/10

Gornji dio amfore tipa Africana IID. Obod je spolja ravan, bez naznačenog prelaza ili povi-
janja, sa unutrašnje strane je više zadebljaniji od
prethodnog. Drške su ušaste. Dimenzije: prečnik
oboda 11.5 cm, visina drške 12 cm; visina ulomka
17 cm. Boja Munsell 7/5 YR 5.6. Lokalitet Bigovica.
(Tabla 6: VIC/10).

VIC/11

Gornji dio amfore tipa Africana IID. Obod je
spolja skoro ravan, bez naznačenog prelaza. sa
unutrašnje strane je blago zadebljan. Drške su
ušaste. Dimenzije: prečnik oboda 11.02 cm, visina
drške 11.09 cm; visina ulomka 7.50 cm. Boja Mun-
sell 7/5 YR 5.8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 6: VIC/11).

VIC/11a

Gornji dio amfore tipa Tripolitanian 3, pronađen
tokom iskopavanja trikonhosa. Obod je stepena-
sto profilisan, vrat se strmo spušta do zaobljenog
ramena. Uši su male, profilisane sa gornje strane.
Površina je žuto oker, postignuta dodavanjem
slane vode prilikom pečenja dok je unutrašnjost
crvenkasta.. Inače, površina je prilično pjeskovita.
Dimenzija: očuvana visina 20 cm; širina oboda 11
cm; visina drški 12 cm. Boja 7.5 YR 7.7. Lokalitet To-
polica. (Tabla 5: VIC/1).

VIC/11b

Tijelo amfore cilindričnog oblika. Po tijelu su
primjetne brazde, rađene prstima, kao i svijetlija
boja koja je dobijena dodavanjem slane vode pri
pečenju. Dimenzije: očuvana visina 55 cm: prečnik
23 cm. Boja: 7.5 YR 7.7. Lokalitet Bigovica. (Tabla 5:
VIC/11b)

VII Mid Roman Amphora 1, Agora 254, Beng- hazi Peacock & Williams 40.

Mid Roman Amphora 1, je poznata i kao Agora
M254 i Bonifay 59 (Peacock, Williams 1986: 175). To
je tip amfora koje karakteriše mala dimenzija, nešto
veća od većih krčaga. One imaju uzak vrat, sa kane-
liranim ramenom dok su im ručke po pravilu zao-
bljene. Prilijepljene su jednim krajem za rame a dru-
gim na polovinu vrata (ponekad su malo visocije
postavljene). Tijelo je široko, zaobljenog vrećastog

VIC/9

The upper part of Africana IID amphora type.
The rim is flat from outer side, without point-
ed crossing or rounding, from the inner side is
slightly thick. The handles are earlike, almost the
same as at Key 25.1 amphora type. Dimensions:
rim diameter 11.5 cm, handle height 12 cm; frag-
ment height 17 cm. Color Munsell 7/5 YR 5.6-5.8.
Location Bigovica (Table 6:VI C/9).

VIC/10

The upper part of Africana IID amphora type.
The rim is flat from outer side, without pointed
crossing or rounding, from the inner side is thi-
cker. The handles are earlike. Dimensions: rim
diameter 11.5 cm, handle height 12 cm; fragment
height 17 cm. Color Munsell 7/5 YR 5.6. Location
Bigovica (Table 5: VIA/3; Table 6: VIA/3). (Table 6:
VIC/10).

VIC/11

The upper part of Africana IID amphora type.
The rim is flat from outer side, without point-
ed crossing and from the inner side is thicker.
The handles are earlike. Dimensions: rim diame-
ter 11.02 cm, handle height 11.09 cm; fragment
height 7.50 cm. Color Munsell 7/5 YR 5.8. Location
Bigovica (Table 6: VIC/11).

VIC/11a

The upper part of the amphora type Tripoli-
tanian 3, found during excavations of trikonhos.
Rim is a stepped; neck descends steeply to a
rounded shoulder. The ears are small, profiled on
the upper side. The surface is yellow ocher, achie-
ved by adding salt water during baking process
while the interior reddish. Otherwise, the area is
quite sandy. Dimensions: preserved height 20 cm,
width 11 cm, height 12 cm handle. Color 7. 5 YR
7. 7. Location: Topolica triconch. (Table 5: VIC / 1).

VIC/11b

Body of the amphora is in cylindrical shape.
The body has noticeable grooves, made with fin-
gers and lighter color that is obtained by adding
salt water during baking process. Dimensions:
preserved height 55 cm: diameter 23 cm. Color:
7. 5 YR 7. 7. Location Bigovica. (Table 5: VIC/11b).

oblika ili globularnog oblika sa naglašenim oštrim prelazom iz ramena i silazi ka prstenasto profilisanom dnu.

Postoje dvije forme oboda: tip A tanjeg izvučenog oboda koji ima blago zaobljenu usnu, i širi bikonični recipijent i tip B sa drškama prilijepljenim odmah ispod profilisanog oboda (Panella, 1973: 471; Peacock, Williams 1986: 175, sl.93)

Prvi tip je uočljivo bikoničan i veoma je čest u zapanomediteranskim oblastima od druge polovine II do IV vijeka naše ere. Postoje dokazi da je obod manje oštiji u profilaciji tokom IV vijeka nego što je to slučaj sa drugim i trećim vijekom (Riley 1979: 177–180). Druga forma oboda tipa B je tanja i blago uvučena na vrhu. Pojavljuje se tokom prvog vijeka i traje do trećeg vijeka (Peacock, Williams 1986: 175; Panella 1973: 472; Riley 1979: 180).

Pitanje njihove rasprostranjenosti je slabo riješeno. Prvi tip potiče iz Afrike, najvjerovatnije iz oblasti Tripolitanijske, dok je drugi (B) porijeklom sa Sicilije po svemu sudeći iz oblasti Naksosa. Njihova zapremina varira između 17 i 21 litra tečnosti, najvjerovatnije vina (Peacock, Williams 1986: 176). Ovi tipovi amfora nisu poznati na crnogorskom primorju

VII/1

Gornji dio amfore tipa Agora 254 A, izvučenog oboda u obliku zvona koje prelazi u cilindrični vrat. Ručke (ovalne na presjeku) su postavljene nisko, na sredini vrata i na rubu ramena posude. Blago je kanelirana po površini. Dimenzije: prečnik oboda 10 cm, dužina vrata 13 cm, visina fragmenta 22.00 cm. Boja: Munsell 7/5-6/4. Spolja varira od Munsell 7.5 YR /5.4. Bigovica. (Tabla 3: VII/1)

VII/2

Gornji dio amfore tipa Agora 254 B? Drške su postavljene visocije, ispod oboda. Obod je izvučen, blago zaobljen prema unutra ali ne kao kod prethodnog primjerka. Vrat je nešto cilindričniji i nije blago kaneliran. Postoji mogućnost da se radi o nekom tipu koji je lokalne proizvodnje. Dimenzije: širina oboda 10.5 cm, visina očuvanog dijela 10.2 cm. Boja: Munsell 7.5 YR /5.5. Lokalitet Bigovica. (Tabla 4: VII/2).

VII/3

Obod amfore tipa Agora 254 B. Očuvan je samo izvučen obod, lijevasto povijen i zadebljan na

VII Mid Roman Amphora 1, Agora 254, Bonifay 59, Peacock & Williams 40

MR amphora 1, is also known as Agora M254 and Bonifay 59 (Peacock, Williams 1986: 175). This amphora type is characterized by small dimension, a little bit larger than big jars. They have narrow neck, with the groove shoulder while their handles are rounded. They are put at the shoulder with one ending, and the other ending is put at the other half of the neck (sometimes they are put higher). The body is wide, rounded baggy look or globular shape with stressed crossing from shoulder, and goes down toward ring profiled bottom.

There are two rim types: A type with thinner extracted rim which has slightly rounded lip, and wider biconical recipient, and type B, with the handles put below profiled rim (Panella 1973: 471; Peacock, Williams 1986: 175, photo 93)

The first type is noticeable biconical and very often in west-mediterranean areas since the second half of 2nd until 4th century A.D. There are proves that rim is less sharp in profilation during 4th century then during 2nd and 3rd century (Riley 1979: 177–180). The second form of B type is thinner, and slightly drawn at the top. It appears during 1st type and lasts until 3rd century (Peacock, Williams 1986: 175; Panella 1973: 472; Riley 1979: 180).

The question of their dispersion is not answered yet. The first type has african origin, most likely from the Tripolitania area, while the second (B) has Sicilian origin, from the Naksos region. Their volume varies between 17 and 21 litres of wine, most likely (Peacock, Williams 1986: 176). These amphora types are not known in Montenegrin coast.

VII/1

The upper type of Agora 254 amphora type, the rim is bell shaped which goes into cylindrical neck. The handles (oval in infraction) are set up low, in the middle of neck and edge of pot shoulder. It is slightly grooved over the surface. Dimensions: rim diameter 10 cm, neck length 13 cm, width. Fragment height 22 cm. Color Munsell 7/5-6/4. Color outside varies Munsell 7.5 YR /5.4. Bigovica. (Table 3: VII/1)

VII/2

The upper part of the amphora type Agora 254 B? The handles are put higher below the rim. The rim is extended, slightly curved inwards but not like in previous sample. The neck is slightly cylindrical and

kraju. Dimenzije; visina očuvanog dijela 5.00 cm; visina oboda 4.00 cm; širina oboda 10.1 cm. Boja, spolja 7.5 YR 5.6, unutrašnja 7.5YR varira od 5.5 do 7.6. Lokalitet Bigovica. (Tabla 4: VII/3).

VIII Kritske amfore, Knosos 3-5, Dressel 43

Ove amfore su lako prepoznatljive po koljenasto prelomljenim ručkama i nešto dužim cilindričnim vratom. Tijelo je ovalno i završava se kratkim špicastim dnom. Njihovu tipologiju je izdvojio Hayes na osnovu nalaza sa ostrva Knosos (Hayes 1983: 140-145). Po svemu sudeći njihova proizvodnja počinje od kraja I i početka II vijeka na Kritu (Empereur et al 1991: 493, sl. 58). Ovi tipovi amfora su prenosili vino tokom II i u prvoj polovini III vijeka.

Veoma su česte na Kritu, ali je njihova distribucija veoma široka, naročito u Italiji, Francuskoj i Britaniji. Takođe su pronađene u Donjoj Germaniji, Cisalpskoj Galiji, Panoniji, Sjevernoj Africi, Egiptu i istočnom Mediteranu (Marangou-Lerat, 1995; Williams, 2003; Bezeczky, 1994a). Na Bigovici su česte krhotine vratova ovih amfora dok ostaci tijela ispod cilindričnog vrata nisu pronađeni. Na ostalom dijelu crnogorske obale nisu pronađeni.

VIII/1

Fragment amfore, očuvanog cilindričnog, blago kaneliranog vrata sa ostacima dvije koljenasto prelomljene ručke. Obod je uzak, blago naglašen. Dimenzije: prečnik oboda 15.5 cm, visina ulomka 15 cm, širina vrata 6 cm. Boja: Munsell 5 YR 7.6-7.8. Boja: Munsell 2.5 YR/6.6. (Tabla 3: VIII/1; Tabla 4: VIII/1)

IX Forlimpopoli

Postoji više varijanti ovog tipa amfora a razlike variraju od detalja do detalja u različitim profilacijama oboda, ručki ili dna. Tijelo je ovoidno, šire u gornjem dijelu i sužava se prema ravnom profilisanom dnu, ekvivalentnog prečnika kao prečnik vrata, dok je vrat cilindričan, blago zaobljenog oboda ili naglašenog. Ručke „izrastaju“ vertikalno iz zaobljenog ramena i spajaju se ispod oboda koji može da bude profilisan trakasto, pučasto ili je raširen (Bjelajac 1996: str. 24, sl. IV 31, 26, 33, 27, 32, 28, 27). Uobičajna visina ovih amfora je 0.50- 0.60 cm. Najbolju podjelu je uradio Aldini, koji je podjelio ovaj tip am-

not slightly grooved. There is a possibility that this is a type of local production. Dimensions: width rim 10.5 cm, height of the preserved part 10.2 cm. Color: Munsell 7.5 YR 5/5. Location Bigovica. (Table 4: VII / 2).

VII/3

The rim of amphora type Agora 254 B. Preserved is only the extended rim, curved and thickened at the end. Dimensions, height of the preserved part 5.00 cm, height rim 4.00 cm width of the rim 10.1 cm. Color the outside 7.5 YR 5.6, inner 7.5YR varies from 5.5 to 7.6. Location Bigovica. (Table 4: VII / 3).

VIII Crete amphoras, Knosos 3-5, Dressel 43

These amphorae are easily recognizable by knee inflected handles and slightly longer cylindrical neck. The body is oval, ending with short, sharp bottom. Their typology is stressed by Hayes on the base of findings from Knossos Island (Hayes 1983: 140-145). Taking into account this fact, their production starts from the end of 1st and beginning of 2nd century on Crete (Empereur 1991: 493, sl. 58). By this amphora types, the wine was transported during 2nd and in the first half of 3rd century. Common in Crete, with a fairly wide distribution elsewhere, notably Italy, France and Britain. It is also found in Lower Germany, *Cisalpine Gaul*, *Pannonia*, North Africa, Egypt and the Eastern Mediterranean (Marangou-Lerat, 1995; Williams, 2003; Bezeczky, 1994a)

Neck fragments of these amphorae are in Bigovica very often, while body remains below cylindrical neck are not found. They were not found at the other part of Montenegrin coast.

VIII/1

The amphora fragment, with preserved cylindrical, slightly grooved neck with the remains of two knee-inflected handles. The rim is narrow, slightly stressed. Dimensions: rim diameter 15.5 cm, fragment height 15 cm, neck width 6 cm. Color: Munsell 5 YR 7.6-7.8. Color: Munsell 2.5 YR/6.6. (Table 3: VIII/1; Table 4: VIII/1)

IX Forlimpopoli

There are more variants of these amphora types, there are also more differences, and they vary in details in different rim, handles or bottom profilations. The body is ovoid, wider in the upper part, getting

phora u četiri grupe A-D (Adini 1978: 231, 232). One su među sobom veoma slične, sa malim pojedinstima koje ih razlikuju međusobno. Sv tipovi imaju ravno dnosa prečnikom koji uglavnom odgovara prečniku vrata. Naša amphora, pronađena na Bigovici, pripada grupi A.

Njihovo pretpostavljeno porijeklo je sjeverna Italija a ime su dobile po mjestu nalaza jer su ostaci ovih amfora pronađeni u radionici *Forlimpopoli* (Aldini 1978: 230-231), mada je istih nalaza bilo i u nalazištima Sant'Archangelo de Romagne i L'Emilie-Romagne. Njihova masovna proizvodnja traje tokom II vijeka (Carre 1985: 228-231). Po Hejsu najraniji primjerci se javljaju već u I vijeku u Pompeji (Heays 1983: 145).

IX/1

Skoro potpuno očuvan primjerak amfore tipa Forlimpopoli, ovalnog tijela koje se postepeno sužava prema dnu koji kod ovog primjerka nedostaje, ali je svakako bilo ravno i profilisano. Vrat je skoro cilindričan, sa pupčasto profilisanim obodom. Ovalno profilisane drške izrastaju ravno iz ramena i spajaju se sa vratom. Dimenzije: Prečnik oboda 6.5 cm (širina 1.5 cm); prečnik vrata 12.5 cm, vidina drški 13.3, očuvana visina komada 50.00 cm. Boja: Munsell 5 YR 7.6-7.8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 1: IX/1)

X Peacock-Wiliams 47, Bjelajac XII, Ostia VI, Dressel 43, Cretoise 4

Amfore ovog tipa imaju pupčasto porfilisan i sužen obod stiješnjen sa strana, između usne oboda i gornjeg dijela ručke. Vrat je dugačak, izrazito kaneliran i naglo izlazi iz naglašenog ramena koje se sužava do male nestabilne prstenasto profilisane stope (Bjelajac 1996: 41, 43, sl. XIII, 56, 54, 57, 53). Visina ovih amfora varira između 0.70 i 0.80 m u periodu vrhunca proizvodnje. Sadržaj ovih amfora je najvjerojatnije bilo vino. Porijeklo nije utvrđeno sa sigurnošću pa postoje nepodijeljena mišljenja da se radi o više centara u egejskoj oblasti (Bjelajac 1996: 41). U Akvinkum i Ostiju dospijevaju krajem II vijeka, a na većini ostalih nalazišta se datuju u III i IV vijek (Keay 1984: 140 ; Peacock, Wiliams 1986, 194-195).

X/1

Ulomak amfore dugog profilisanog grla sa dugačkim drškama koje su u ravni blago izvije-

narrower toward flat profiled bottom, with the equivalent diameter as the neck diameter, while the neck is cylindrical, slightly rounded or stressed rim. The handles "grow" vertically from rounded shoulder, getting together below the rim which can be profiled with stripes, umbilical or it is wide-spread (Bjelajac 1996: pages. 24, pic.IV 31, 26, 33, 27, 32, 28, 27). The usual height of these amphorae is 0.50- 0.60 cm. The best typology was made by Aldini, who divided it into four sub-types, A-D, which are broadly similar but exhibit minor differences (Adini 1978: 1981). All sub-types have a flat base with a diameter roughly equivalent to that of the neck. Our amphora, which were found on Bigovica site, belongs to group A.

Their assumed origin is northern Italy and they are named after the place where they were found, because the remains of those amphoras were found in *Forlimpopoli* workshop, although the same amphoras were found at the Sant'Archangelo de Romagne and L'Emilie-Romagne sites. Their mass production last during 2nd century (Carre 1985, 228-231). According to Heays, the first specimens appear in 1st century in Pompeii (Heays 1983: 145).

IX/1

Almost completely preserved specimen of Forlimpopoli amphora type, with oval body which is getting narrower toward bottom, which is missing at this specimen, but is flat and profiled in any case. The neck is almost cylindrical, with umbilical profiled rim. Oval profiled handles grow directly from the shoulder and go to the neck. Dimensions: rim diameter 6.5 cm (width 1.5 cm); neck diameter 12.5 cm, handles height 13.3, preserved piece height 50 cm. Color: Munsell 5YR 7.6-7.8. Location Bigovica (Table 1:IX/1)

X Peacock-Wiliams 47; Bjelajac XII; Ostia VI, Dressel 43, Cretoise 4

These type amphorae have umbilical profiled and narrow rim pressed from sides, between lip rim and upper handle part. The neck is long, extremely grooved getting out from the stressed shoulder which gets narrower to small unstable ring profiled base (Bjelajac 1996: 41, 43, pic. XIII, 56, 54, 57, 53). The height of these amphorae varies between 0.70 and 0.80 m during period of top production. The content of these amphorae was most likely the wine. The origin was not precisely confirmed, so

nog oboda. Dimenzije: prečnik oboda 5.5 cm, visina drški 15 cm, širina vrata 7 cm. Boja: Munsell 5 YR/7.6 - 7.8. Lokalitet Bigovica. (Tabla 4: X/1: Tabla 3 X/1)

XI Peacock Williams 41, Benghazi Mid Roman 2, Agora 6 197, Cretoise 1

Ovaj tip amfore ima veoma kratak, skoro nabubren vrat koji prelazi u uski blago konveksni obod. Ručke su niske, ovalne na presjeku i izrastaju iz vrata spajajući se sa naglašenim ramenom. Tijelo ovih amfora je izrazito cilindrično (Peacock, Williams 1986: 177, sl.96).

Radionice za proizvodnju ovog tipa amfora su pronađene u Keratokambosu na južnom dijelu Krita, ali na osnovu fature arheolozi su sugerisali da proces izrade može biti bilo gdje u Grčkoj. Hronološki raspon ovih amfora se kreće od I do III vijeka (Peacock, Williams 1986: 177-179).

Najbliži nalaz ovog tipa amfore potiče iz Dogleje. Naime, tokom iskopavanja jugoistočne nekropole otkopana je cijela amfora ovog tipa sa ispranim ostacima spaljenog pokojnika iznutra (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejić 1975:137, sl. 109)

XI/1

Fragment gornjeg dijela amfore Mid roman 2 pronađen tokom rekognosciranja terena na sredini uvale Bigovica. Ovaj primjerak ima kratak nabubren vrat koji prelazi u konveksni obod. Ručke su koso postavljene. Dimenzije: prečnik oboda 7 cm, visina vrata 5,5 cm, visina drški 6.8 cm. Boja 2.5 Y.R 6.6. Lokalitet Bigovica. (Tabla 3: XI/1)

XII Late Roman Amphoras 1

Amfore tipa Late Roman 1 su istočnomediterranskog porijekla. Imaju zadebljan obod, ravan vrat koji u zavisnosti od varijante može biti uži i višiji, ili širi i kraći. Tijelo je sroliko ili izraženo ovalno, sa neravnomjerno raspoređenim rebrima, dok je dno je zaobljeno ili sa blago naglašenim dugmetastim završetkom (Bjelajac 1996: 72).

Boje pečenja su u nijansama žute i crvene (Munsell 2.5R 6/6, 5YR /7&, 10 YR 7/3), dok je spoljna površina prevučena žućkastom engobom. Visina ovih amfora se kreće od 45 do 60 cm, dok je širina trbuha od 25 do 30 cm, mada postoje i manje dimenzije koje variraju oko 40 cm sa širinom trbuha oko 20 cm, kada je i profilacija nešto drugačija (Bjelajac

there are opinions that it is about several centers on Aegean region (Bjelajac 1996: 41). They came in Acumincum and Ostia during the end of 2nd century, and they date in majority of other sites in 3rd and 4th century (Keay 1984: 140 ; Peacock, Williams 1986: 194-195).

X/1

The fragment of amphora with long profiled throat, with long handles which are at the same level with the slightly rounded rim. Dimensions: rim diameter 5.5 cm, handles height 15 cm, neck width 7 cm. Color: Munsell 5 YR/7.6 - 7.8. Location Bigovica (Table 4: X/1; Table 3 X/1)

XI Peacock Williams 41, Benghazi Mid Roman 2, Agora 6 197, Cretoise 1

This amphora type has very short neck, almost fat, which goes to narrow and slightly convex rim. The handles are low, oval at the crossing and grow from the neck, getting to the stressed shoulder. This amphora type body is extremely cylindrical (Peacock, Williams 1986: 177, sl.96).

The workshops for this amphora type production were found in Keratokambos, in southern part of Crete, but on the base of facture, the archaeologists suggested that production process could be anywhere in Greece. Chronologically, the range of these amphoras go from 1st to 3rd century (Peacock, Williams 1986: 177-179).

The closest findings of this amphora type are in Doclea. During excavations of southeastern necropolis, a whole amphora of this type was dugged out with the washed remains of burned deceased inside (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejić 1975: 137, pic. 109)

XI/1

The fragment of upper part of Mid roman 2 amphora was found during terrain recognizing at the middle of Bihovica bay. This specimen has short fat neck which goes to convex rim and two aslant set handles. Dimensions: rim diameter 7 cm, neck height 5,5 cm, handle height 6.8 cm. Color 2.5 YR 6.6. Location Bigovica (Table 3: XI/1)

XII Late Roman Amphorae 1

Late Roman 1 amphora types are of eastern-Mediterranean origin. They have thick rim, flat shoul-

1996: 72, 73).

Tokom V vijeka srijećemo principalnu varijantu ovih amfora tzv. LR1A. Ova grupa ima suženiji vrat trakastog oboda (širine usne varira od 4.5 do 7.7 cm). Drške su okrugle na presjeku, prelomljene, sa površinom koja je izbrazdana. Dno je zaobljeno, i završava se dugmetastim šiljkom (Pieri 1998: 98). Nakon recentnih studija sa velikog broja materijala i lokaliteta (Aleksandrija, Bejrut, Apameia) zaključujemo da se proizvodnja amfora LR1A odvijala sredinom V i sredinom VI vijeka duž Kilikijske, Isaurijske i Sirijske obale (Pieri 2005: 4). U drugoj polovini V vijeka javlja se varijanta LR1B. Tijelo amfore je trbušastije sa manje naglašenim dugmetastim završetkom na kraju. Obod je širi i izraženiji, dok u drške postavljene skoro pod pravim uglom na rame amfore (Arthur 1998: 165, sl.5.2). Varijanta LR1C je minijaturna replika LR1B1 VII - VIII vijeka, suženijeg tijela, skoro vretenstog oblika, dužim vratom i visočijim drškama (Pieri 1998: 99; Arthur 1998: 165, sl. 5. 3). Na prostoru Bigovice pronađeno je na stotine krhotina koje odgovaraju tipu LR1A i LR1B, manje ili više pjeskovite fature, i boje koja varira od žućkasto – oker do svijetlo braon.

XII/1

Fragment oboda amfore tipa LR1B, kratkog cilindričnog vrata koji se završava pupčasto zadebljanim obodom. Spoljnja površina je blago narebrena, rađena od žuto pečene gline, pjeskovite fature podsjeća i na globularne tipove Mitelo tipo (Rita Auriemma, Elena Quiri 2007: 49, Tav.4:2, 3) Dimenzije: 10.5 cm, širina vrata 1 cm, visina drški 8 cm. Boja 5 YR 7.7. Lokalitet Bigovica. (Tabla 3: XII/1)

XII/2 a-e

Gronji do amfore LR1B, rađen od pjeskovite fature (a), Ručke amfora LR1 (b-e), pjeskovite fature, sa izraženim brazdama po površini. Dimenzije: od visina 4.4 do 9.5 cm. Boja varira od 2.5YR 4.4 do 5 YR 7.4. (Tabla 7: XII/ a-e)

XIII Late Roman Amphoras 2

Proizvodnja tzv. češljastih (po načinu ukrašavanja) ili kasnorimskih amfora 2 (Late Roman 2) je egejskog porijekla (Bjelajac 1996: 68; Pieri 1998: 98). U periodu V i VI vijeka kada nastaje, prototip je LR2 amfora V i VI vijeka, obod je trakasto profilisan, forma „vrecasta“ a urezi horizontalni i zaobljenih ivica (Bjelajac 1996: 68). Postoje mišljenja

der which, depending of a certain variant, can be narrower or higher, wider or shorter. The body is heart-shaped or has oval expression, with unequable configured ribs, while the bottom is rounded or with slightly stressed button-like ending.

The baking color are variants of yellow and red (Munsell 2.5R 6/6, 5YR /7&, 10 YR 7/3), while the outer surface is covered with yellow engobe The height of these amphoras is from 45 to 60 cm, while the stomach width is from 25 to 30 cm, although there are smaller dimensions which varies about 40 sa with stomach width of about 20 cm, and then the profilation is different also (Bjelajac 1996: 72, 73).

During 5th century, we meet principal variant of these amphoras, so called LR1A. This group has narrow neck with stripped rim (the lip width varies from 4.5 to 7.7 cm). The handles are round in intersection, in fractured, with surface which is striated. The bottom is rounded, ending with button-like peak (Pieri 1998: 98). After recent studies from numerous materials and sites (Alexandria, Beirut, Apameia), we can conclude that LR1A amphora production was carried out in the middle of 5th and 6th centuries along Kylikiyn, Isaurian and Syrian coasts (Pieri 2005: 4). In 2nd half of 5th century, there was LR1B variant. The amphora body is stomach-like with less stressed button-like ending. The rim is wider and more expressed, while the handles are set almost under right angle at the amphora shoulder (Arthur 1998: 165, pic.5.2). LR1C variant is miniature replica LR1B1 7-8 centuries, with more narrow body, almost spindle-shaped, with longer neck and higher handles (Pieri 1998: 99; Arthur 1998: 165, pic. 5. 3). In Bigovica area, dozens of LR1A nad LR1B fragments have been found, more or less with sandy fature, and colors which vary from yellow–ocher to light brown.

XII/1

The fragment of rim LR1B amphora type, with short cylindrical neck, ending with umbilical thick rim. The outer surface is slightly ribbed, made of yellow baked clay, with sandy fature. (Amphora looks like globular types Mitelo tipo (Auriemma, Quiri 2007: 49, Tav.4:2, 3) Dimensions: 10.5 cm, shoulder width 1 cm, handles height 8 cm. Color YR 7.7 Location Bigovica (Table 3: XII/1)

XII/2 a-e

The upper part of amphora LR1B, made of sand fature (a). Handles of amphora LR1 (b-e), sand frac-

da je oblast njihovog porijekla crnomorski region, o čemu je najviše pisao Scorpan, zbog brojnosti ovih amfora u oblasti oko Crnog mora i Donjeg Podunavlja (Scorpan 1976, 161; Bjelajac 1996: 68).

Dominik Pieri je ustanovio podjelu na tri glavne varijante, koje se razlikuju po vratu i obodu (Pieri 1998: 99-100). Podtip LR2A ima sferično tijelo, naglašenog prelomljenog ramena na prelazu u recipient. Obod je zvonolik i izrasta direktno iz korpusa. Dekorirana je češljastim ornamentima izvedenim ravno. Ovaj tip se datuju kraj V i početak VI vijeka.

Forma podtipa LR2B nastaje na početku VI vijeka. Vrat je duži i završava se zvonolikim obodom dok su ručke masivnije. Dekoracija je izvedena dublje i talasaste je forme (Pieri 1999 100: sl. 3 LRA 2B). Takve amfore su karakteristične za brodolom amfora na Yassi Addi (Yassi Ada 1), pa često imaju i takav naziv (Toniolo 2007: 99, sl.4c3).

Najčešće pominjani sadržaji su ulje i vino, ponekad žito a pojedini autori čak smatraju da su amfore većih dimenzija služile za ulje a one manjih za vino (Bonifay, Villedieu 1989: 25). U VII vijeku pojavljuje se varijanta novijih karakteristika sa drugačijim obodom - LR2C. Ove forme nagovještavaju pojavu „globularnih amfora“.

XIII/1

Gornji dio amfore tipa Late Roman 2B, varijanta sa razmaknutim urezanim linijama po ramenu. Obod je, ljevkast blago uvučen u goenjem dijelu. Ručke su ovalne sa blagim žlijebom u sredini. Takav tip se čuva u muzeju Argosa (Pieri 2005: 86, sl. 44). Dimenzije: očivana visina 23 cm, visina oboda 5.4 cm, dužina ručke 16 cm. Boja; na prelomu je 10 YR 4.4, spolja 5YR 7.8. Lokaliteta Bigovica. (Tabla 3: XIII/1; Tabla 4: XIII/1)

XIII/2

Ulomak ramena amfore tipa LR2A, ukrašenog češljem, u vidu pravilno izbrazdanih linija zaobljenih ivica. Dimenzije: 6 x 7 cm. Boja: 5YR 5.4. Lokaliteta Bigovica. (Tabla 7: XIII/2)

XIII/3

Ulomak ramena amfore tipa LR2A, ukrašenog češljem, u vidu pravilno izbrazdanih linija zaobljenih ivica. Dimenzije: 14 x 17 cm. Boja: 5YR 5.4. Lokaliteta Bigovica. (Tabla 7: XIII/3).

ture with marked grooves on the surface. Dimensions: height 4.4 to 9.5 cm. Color varies from 2.5 YR 4.4 to 5 YR 7.4. (Table 7: XII/a-e). Lokation: Topolica triconch.

XIII Late Roman Amphoras 2

The production of, so called comb (as the way of decoration) or Late Roman 2, is of Aegean origin (Bjelajac 1996: 68; Pieri 1998: 98). During the period of 5th and 6th century, the prototype LR2 is formed, the rim is profiled with stripes, form is "baggy" and engravings are horizontal and with rounded edges (Bjelajac 1996: 68). There are opinions that their origins are from Black Sea region, and Scorpan wrote about that, because of numerous number of those amphoras in the Black sea region and The Lower Danube Basin (Scorpan 1976, 161; Bjelajac 1996: 68).

Dominik Pieri divided this type into three main variants, which differs by neck and rim (Pieri 1998: 99-100). Subtype LR2A has spheric body, with stressed infractioned shoulder at the crossing into recipient. The rim is bell-like and grows directly from the corpse. It is decorated with comb straight ornaments. This type dates at the end of 5th and beginning of 6th century.

The form of LR2B subtype appears at the beginning of 6th century. The neck is longer, ending with bell-like rim, while handles are more massive. Decoration was made deeper, having wave form (Pieri 1999 100: pic. 3 LRA 2B). Those amphoras are characteristics for shipwreck of amphoras on Yassi Addi (Yassi Ada 1), so they are often named after that (Toniolo 2007: 99, pic.4c3).

The most often mentioned contents are oil and wine, sometimes corn, and some authors think that amphorae of larger sizes were used for oil, and smaller ones for wine (Bonifay, Villedieu 1989, 25). During 12th century, a variant with new characteristics appears, with different rim-LR2C. Those forms predict appearance of "globular amphorae".

XIII/1

The upper part of the Late Roman amphora type 2B, variant spaced incised lines on the shoulder. The rim is slightly tucked in a funnel-shaped part of the fattening. Handles are oval with a slight groove in the middle. This type is held in the Argos (Pieri 2005: 86, Photo. 44). Dimensions: preserved height 23 cm, height of the rim 5.4 cm, length of the handle 16 cm. Color, on the fracture 10 YR 4.4, outside 5YR 7.8. Lokaliteta Bigovica. (Table 3: XIII / 1, Table 4: XIII / 1).

XIV Late Roman 4; Almagro 54; Kuzmanov XIV

Amfore poznate i kao Gaza tip proizvođene su u Askelonu i Gazi, a možda i nešto dalje kao npr u Asdhodu i Al-Arishu. Takođe, postojala je i nešto manja produkcija u delti Nila. U V vijeku izvori belježe da su Askelon i Gaza gradovi sa bogatom trgovačkom aktivnošću i da posjeduju velika bogatstva koji izvoze kvalitetna vina u Siriji i Egiptu. Od petog do ranog sedmog vijeka vina iz Gaze, velike reputacije, su proizvođena i zabelježena u zapadnim spisima od Didona Apolinarskog preko Kasiodora, Grigoorija Tirkog, dok su u šestom vijeku izvozi posvjedočeni sve do Engleske. Arheološka svjedočanstva potvrđuju razvoj proizvodnje u oblasti Nagieva, u kasnoj antici stimulisani monaškim zajednicama koje su višak vinske proizvodnje davali za izvoz iz južne Palestine, to je jedan od razloga što polularnost vina iz Gaze u rano-hrišćansko vrijeme raste zbog toga što potiče iz Biblijskih zemalja.

Rane izdužene amfore II i III vijeka imaju široko tijelo, debele zidove, dvije kružne drške i zaobljenu osnovu (Peacock & Williams 1986: 196, sl.115) U četvrtom do petog vijeka imaju takođe kratko tijelo al su zidovi tanji (Piéri 2005: LRA 4 A.2). Kasni peti i rani šesti vijek imaju izduženije i uspravnije tijelo, sa manjim koničnim dnom i strimijim ravnima (Almagro 54/Peacock & Williams Class 49/Keay 54/*Carthage* Late Roman Amphora 4/Piéri LRA 4B). Obod je jedva naglašen kvadratnog ili zaobljenog presjeka i prelazi u odmah u rame. Na Bigovici su pronađeni samo manji komad ovih tipova amfora, ali je konstatovano nekoliko cijelih drški od kojih smo prikazali jednu (Peacock & Williams 1986: 198, sl.116).

XIV/1

Ručka kružnog oblika koja pripada amfori tipa LR4. Ima plitak žlijeb sa gornje strane. Dimenzije: prečnik ručke 5.1 cm., širina ručke 2.7 cm. Boja 5YR 7/6. (Tabla 7: XIV/1)

XV Keay 51

Jedan nalaz oboda i drški amfore T2: XV/1 vezali smo za tipologiju amphora koje je Simon Keay označio brojem 51, iako je prilično rijetka i još uvijek nedovoljno poznata i istražena (Keay 1984: 265). Takođe slična je i nekim tipovima Almagro 50C (Auriemma, Quiri 2007: 51, Tav. 3. 51c), ali ove amfore imaju mnogo masivnije ručke.

XIII/2

The fragment of LR2A amphora type, decorated with comb, with regular engraved lines and rounded edges. Dimensions: 6 x 7 cm. Color 5YR 5.4. Location Bigovica (Table 7:XIII/2)

XIII/3

The fragment of LR2A amphora type, decorated with comb, with regular engraved lines and rounded edges. Dimensions: 14 x 17 cm. Color 5YR 5.4. Location Bigovica (Table 7:XIII/3)

XIV Late Roman 4; Almagro 54; Kuzmanov XIV

Amphorae known as Gaza type, were produced in Ashkelon and Gaza, and perhaps a bit further such as the Ashdod and Al-Arish. Also, there was a slightly lower production in the Nile Delta. In V century sources mark that Ashkelon and Gaza are cities with a rich trade activity and to possess great wealth and export wines in Syria and Egypt. From the fifth to the early seventh century, wines from Gaza, with large reputations, were produced and written in Western writings of Dido Apollinaire by Cassiodorus, Gigorius Tyro, while in the sixth century were witnessed all exports up to England. Archaeological evidence confirms the development of production in the field Nagiev, in late antiquity stimulated by monastic communities that excess wine production gave for exports from southern Palestine. It is one of the reasons for the popularity of wines from Gaza in the early-Christian time was growing because they originate from Bible Lands.

Early elongated amphorae from II and III century have wide body, thick walls, two circular handles and a curved base (Peacock & Williams 1986: 196, Photo 115). In IV to V century have also short body but the walls are thinner (Pieri, 2005: LRA 4A. 2). Late fifth and early sixth century have elongated and upright body, with small conical bottom and slope shoulders (Almagro 54/Peacock & Williams Class 49/Keay 54/*Carthage* Late Roman Amphora 4/Piéri LRA 4B). The rim is barely pointed, square or rounded cross-section and immediately goes into the shoulder. On Bigovica, were found only a small pieces of these types of amphorae, but noted several entire handles of which we presented one (Peacock & Williams 1986: 198, Photo 116).

Vrat ove amfore je veoma kratak i izrasta u naglašeni obod koji je povijen prema unutra i zadebljan. Gornji dio drške je prilijepljen za vrat, dok se donji oslanja na rame. Tijelo ovih amphora je prepoznatljivo, piriformnog oblika i sužava se prema dnu koje ima malu, slabo naglašenu stopu. Urezani su horizontalni žljebovi po tijelu. Visina ovih amphora je od 76.5 cm visine do 37.5 cm širine. Ručke su polukružne, ovoidne ili okruglog presjeka. Keay (1984: 266) pominje sličnu amforu pronađenu u Empúriesu (Nolla 1974/5: 189, Fig. 27.1; 151, Fig. 3).

XV/1

Gornji dio amfore Keay 51, kratkog vrata koje izrasta u naglašeni obod povijen prema unutrašnjosti i zadebljan. Gornji dio polukružne drške je priprijepljen za vrat i polovinu oboda dok je donji naslonjen na rame. Datuju se u IV-V vijek. Dimenzije: očuvana visina 10.5 cm; širina oboda 14 cm. Boja: Munsell 5YR 6.8. Lokalizacija Bigovica. (T 2: XV/1)

XVI Globularne amfore

Globularne amfore sa široko postavljenom drškom karakteristične su takođe za vizantijski proizvodni krug. U nauci ove amfore imaju različite varijante i alternative: Sarachene amphora 29, TRC 12, Yassi Ada 1-2, Kuzmanov XX, Tipo San Antonio 20 (Quiri 2006: 43, sl. 1/2). Pronađeni fragmenti amfore imaju crvenkastu boju terakote (po Menselu 5 YR 7/6) i često žučkasti i crvenskati slip na spoljnoj površini.

Porijeklo globularnih amfora je egejsko, a proizvodni centri su na Kritu i u regionima Crnog mora, Kipra (na Pafosu, Amathosu, Zigi). Takođe, razvijena proizvodnja je i u radionicama Sjeverne Afrike, sirijsko palestinskom krugu, ali se proizvode i u radionicama južne Italije (Vroom 2005: 61). Njihovo datovanje ide od VII vijeka, ali su najrasprostranjenije u VIII i prodiru sve do polovine IX vijeka (Peacock, Williams 1986: 186; Quiri 2007: 43, sl.1/2; Toniolo 2007: 99, T4, 4b3).

XVI/1

Ulomak gornjeg diela globularne amfore sa široko postavljenim drškama, prilijepljenim na kratak cilindričan vrat. Obod je blago povijen prema unutra. Rađena je od pjeskovite, crveno pečene zemlje. Dimenzije: prečnik oboda 8.6 cm; visina ulomka 10 cm. Boja 2.5 YR 5.6. Lokalizacija Topolica Trikonhos (Tabla 7: XVI/1; Tabla 8: XVI/1)

XIV/1

Handle of circular shape belonging to amphora type LR4. There is a shallow groove on the upper side. Dimensions: diameter handles 5.1 cm, the width of the handle 2.7 cm. Color 5YR 7/6. (Table 7: XIV/1).

XV Keay 51

One finding of the rim and handles of amphora T2: XV/1 we tied for the typology of amphorae that Simon Key marked with number 51, although it is quite rare and still insufficiently known and researched. Also similar to some types of Amagro 50C (Rita Auriemma, Elena Quiri 2007: 51, Tav. 3. 51c), but these are much more massive amphora handles.

The neck of the amphora is very short, and grows into a pointed rim which is bent inward and thickened. The upper part of the handle is stuck on the neck, while the bottom rests on the shoulder. The body of the amphora is recognizable, piriform shape and tapers down to a small, poorly emphasized rate. Horizontal grooves are etched on the body. Height of the amphora is from 76.5 to 37 cm height. 5 cm wide. Handles are semi-circular, ovoid or circular section. Keay (1984: 266) mentions similar amphora found in Empuries (Nolla, 1974/5: 189, Fig. 27.1, 151, Fig. 3).

XV/1

The upper part of the amphora Keay 51, short neck, which grows into a pointed rim bends forward into and thickens. The upper part of the semicircular handle is put onto the neck and half rim, while the bottom is put against the shoulder. It has been dated to the IV-V century. Dimensions: preserved height 10.5 cm, width 14 cm. Color: Munsell 5YR 6.8. Location Bigovica. (T 2: XV / 1).

XVI The Globular amphorae

Globular amphoras with wide set up handle is a characteristic also for Byzantium production. These amphoras have different variants and alternatives in science: Late Roman 2-4, Sarachene amphora 29, TRC 12, Yassi Ada 1-2, Kuzmanov XX, Tipo San Antonio 20 (Quiri 2006: 43, pic. 1/2). The amphora fragments found have red color of teracotta (Munsell 5 YR 7/6) and very often a yellow and red on outer surface.

XVI/2

Ulomak gornjeg dijela globularne amfore, sa široko postavljenim drškama, prilijepljenim na kratak cilindrični vrat. Obod je nenaglašen sa uskom trouglasto profilisanom usnom. Dimenzije: prečnik oboda 9.5 cm, širina drški 12 cm. Boja: 2.5 YR 4.6. Lokalizet Topolica trikonhos. (Tabla 7: XVI/2; Tabla 8: XVI/2).

XVI/3

Ulomak gornjeg dijela globularne amfore, sa široko postavljenim drškama, prilijepljenim na kratak cilindrični vrat. Obod je nenaglašen sa uskom trouglasto profilisanom usnom. Dimenzije: prečnik oboda 9.5 cm, širina drški 12 cm. Boja 2.5 YR 4.6. Lokalizet Topolica trikonhos. (Tabla 8: XVI/3)

XVI/4

Ulomak globularne amfore, sa ostacima široko postavljenih drški, prilijepljenim na kratak cilindrični vrat. Dimenzije: očuvana visina 6 cm. Boja 2.5 YR 4.6. Lokalizet Topolica trikonhos. (Tabla 8: XVI/4)

XIV/5

Ulomak gornjeg dijela globularne amfore, sa široko postavljenim drškama, prilijepljenim na kratak cilindrični vrat. Očuvan je dio ramena amfore. Dimenzije: Očuvana visina 12.3 cm. Boja 10 YR 7.6. Lokalizet Luka Bar nađeno tokom izgradnje doka. (Tabla 8: XVI/5)

XVI/6

Ulomak globularne amfore sa široko postavljenim masivnim drškama koje spajaju vrat i rame posude. Obod je blago izvijen, sa zadržanom usnom. Ulomak je pronađen sa sjeveroistočne strane Starog Ulcinja. Dimenzije: visina ulomka 12.4 cm, širina drški 14.2 cm, drške na presjeku 3.7 cm. Boja 7.5 YR 6.4. Lokalizet Stari Ulcinj. (Tabla 8: XVI/6)

XVII Samos Cistern; Agora M273

Godine 1985. Paul Arthur je klasifikovao tipologiju amfora pod imenom Samos cistern type, na osnovu velikog broja nalaza pronađenih u cistijer-

The origin of globular amphoras is Aegean, and production centres are in Crete, and in Black Sea, Cyprus (in Pafos, Amathos, Ziga) regions. Also, developed production is in the workshops of northern Africa, Syrian-Palestinian circle, but also they were produced in workshops of southern Italy (Vroom 2005: 61). They date from 7th century, but they are most spreaded in 8th century, until half of 9th century (Peacock, Williams 1986: 186; Quiri 2007: 43, pic.1/2; Toniolo 2007, 99, T4, 4b3).

XVI/1

The fragment of upper part of the globular amphora, with wide set up handles, put on short cylindrical neck. The rim is slightly bent. It was made of sandy, red baked earth. Dimensions: rim diameter 8.6 cm, fragment height 10 cm. Color 2.5 YR 5.6 Location Topolica Trikonhos (Table 7: XVI/1; Table 8: XVI/1).

XVI/2

The fragment of upper part of globular amphora, with wide set up handles, put on short cylindrical neck. The rim is not pointed with narrow triangular profiled lip. Dimensions: rim diameter 9.5 cm, handles width 12 cm. Color 2.5 YR 4.6. Location Topolica Trikonhos. (Table 7: XVI/2; Table 8: XVI/2)

XVI/3

Fragment of upper globular amphora with wide set up handles, attached to the short cylindrical neck. The rim is not pointed with a narrow triangular profiled lip. Dimensions: diameter rim 9.5 cm, width 12 cm handle. Color 2.5 YR 4.6. Location Topolica Trikonhos. (Table 8: XVI / 3)

XVI/4

Fragment of upper globular amphora with wide set up handles, attached to the short cylindrical neck. Dimensions: preserved height 6 cm, Color 2.5 YR 4.6 Location Topolica Trikonhos. (Table 8: XVI / 4)

XVI/5

Fragment of upper globular amphora with wide set up handles, attached to the short cylindrical neck. Part of shoulder preserved. Dimensions: preserved height 12.3 cm. Color 10 YR 7.6 Location

ni na Samosu od strane Hans Petera Islera (Arthur 1998: 167). To su amfore užeg duguljastog narebrenog tijela koje preko blago naglašenog ramena prelaze u kratak uspravan vrat. Drške su kratke, ovalne ili okrugle na presjeku. U Agrosu, jedan primjerak je dobro datovan u godinu 585., dok je u Gruziji amfora ovog tipa ugrađena u crkvu koja se datuje oko 580. godine (Arthur 1998: 167).

Po Arturu ovaj tip amfora je nasljednik tzv. tipa Agora 273 (Arthur 1998:167). Bonifay i Pieri imaju drugačije mišljenje, koje ih svrstava u heterogenu grupu (Bonifay, Pieri 1995).

Ove amfore imaju ovalno tijelo, tzv. "torbastog" oblika, koje prelazi u zaobljeni vrat. Drške su kratke i ovalne. Kao i istočno mediteranski tip Samos Cistern, Agora 237 amfore su proizvedene na grčkim ostrvima (Arthur 1998: 166).

XVII/1

Gornji dio amfore tipa Agora 237 (Samos cistern varijanta), kratkog zadebljanog vrata koje prelazi u pupčasto profilisan obod. Dimenzije: Prečnik oboda 13.4 cm, visina vrata 11 cm, visina drški 11.5 cm. Boja: Munsell 5YR/ 7.6 - 6.6. Lokali-tet Bigovica. (Tabla 3: VII/2)

XVII/2

Gornji dio amfore tipa Samos Cistern type, visokog skoro cilindričnog vrata koji je blago kaneliran. Obod je nenaglašen, blago zadebljan. Drške su skoro uspravne, skoro pravougaonog presjeka, zaobljenih ivica. Dimenzije: očuvana visina ulomka 19 cm, širina oboda 12.5 cm. Boja: 2.5 YR 4.4 crvena. (Tabla 8: XVII/1)

XVIII Otranto tip amfore

Opis i tipologiju ovih amfora uradio je Paul Arthur na osnovu nalaza u južnoj Italiji u predjelu Otranta. Amfore tipa Otranto pojavljuju se od XI do početka XIII vijeka, dok su centri proizvodnje u Apuliji, u oblasti Brindizija i Barija gdje su izdvojeni tipovi 1 i 2. Oblici ovog tipa amfora su izduženog vretenastog tijela koje prelazi u blago lijevkast vrat, dok je površina recipijanta kanelirana. Naročito su prepoznatljive po valovici, duboko urezanoj po ramenu posude (Arthur, Auriemma, 1996: 15, fig.3, fig. 4, fig.5; Arthur 1992: 202–207, сл. 72–73; Arthur, 1998). Osim na Bigovici, fragmenti Otranto 1-2 amfora

Port of Bar, found during pier building (Table 8: XVI/5)

XVI/6

Fragment of globular amphora with broad massive handles that connect the neck and shoulder of the vessel. The rim is slightly curved, with a curved lip. The fragment was found on the northeast side of Old Ulcinj. Dimensions: height of fragment 12.4 cm, width of the handles 14.2 cm, the handle at the intersection of 3.7 cm. Color 7.5 YR 6.4. Location Stari Ulcinj. (Table 8: XVI / 6).

XVII Samos Cistern; Agora M273

Paul Arthur classified typology of amphorae named Samos cistern type, in 1985, on the base of large number of findings, found in the cistern in Samos, by Hans Peter Isler (Arthur 1998: 167). Those amphorae have narrow, long ribbed bodies which across slightly stressed shoulder go in short, upright neck. The handles are short, oval or round on intersection. In Agros, one specimen is dated since 585., while the amphora found in Georgia was installed into church, dating about 580 (Arthur 1998: 167).

According to Arthur, this amphora type is successor of so called Agora 273 type (Arthur 1998:167). Bonifay and Pieri have different opinion, which classifies them into heterogenic group (Bonifay, Piery 1995).

Those amphorae have oval body, so called "baggy" shape, which go into round neck. Handles are short and oval. Like eastern-Mediterranean type Samos Cistern, Agora 237 amphorae were produced on Greek island (Arthur 1998: 166).

XVII/1

The upper part of Agora 237 amphora type (Samos cistern variant), with short, thick neck which goes into profiled rim. Dimensions: rim diameter 13.4 cm, neck height 11 cm, handle height 11.5 cm. Color: Munsell 5YR/ 7.6 - 6.6. Location Bigovica (Table 3: VII/2)

XVII/2

The upper part of the amphora type Samos Cistern type, high almost cylindrical neck that is slightly fluted. The rim is not pointed, slightly thickened. The handles are almost vertical, almost

pronađene su na Velikom pijesku (Zagarčanin 2012: 40, 41, sl. 6, T1-11) Miholjskoj Prevlaci (Janković, 2007, 44; сл. 38, 1, 2, 3, 24, сл. 38, 1–11).

XVIII/1

Ulomak ovoidnog tijela amfore Otranto tipa, sa ostatkom jedne, dvostruko profilisane drške. Spoljnja površina je narebrena, dok je kao prepoznatljiv ornament po ramenu posude urezana valovita linija. Dimenzije: očuvana vidina do vrata 30.6 cm, visina ručke 12.5 cm. Boja: 2.5 YR 5.8. Lokalizacija Bigovica. (Tabla 1: XVIII/1)

*

Neki recentni rezultati arholoških istraživanja na prostorima blizu uvale Bigovica pokazali su postojanje defanzivnih fortifikacionih sklopova (gradina) koje potiču iz bronzanog i gvođenog doba. Najstarija gradina priobalnog dijela koje gravitira oko uskog pojasa na i oko brda Volujica je u narodu nazvana gradina „Vrh od grobovlja“. Gradina je oblika pravilnog trapeza koji se svojim istočnim stranama naslanja na veliki peririmetralni tumul koji je osim kulturnog i funeralnog karaktera imao i svoj utilitarni značaj, kao neka vrsta osmatračnice koja je kontrolisala puteve iz pravca mora i kopna. Njen pravac pružanja pada strmo prema sjeverozapadnoj strani okrenutoj moru. Na taj način je prilično dobro pozicionirana prema prilaznom putu koji vodi od Vala od Bigovice. Tako je nastao prvobitni odbrambeni sistem koji je kontrolisao komunikaciju koja se penjala od mora, a zatim spuštala prema širokoj barskoj ravnici.

Prateći konfiguraciju brada Volujice, koje se svojim jugoistočnim krakom postepeno spušta prema moru, nailazimo na veliki broj tragova suvozidina sa ostacima različite praistorijske keramike po površini. Na velikom platou izviše uvale, površine 0.30 m x 0.20 metara u mlađem gvođenom dobu formirano je iliro-helenističko utvrđenje, od kojeg je očuvan zid od velikih kamenih blokova (kiklopi). To svjedoči da su naselja i utvrđenja bili veoma blizu temporarnog emporiona, preko kojeg se snabdijevao oblasni ilirski živalj u ranim periodima antike. Takođe, veoma blizu današnje luke, u zaseoku Kapljeva, a na pravcu puta koji preko brda Volujica komunicira sa uvalom Bigovica, otkopan je veliki broj ulomaka skifosa iz 4. vijeka prije nove ere skoncentrisanih na jednom mjestu. Sifosi su pronađeni na maloj površini, prilikom kopanja 6.5 metara dubokog

rectangular in cross-section with rounded edges. Dimensions: height-preserved of the fragment 19 cm, the width of the rim 12.5 cm. Color: 2.5 YR 4.4 red. (Table 8: XVII / 1).

XIII Otranto amphora type

Paul Arthur did description and typology of these amphoras on the base of findings in southern Italy, i Otranto region (Arthur Paul 1992, pages 202–207, 818–824, pic. 72–73). Otranto amphoras type appear from 11th to the beginning of 13th century, while the production centers are in Apuglia, in Brindisi and Bari regions, where 1 and 2 types are distinguished. These amphora types have long spindle-shaped body which goes in slightly infundibular neck, while the recipient surface is grooved. They are especially known by wavelike line, deeply engraved at the vessel shoulder. Except in Bigovica, Otranto 1-2 amphora fragments were found in Veliki Pijesak (Zagarčanin 2012: 40, 41, pic. 6, T1-11) and Miholjska Prevlaka (Janković, 2007, 44; pic. 38, 1, 2, 3, 24, pic. 38, 1–11).

XVIII/1

The fragment of ovoid body of Otranto amphora type, with the remains of one, double profiled handle. The outer surface is full of ribs, while the well-known ornament (wave line) is engraved on the vessel shoulder. Dimensions: preserved neck height 30.6 cm, handle height 12.5 cm. Color 2.5 YR 5.8 Location Bigovica. (Table 1: XVIII/1)

*

Some recent results of archaeological researches in the region near Bigovica bay showed the existence of defensive fortification complexes (constructions) which date from bronze and iron age. The oldest construction of coastal part which gravitates around Volujica hill, is known as "Graveyard Peak". The construction has trapezoidal shape which with its eastern sides recline on big perimeter tumulus which, except cultural and funeral character, have also its utility significance, as a kind of observatory which controlled roads from the sea and land. Its direction is toward northwestern side faced to the sea. It has a good position toward accessory road from Val to Bigovica. The first defense system was made in that way, which controlled communication from the sea, and then went down toward Bar's plain.

Following the configuration of Volujica Hill, which goes down to the sea with its southeastern jib, we meet a lot of trails of walls with remains of different

bunara za pitku vodu krajem XX vijeka. Nemoguće je bilo utvrditi da li se radi o ostavi, perifernom grobnom nalazu ili depozitu unutar profanog objekta ali, mimo objašnjenja koja se vjerovatno nikada neće dokazati ili opvrgnuti, na desetine ulomaka danaca upućuju na mogućnost da je grčka kolonizacija Jadrana i ovdje pustila svoje korjene u IV vijeku, ali da je rijeka Rikavac, koja sezonski nanosi velike količine mulja i krupnog kamenja, pokrila prvu helenističku naseobinu koja se snabdijevala sa dvije strane: ili pretovarom u uvali Bigovica ili na mjestu današnje moderne luke (Zagarčanin 2006: 16; Zagarčanin 2008: 4).

Mi danas nemamo dobro očuvanih naznaka o kakvom rimskom lokalitetu na prostoru Bara jer se tokom radova na izgradnji Luke zaobišla mogućnost zaštitnih istraživanja, kako zbog brzine izgradnje lučkih terminala tako i zbog nemara koji je odnio veliki broj antičkih tragova. Jedan od najznačajnijih bio je mozaik pronađen kod stare „Ložionice“ (uži prostor današnje Luke), za koji se pretpostavlja da pripada veleposjedničkom imanju sagrađenom uz rub sjeverne strane Volujice (Bošković 1962: 86). Tokom iskopavanja Barskog trikonhosa 60-tih godina XX vijeka evidentirani su ostaci neke starije građevine - vile rustike preko koje je u VI vijeku sagrađena trikonhalna memorija. Prije nekoliko godina menhanizacija je uništila ostatke rimskog hrama na oko 50 metara udaljenosti od crkve, što je bila i jedna od poslednjih mogućnosti za pronalaženje antičkog mjesta na prostoru modernog grada, zatrpanog aluvijalnim nanosima (Zagarčanin 2006: 16-20).

Današnji prostor luke Bar nije bio pogodan za pretovar roba u svim vremenskim uslovima, iako je tokom produblivanja gaza za pristanak velikih teretnih brodova evidentirana velika količina antičkih nalaza, prvenstveno keramike (ali i novca, stakla, metala), pa se koristilo alternativno pristanište u današnjoj uvali Bigovica. Novac koji je pronađen u Barskoj Luci veže se za početak tetrarhije. Nemoguće je pobrojati koliko je ovakvog novca pronađeno tokom pražnjenja gaza za omogućavanje bolje plovnosti unutar modernog pristaništa. Jedan ogroman broj je u privatnim kolekcijama jer je tokom rada na izradi luke prikupljan sa lica mjesta a jedan je izbačen pumpama sa druge strane brda Volujica (Blizu uvale Bigovica) pa se nerjetko nalazi u usjecima i škrapama u koje su ih nabili talasi. Ovdje smo predstavili 4 komada koji pripadaju rimskim carevima Dioklecijanu i Maksimijanu Herkuliju.

prehistorical ceramics on the surface. On the big plateau above the bay, the Illyrian-Hellenistic fortification was formed, at the surface 0.30 m x 0.20 m, in younger iron age, of which a wall remained made of big stone blocks (Cyclops). That fact testifies that settlements and fortification were very close to temporary emporion, by which Iliric people supplied in the early ancient period. Also, very close to modern port, in Kapljevo village, and toward the road which goes across Voljuica Hill to Bigovica bay, large number of skifos fragments from 4th century B.C were excavated, concentrated at one place. Sifoses were found at the small surface, during digging of 6.5 m deep well for drinking water, at the end of 20th century. It was impossible to determine if it is about pantry, periphery tomb entrance or deposit inside profiled object, but, without explanation which probably will never be proved or denied, dozens of fragments tell us about possible Greek colonization of the Adriatic, and stayed here in 4th century, but the Rikavac river, which brings huge quantity of mud and big stones seasonally, covered the first Hellenic settlement which was supplied by two sides: either loading in Bigovica bay or in today's modern port (Zagarčanin 2006: 16; Zagarčanin 2008: 4).

We don't have good preserved signs about what roman site is in Bar region, because during port construction works, there were no protection researches, because of fast construction of port terminals and also because of negligence which took large number of ancient trails away. One of the most significant was the mosaic at old "Firing plant" (center of today's port), for which is assumed that it belonged to landowner property, built at the northern edge of Volujica (Bošković 1962: 86). During excavation of Bar Trikonhal building in the sixties, 20th century, remains of old construction are noted down - villa rustica, above which thetrikonhal memory was constructed in 6th century. A few years ago, mechanization destroyed remains of roman temple, 50 m distance from the church, which was one of the last opportunities for finding of ancient place at the area of modern town, covered with alluvial layers (Zagarčanin 2006: 16-20).

Nowadays Port of Bar area would not be suitable for transshipment of goods in all weather conditions, even during the deepening of the ford for large cargo ships registered a large amount of ancient finds, mainly pottery (and money, glass, metal) and are used in today's alternative port in Bigovica bay. Money that was found in the port of Bar is linked to begin of tetrarchy. It is impossible to count how many of

1. AV. IMP MAXIMIANVS PIVS F AVG; RV. FORTVNAE RE-DVCI AVGG NN. Maximian Herculus. AE Follis. 298-299. godina, kovnica TUTINIUM?.

2. AV. Nečitak; RV GENIO POPULI ROMANI, Folis oko 300.gorine

3. AV. IMP MAXIMIANVS PF AVG; RV. GENIO POPVLI ROMANI, AE Folis, 298-299. godina.

4. AV. IMP.G.VAL.DIOCLETIANUS PF AVG. RV GENIO POPULI ROMANI, Folis između 285-306. godine

Na samom rubu južnog stjenovitog dijela Bigovice pronađena je vještački uravnata rampa koja je po svemu sudeći služila za izvlačenje tereta. Ona se nalazi u liniji sa „ivicom“ koja graniči dva, po strukturi različita diverziteta, jednog sedimentnog sa velikom koncentracijom keramike unutar pjeskovitog mulja i morske trave i drugog pjeskovitog pomješanog sa organskim materijalom i keramikom koja je nataložena kao proces pretumbavanja dna usljed jakih struja koje se mijenjaju u zavisnosti od meteo uslova, neravnomjernog rasporeda temperature i drugih maritimnih faktora. Takva morfološka razdvojenost pretpostavlja mogućnost formiranja lučkog taloženja do sredine uvale zbog dugotrajnog procesa korišćenja pretovarnih usluga. U ovom radu pokazali smo tipologiju amfora koja se prostire u širokom hronološkom rasponu ali, svakodnevnog života i rad na iskrcavanju roba uslovio je postojanje i drugih materijala. Pronađeni su ulomci stakla, kuhinjske grnčarije, antičke i srednjovjekovne keramike, gledišane kasnosrednjovjekovne keramike, bronzanih klinova, metalnih aplikacija, velikog broja tegula, itd. To opet upućuje na neprekidno korišćenje luke u različite svrhe, jer po svemu sudeći nisu ovdje samo dolazili brodovi iz najudaljenijih mediteranskih mjesta već je pristanište koristilo i stanovništvo uže i šire regije, a kako je oblast bogata ribom moguće je da su na obalu izvlačeni i ribarski čamci.

U ovom radu pokušali smo da pokažemo koliko je velika tipološka raznovrsnost amfora koje obuhvataju skoro sve produkcije počev od IV vijeka prije nove ere. Na malom prostoru koje pokriva jedva 3 do 4 kilometra nailazimo na živu i kontinuiranu trgovačku razmjenu

such coins were found during discharge of the ford to facilitate better buoyancy within the modern port. A huge number is in private collections because during the work on the development of port was collected from the spot and other part was pumped on the other side of the hill Volujica (Near Bigovica bay) and is seldom found in ravines and gullies in which they were shoved up by waves. Here we will present four pieces belonging to the Roman emperors Diocletian and Maximian Hercules (photo 4)

1. AV. IMP MAXIMIANVS PIVS F AVG; RV. FORTVNAE RE-DVCI AVGG NN. Maximian Herculus. AE Follis. 298-299. TUTINIUM.

2. AV. Illegible; RV GENIO POPULI ROMANI, folis around 300.

3. AV. IMP MAXIMIANVS PF AVG; RV. GENIO POPVLI ROMANI, AE Folis, follis, around 298-299.

4. AV. IMP.G.VAL.DIOCLETIANUS PF AVG. RV GENIO POPULI ROMANI, follis, between 285-306.

At the very edge of southern rocky part, the artificial ramp was found, using for cargo extraction. It is in line with "the edge" which separates two different diversities, one sediment with huge concentration of ceramics inside sandy mud and sea grass, and other sandy mixed with organic material and ceramics which makes layers at the bottom, as a result of changing process and strong flows which change depending of meteorological conditions, temperature changing and other marine factors. That morphological diversity assumes possibility of creation port layer up to the middle of the bay, because of long-term process of using of reloading services. This study showed typology of the amphorae in one wide chronological range, but everyday life and work on unloading of goods from ships made existence some other materials. The fragments of glass, kitchen pottery, ancient and medieval table ceramics, processed late-medieval ceramics, bronze wedge, metal applications, a numerous tegulas etc., were found. That fact informs to constant port using for different reasons, because the port was not used only by ships from remote Mediterranean places, but it was used by the inhabitants from near region, and as the area is rich with fish, it is possible that fishermen's boats were pulled out to the coast.

In this paper, we have tried to show how great typological diversity of amphorae is, and which in-

skoro, koja je svakako morala imati svoje tržište, skoncentrisano u okviru razvijenog empirjalnog mjesta, ili je, sa druge strane obstrvljivalo velike latifunsijske posjede koji su se nalazili u Barskom polju i okolini.

Takođe, Bigovica i širi areal Barskog akvatorija korišten je i za trgovačke usluge velikih antičkih mijesta u unutrašnjosti, prvenstveno Dokleje, koja je luksuznu mediterasnku robu mogla dobijati ili rijekom Bojanom, preko Skadarskog jezera pa kopnenim putem, ili direktno iz Bigovice karavanskim putem preko obornaka planine Sutorman.

clude almost all production starting from IV century BC. In a small area that covers barely 3-4 kilometers we come across live and continuous trade exchange, which certainly must have its own market, concentrated in the developed imperial place, or, on the other hand provided large *latifunsijski* estates which were located in Bar lands and surroundings.

In addition, Bigovica and broader area of Bar aquatorium was used for trade services of big ancient centers from inside, Doclea in the first place, which got the luxurious Mediterranean goods over Bojana river or Skadar lake, or directly over Bigovice through rocky road of Sutorman.

1.AV

1.RV

2.AV

2..RV

3.AV

3.RV

4.AV

4. RV

1. Aldini T., (1978) "Anfore foropoliensi." u , *Archeologia classica.*, 230-245
2. Arthur, P., (1998) Eastern Mediterranean amphorae and Italy between 500 and 700, a view from Italy, in *Ceramica in Italia: VI – VII secolo*, Atti del Convegno u čast J. W. Hayes-a (Roma1995) (ed. L. Sagui), 157-184.
3. Arthur, P., Auriemma, R., (1996), A search for Italian wine, Middle Byzantine and Later Amphoras from southeren Puglia, *INA Quarterly*, Volume 23, No.4
4. Arthur, P., (1992) „Amphoras for bulk transport“ In F. D' Andria and D. Whitehouse, eds, *Excavations at Otranto*, Volume 2, The Finds, Galatina: Congedo, 197-217.
5. Auriemma, R., Quiri, E. (2007), La circolazione delle anfore in Adriatico tra V e VIII sec. d.C., in *Atti III incontro di studio Cer.Am.Is. sulle ceramiche tardoantiche e medievali. "La circolazione delle ceramiche nell'Adriatico tra tarda antichità e altomedioevo"*, a cura di S. Gelichi e C. Negrelli, SAP Società Archeologica s.r.l., Mantova 2007, pp. 31-64.
6. Bezczky, T., (1994a) "Aegean amphorae in Pannonia." In , *Folia Archaeologica.*, 115-125.
7. Bezczky (1994c) Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien. Ein Vergleich. Klagenfurt: , *Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 12.* Kärtner Museumsschrift.
8. Bezczky (1998) Amphorae from the forum of Emona, *Arheološki Vestnik* 45, 1994, 81-93.
9. Bezczky (1998) Amphora types of Magdalensberg, *Arheološki vestnik (Arh. vest.)* 49, 1998, 225-242.
10. Benoit, F., (2007) 'Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius', *Riv. St. Lig.* 23, str. 247–85.
11. Bonifay, M., (1986) Observations sur les amphores tardives à Marsefle d'après les fouilles de la Bourse (1980–1984), *RAN*, XIX, 269–305.
12. Bonifay (2004) *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique.* Oxford: Archaeopress , *British Archaeological Reports. International Series.*
13. Bonifay, M. and F. Villedieu., (1986) "Importations d'amphores orientales en Gaule, Ve-VIle siècle." In *Recherches sur la céramique byzantine.* Ed. V. Déroche and J.-M. Speiser. BCH supplement 18. Athens; Paris: 17-46.
14. Bass, G.F., Doorninck F.H., (1982) Jr., *Yassi Ada 1: A seventh-century Byzantine shipwreck (Collegen Station 1982)*
15. Bošković, Đ, Korać V., (1958), *Starinar VI – VIII Beograd* 1958.
16. Bošković, Đ., (1962) *Stari Bar*, , Beograd.
17. Buchi, E., (1971) "Banchi di anfore romane a Verona. Note sui commerci cisalpini." *Il Territorio Veronese in età Romana. Atti del convegno tenuto a Verona*, 22-24 ott. 1971. 531-637.
18. Buchi, E., (1974-1975), *Commerci delle anfore "istriane"*, in "Aquileia Nostra", XLV-XLVI, coll. 431-444.
19. Buchi, E., (1971) "Banchi di anfore romane a Verona. Note sui commerci cisalpini." *Il Territorio Veronese in età Romana. Atti del convegno tenuto a Verona*, 22-24 ott.: 531-637.
20. Cermanović, A., Velimirović – Žižić, O., Srejić D. (1975), *Antička Duklja-nekorpole*, Cetinje
21. Cipriano, M. T., Carre, M. B., (1989), *Production et Typologie des amphores sur la côte Adriatique de l'Italie. U: Amphores Romaines et Histoire économique: un decennio di ricerche*, Atti del colloquio di Siena (22-24 maggio 1986), *Collection de L'Ecole Française de Rome*, 67-104.

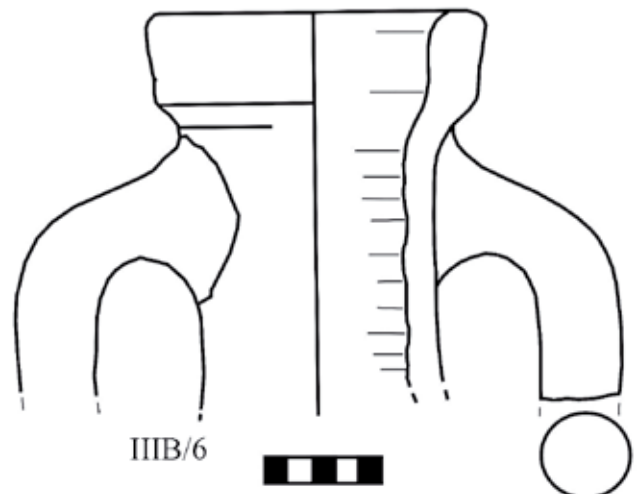
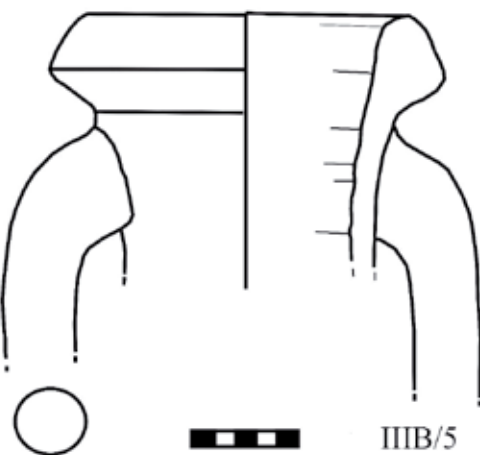
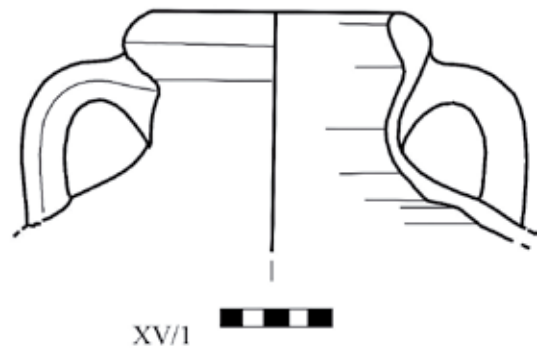
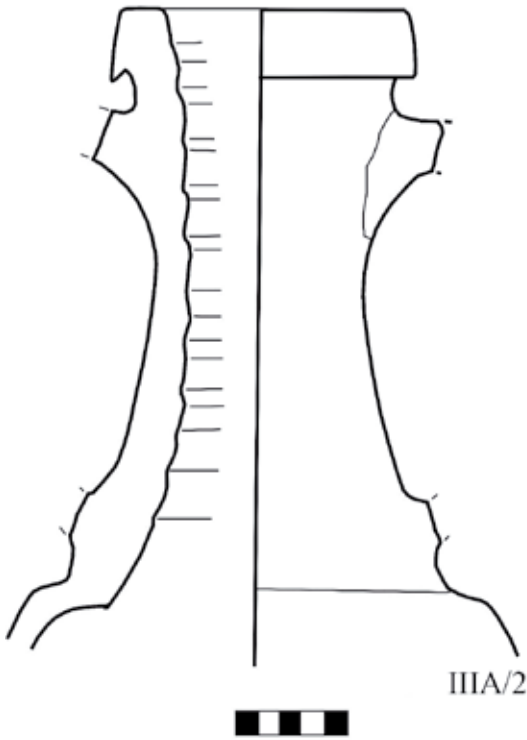
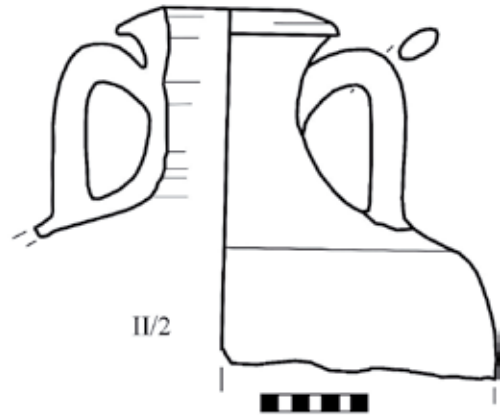
22. Emperreur, J.Y., Kritas, C & Marangou, A., (1991) "Recherches sur les amphores Crétoises II: les centres de fabrication d'amphores en Crète centrale." In , Bulletin de correspondance Hellénique., 481-523.
23. Grace, V.R., (1963) Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula., "Hesperia", str. 319-334.
24. Janković, Đ., (2008), Srpsko Pomorje 7–10. vijeka, Beograd.
25. Keay, S. J., (1984) Late Roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence. Oxford: British Archaeological Reports International Series.
26. Kirigin, B., (1994) Grčko-italske amfore na Jadranu, Arheološki vestnik 45, 15-24.
27. Korać, V., (1965) Graditeljska škola Primorja, Beograd.
28. Koehler, K.G., (1982), Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century, Hesperia 50 (1981), str. 449-458;
29. Lamboglia N., (1955) Sulla cronologia di anfore romane di eta repubblicana (II-I scolo avanti Cristo), Riv. St. Lig. 21, 1955, 265, sl. 20,21
30. Marangou-Leart, A., (1995) Le vin et les amphores de Crète: de l'époque classique à l'époque imperiale. Athens/ Paris: , Études Crétoises.
31. Manacorda D. (1977b) "Anfore." Ostia IV: Le terme del nuotatore: scavo dell'ambiente XV e dell'area XXV. Studi Miscellani. 23: str. 117-254.
32. Manacorda, D., (1977) "Anfore" Ostia 4, 116—266.
33. Marie, B. C., (1985) "Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au debut de l'Empire." In , Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité., pp. 207-245
34. Nolla B., J. M., (1974-1975) "Las ánforas romanas de Ampurias." In , Ampurias., 147-197.
35. Peacock, D. P. S., Williams D.F. (1986), Amphorae and roman economy (an introductory guide), London & New York.
36. Pannella (1970) "Anfore" Ostia II Le terme del Nuotatore: scavo dell ambiente 1. Studi miscellanei. 16: str.102-156
37. Panella C (1973) "Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età Imperiale." Ostia III: Le terme del Nuotatore: scavo dell'ambiente V et di un saggio dell'area. Studi miscellanei. 21: str. 460-633.
38. Panella, C., (1973) "Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età Imperiale." Ostia III: Le terme del Nuotatore: scavo dell'ambiente V et di un saggio dell'area. Studi miscellanei. 21: 460-633.
39. Pieri, D., (1998) Les importations d'amphores orientales en Gaule meridionale durant l'antiquite tardive et le haut-muyen age (Ive-VIle siecles apres J.-C.). Typologie, chronologie et contenu, SFECAG, Actes tu Cngres d'Istres, str. 97-106).
40. Pieri, D., (2005), Les cen(1965)tres de production d'amphores en mediterrannée orientale durant l'antiquité tardive : Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean : Archaeology and archaeometry, Aix-en-Provence, Marseille, Arles : France.
41. Riley (1979) The coarse pottery from Berenice." Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Vol. II. Supplement to Libya Antiqua. 5: 91-467).
42. Starac, A., (2008), Promet amforama prema nalazima u rovinjskome podmorju. Histria archaeologia 37/2006, 91-92.

43. Scorpan, C. (1976) "Origini si linii evolutive in ceramica romano-bizantina (sec. IV-VII) din spatiul mediteranean ei pontic," *Pontica* 9.
44. Toniolo A., (2007) Anfore dall area lagunare, La circolazione delle ceramiche nell adriatico tra tarda antichita e Altomedioevo, A cura di Gelichi S. — Negreli C., str. 91–106.
45. Will, E.L., (1982), *Greco-Italic Amphoras*, *Hesperia* 51/3, 338-356.
46. Williams, D. F., (2003) "Cretan Wine in Roman Britain." In , *Journal of Roman Pottery Studies*, 19-24
47. University of Southampton, 2011. The Montenegrin Maritime Archaeological Research Project: Maritime Archaeology and Heritage Conservation in Southern Montenegro. http://www.soton.ac.uk/archaeology/research/projects/montenegrin_maritime_archaeological_research_project.page, accessed January 14, 2012.
48. Varda, D., Neki od rezultata Ekspedicije za istraživanja podvodnog sveta Crne Gore, *Glasnik SAD* 11, 1996, 275-288.
49. Velimirović – Žižić, O., (1966) Bar, Topolica – crkva sa nekropolom, *Arheološki pregled* 8. 148–149.
50. Van der Mersch, C., (1986) Productions Magno-Grecques et Siciliotes du IV s. Avant, J.-C., *Bulletin de correspondance hellénique*, supplément 13, str. 567-580.
51. Vroom, J., (2004a) 'The Medieval and Post-Medieval fine wares and cooking wares from the triconch palace and the baptistry', in: R. Hodges, W. Bowden and K. Lako (eds.), *Byzantine Butrint: Excavations and Survey 1994-99*, Oxford: 278-292.
52. Vroom, J., (2006c), 'Corfu's right eye: Venetian pottery in Butrint (Albania)', in M. Guštin, S. Gelichi and K. Spindler (eds.), *The Heritage of the Serenissima. The Presentation of the Architectural and 3 Archaeological Remains of the Venetian Republic. Proceedings of the International Conference Izola - Venezia 4 - 9.11.2005*, Koper: 229-236.
53. Zagarčanin, M., (2008) *Stari grad Bar, Vodič kroz vijekove*, Bar.
54. Zagarčanin, M., (2006); *Od Praistorije do srednjeg vijeka, u Pristan, grad kojeg više nema*, Bar.

T. I

T. II

T. III

II/2

I/2

XI/1

VII/1

XIII/1

XV
6.

X/1

XVII/2

VIII/1

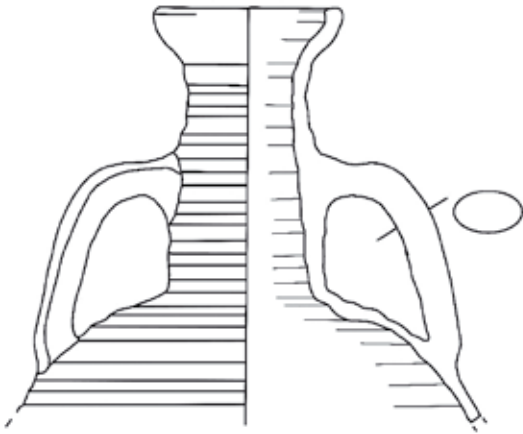

XVII/1

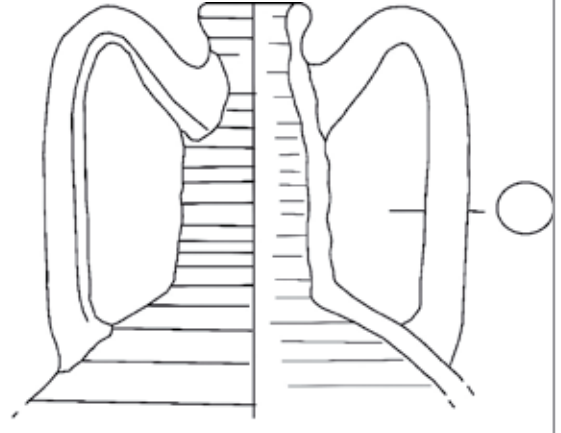

VI D / 14

T. IV

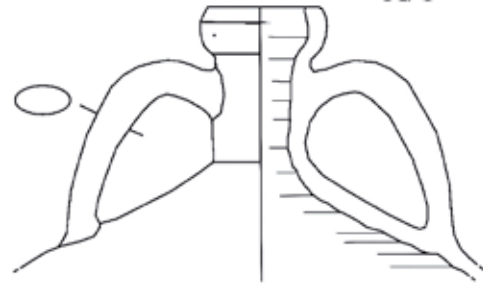
VII/1

X/1

VII/2

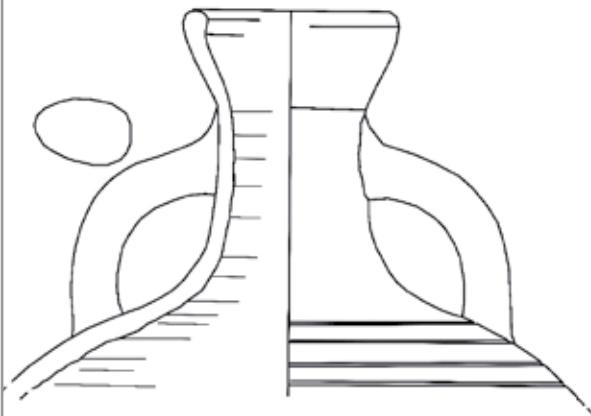
XI/1

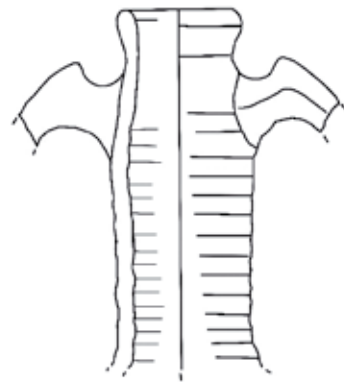
VII/3

X/2

XIII/1

VIII/1

T. V

VIC/13

VIA/1

VIA/2

VIA/6

VIC/12

VIA/7

VIA/5

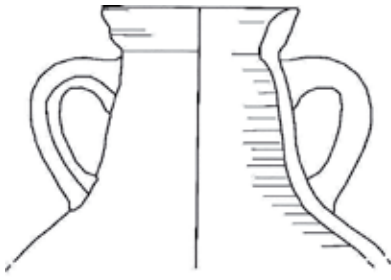

VIA/3

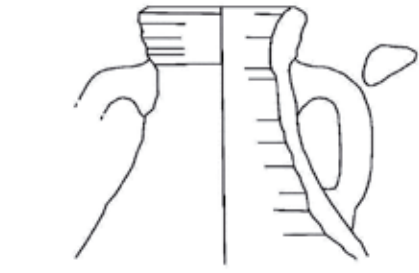

VIA/4

T.VI

VI/1

VI/2

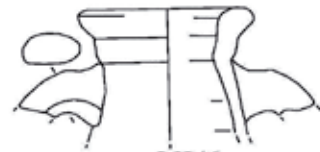
VI/3

VI/4

VI/5

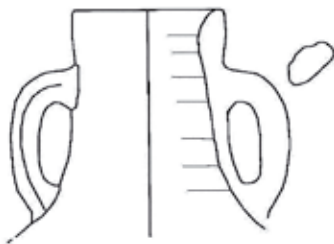
VI/6

VI/7

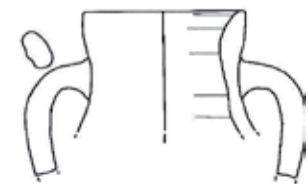
VI/8

VI/9

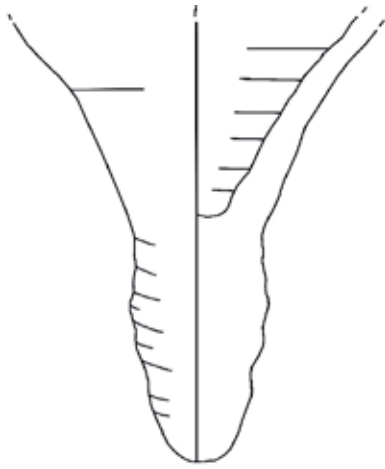
VI/10

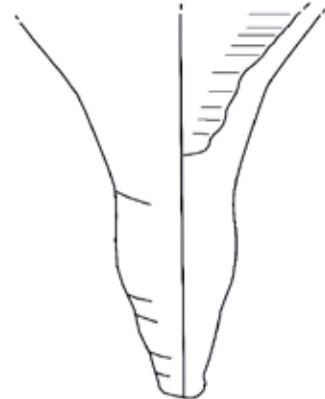
VI/11

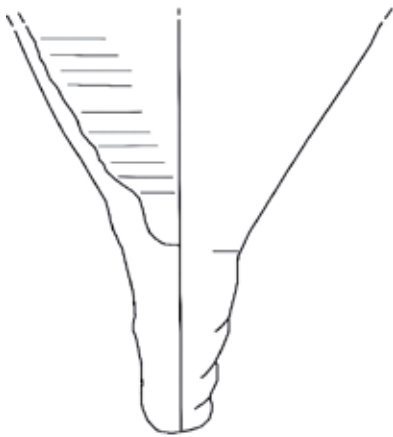
T. VI-1

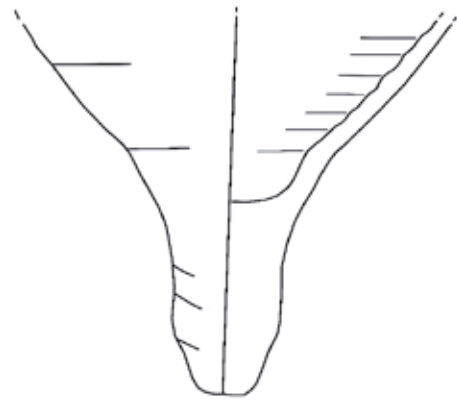
1.

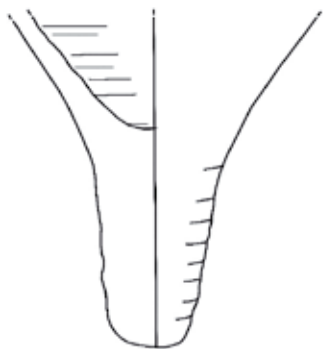
2.

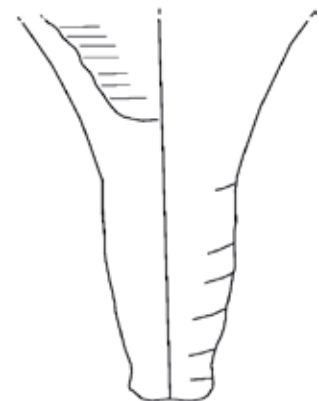
3.

4.

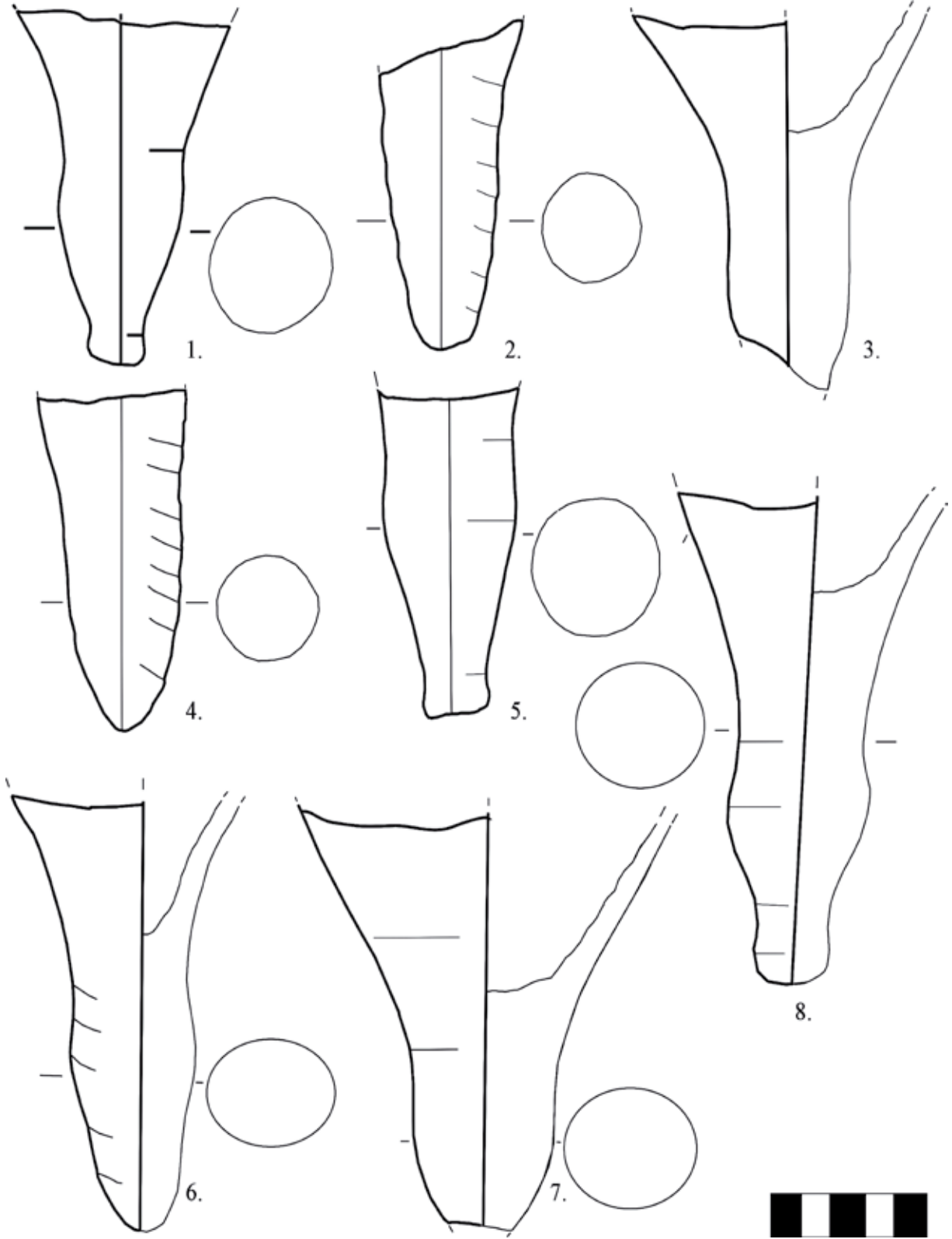
4.

5.

T. VI-2

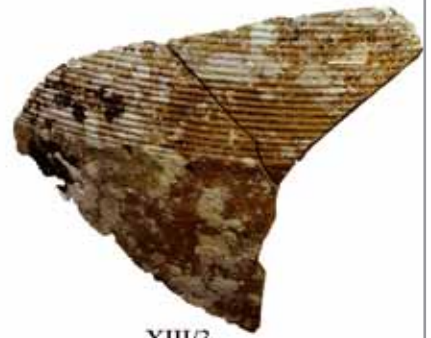
T. VII

IV/1

XIII/2

XIII/3

XIV/1

XVI/1

XVI/2

XII/1

a)

c)

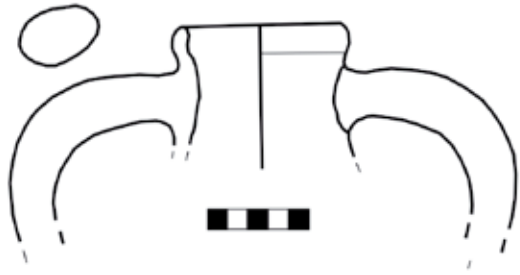
d)

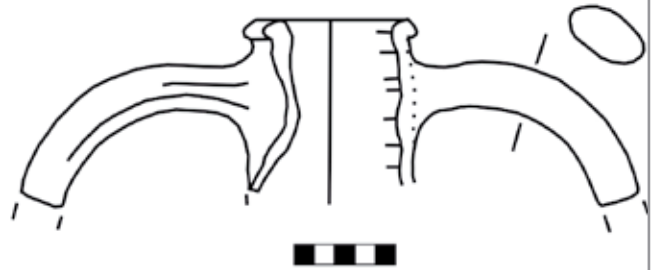
e)

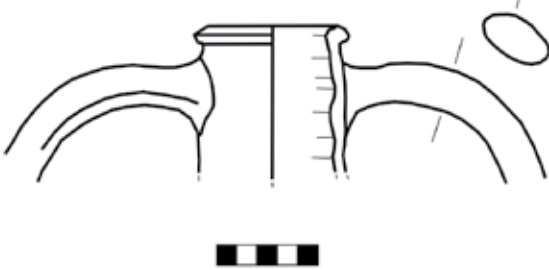
T. VIII

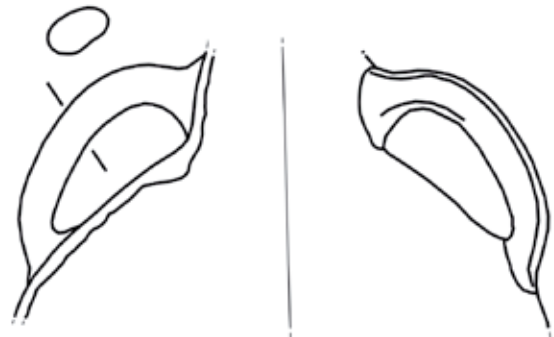
T VI/1

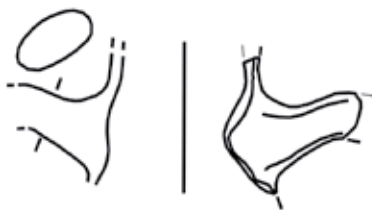
T VI/2

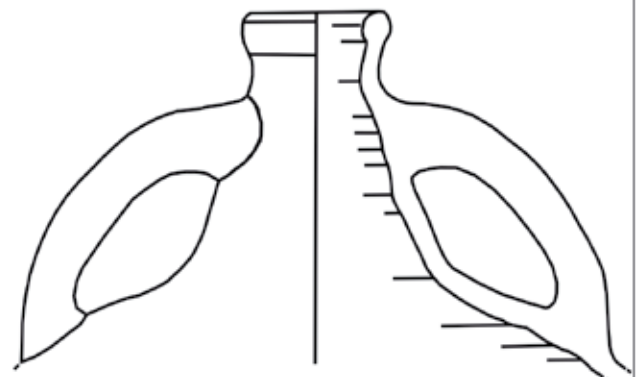
T VI/3

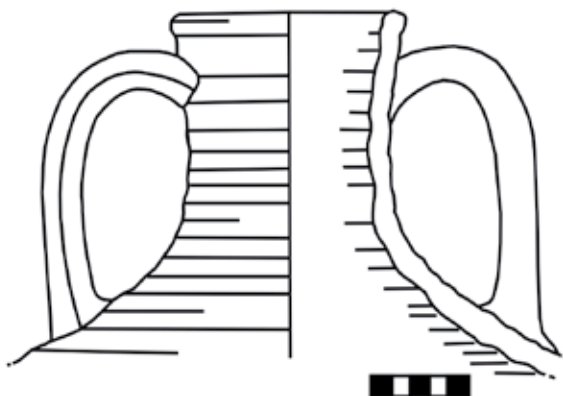
T VI/5

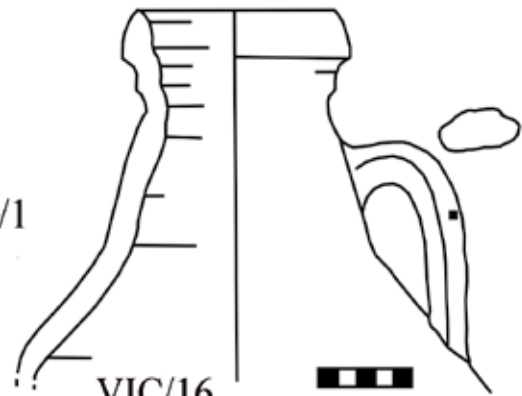
T VI/4

T VI/6

XVII/1

VIC/16

DEJAN DRAŠKOVIĆ
BRONZANA FIGURINA GLUMCA SA
DOKLEJE I PROBLEM UBIKACIJE
ANTIČKOG TEATRA

BRONZE ACTOR FIGURINE FROM
DOCLEA AND
THE PROBLEM OF LOCATING THE
ANCIENT THEATER

DEJAN DRAŠKOVIĆ

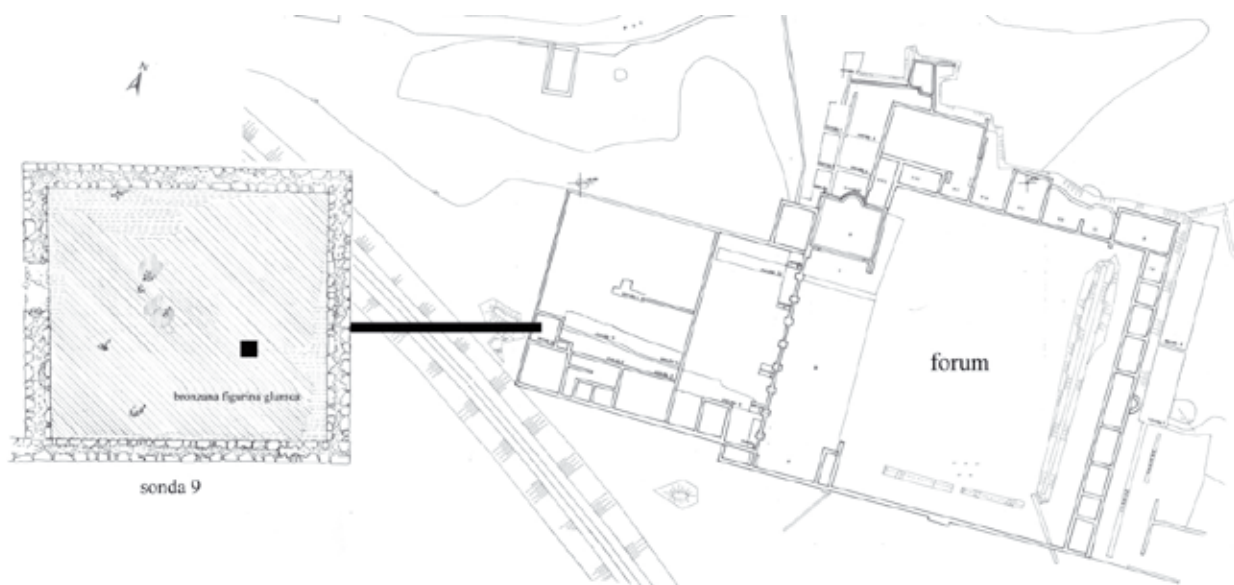
BRONZANA FIGURINA GLUMCA SA DOKLEJE I PROBLEM UBIKACIJE ANTIČKOG TEATRA

U Javnoj ustanovi Muzeji i galerije Podgorice u stalnoj postavci nalazi se bronzana figurina glumca (Sl. 2-5) sa komičnom teatarskom maskom¹. Rađena je u tehnici punog livenja i visine je 7 cm. Ova figurina nađena je u kampanji iskopavanja 1998. godine, čiji je rukovodilac bio dr Č. Marković a terenski rukovodilac mr M. Cerović, u sondi 9, sektoru B, u manjoj prostoriji zapadno od civilne bazilike (Sl. 1).

BRONZE ACTOR FIGURINE FROM DOCLEA AND THE PROBLEM OF LOCATING THE ANCIENT THEATER

In the permanent exhibition of The Public Institution Museums and Galleries of Podgorica is a bronze figurine actor (Fig. 2-5) with the comic theater mask.¹ It was made in the technique of casting and full height of 7 cm. This figurine was found during the excavation campaign in 1998, whose head was Č. Markovic, PhD and manager M. Cerovic, MA, in the probes 9, sector B, in the smaller room on the west of the civil basilica (Fig 1).

The actor is leaning on his left leg, with which he

Sl.1 - Prostor gdje je nađena figurina / Fig. 1 - Place where the figurine was found

Glumac je oslonjen na lijevu nogu, kojom je iskoračio naprijed, dok je desna noga savijena u koljenu i odaje utisak da je glumac uhvaćen u koraku, čineći tako svojevrsni kontrapost.

Glava glumca je neznatno okrenuta udesno, dok je brada maske neravna i pada ka grudima. Otvor za usta je nesrazmjerno veličini maske velik i širok, ispod kojeg se nalazi naglašena donja usna

steps forward, while the right leg is bound in the knee and gives impression of actor being caught in walking, which makes a unique contra post.

The head of the actor is slightly turned right, while the chin of the mask is rough and falls down towards chest. The gap for the mouth is disproportionate to the size of the mask, it is big and wide, and underneath is emphasized the lower lip, which does not go along with the whole length of the gap. Above the proper

¹ Zahvaljujem se JU Muzeji i galerije Podgorice i D. Radoviću na dozvoli za objavljivanje.

¹ I wish to express my gratitude to PI Museums and Galleries of Podgorica and D. Radović for the permission to publish.

koja ne ide cijelom dužinom otvora. Iznad pravilnog čela počinje deblja gusto naborana kosa sa izraženim režnjevima koja ga nadvisuje, pa izgleda kao perika; na zadnjoj strani figurine kosa je ravno zasječena u visini vrata, dok u dijelu ispod ušiju nastavlja skoro do ramena. Obrve su naglašene i svojim debljim krajevima spuštene ka dolje, odakle počinje plastični nos figurine koji je pravilan, i koji završava blagim otvorima nozdrva. Oči su blago upale i sa malim otvorima za zenice.

forehead begins thicker densely wrinkled hair with distinct lobes, which it overlooks, so it looks like a wig, at the back of the figurine, the hair is straight and cut short the height of the neck, while the part below the ears continues almost to the shoulders. Eyebrows are highlighted and with its thicker ends placed lower, from where a plastic nose of the figurine starts and which is straight, and that ends with slight nostril openings. The eyes are slightly sore and with small openings for the pupils.

Without emphasized neck, the head moves to the

Sl.2 - Figurina glumca anfas / Fig. 2 - Figurine of actor en face

Sl.3 - Crtež glumca / Fig. 3 - Drawing of actor

Sl.4 - Figurina glumca posmatrano sa desnog boka
Fig.4 - Figurine of actor from side

Sl.5 - Figurina glumca posmatrano otopozadi
Fig.5 - Figurine of actor from back

Bez naglašenog vrata, glava prelazi u ramena iz kojih kreću ruke; desna ruka glumca je otvorena, ispružena i blago savijena u laktu, gdje su tri prsta (palac, kažiprst i srednji) ispružena (kažiprst i srednji su spojeni), a dva savijena. Od druge ruke jasno se jedino vidi stegnuta šaka, koja drži plašt (*pallium*) kojim je ogrnut veći dio figurine. Po tome se i ove komedije² zovu *fabulae palliatae*. Priroda ove vrste komedije definisana je kostimom koji glumci nose. Svi nose tuniku (*chiton*) preko koje muškarci obično nose *pallium* (ogrtač, himation), a žene *palla* (Saunders 1909, 42; Duckworth 1994).

Ostali dio ruke se nazire ispod plašta; vidan je dio gdje se ruka savija u laktu, odakle plašt ima drugačije nabore nego u dijelu iznad ruke, što svjedoči da je majstor vodio računa prilikom izrade kalupa i o najsitnijim detaljima. Plašt (odora) ide gotovo preko cijelog zadnjeg dijela figurine ostavljajući golo desno rame da bi prešao preko njegovog lijevog ramena sa jedne i u visini desnog kuka sa druge strane, penjući se lagano preko blago naglašenog trbuha do šake koja hvata plašt na lijevoj gornjoj strani trbuha, koji naborano pada do iznad koljena lijeve, odnosno do ispod koljena desne noge figurine.

Noge glumca su nešto deblje, sa već opisanim načinom stajanja, a moguće je vidjeti i da glumac nosi obuću. Inače, svaki od glumaca nosio je sandale ili neku vrstu papuča (*soccus/socci*) (Duckworth 1994; Manuwald 2011, 77).

Na Dokleji su, osim ove bronzane figurine, nađene i teatarske maske (Milunović 2001) za koje autor ne posjeduje nikakve dodatne informacije. Analognih primjera, kada je maska koju glumac nosi u pitanju, ima mnogo (Stobi, muzej u Zadru, Sisciji, Zagrebu itd.); većina njih datuje se u vrijeme I vijeka p.n.e. do I ili II vijeka n.e. Glumac sa Dokleje zanimljiv je i zbog svoje gestikulacije, čemu će u radu biti posvećeno više pažnje. Identičan ili gotovo identičan primjerak našem, datovan u I vijek, nalazi se u Geti muzeju (*Getty Museum*) u Los Anđelesu (Sl. 6). Isto datovanje predlažemo i za naš primjerak sa Dokleje.

Nalazom ove figurine otvara se niz pitanja. Među najvećima je svakako pitanje postojanja teatra na Dokleji i njegove eventualne ubicacije. Teatar stoji kao reper urbane logike jednog grada i kao spomenik kulturnom nivou njegovih žitelja. Postojanje teatra od čvrstog materijala na rimskoj Dokleji možemo odbaciti. Tako nešto kaže i M. Suić, koji navodi da postojanje teatra u jednom gradu ne zavisi od veličine grada i njegove površine (...)

shoulders from which the arms begin; the right hand of the actor is opened, extended and slightly bent in the elbow, where the three fingers (thumb, index and middle) are stretched (index and middle are connected), and two are bent. From the other hand, the only and clearly visible is tight fist, holding the mantle (*pallium*), which is wrapped around the larger part of the figurine. This is why these comedies² are called *fabulae palliatae*. The nature of this kind of comedy is defined by the costumes that the actors wore. They all wear a tunic (*chiton*), over which men usually wear *pallium* (cloak, himation), and women wear *palla* (Saunders, 1909, 42; Duckworth 1994).

The rest of the hand can be discerned beneath the mantle; there is a visible part where the arm bends at the elbow, where the mantle has different folds than in the upper part of the hand. That is the evidence that the master took into account when making the mold even for the smallest details. The mantle (robe) goes almost over the entire back of the figurine leaving the right shoulder bare, from his left shoulder on one side and the height of the right hip on the other side, climbing gently through the slightly enhanced abdomen to the hand that catches mantle on the left upper side of the abdomen, which falls wavy up to upper knee of the left, namely, under the knee of the right figurine leg.

The legs of the actor are thicker, and with the previously described method of standing. It is possible to see that the actor wore shoes. Otherwise, each of the actors wore sandals or some kind of slippers (*soccus/socci*) (Duckworth 1994; Manuwald 2011, 77).

Apart from this bronze figurine, on Doclea were also found the theatrical masks (Milunović 2001), for which the author does not have any additional information. There are many analogous examples when the mask worn by the actor is in question (Stobi, Museum in Zadar, Siscia, Zagreb, etc.); most of them have been dated to the time of I century BC to I or II century AD. The actor from Doclea is interesting because of his gestures, which is going to be the main focus of this work. Identical or nearly identical copy of our figurine, and dated in the I century, is to be found in the Getty Museum, Los Angeles (Fig 6). We also suggest the same dating for our example from the Doclea.

With the discovery of this figurine, a number of questions is opened. Among the main is certainly the question of the existence of the theater on Doclea and his location. Theatre stands as a landmark of urban logic of a town and as a monument to the cultural level of its population. The existence of the theater made of

² Naglasak je stavljen na šaljiv aspekt normalnog porodičnog života, a gotovo uvijek bila je uključena i ljubavna priča u kojoj se dvoje ljubavnika vjenčavaju nakon savladavanja raznih prepreka. Ove predstave imaju tendenciju da imaju likove kao lukavi rob, hvalisav vojnik, služavka, bijesni otac itd.

² Emphasis is put on the humorous aspect of normal family life, and almost always included a love story in which the two lovers get married after overcoming various obstacles. These plays tend to have characters as cunning slave, boastful soldier, a maid, angry father, etc.

Sl. 6 - Figurina glumca iz muzeja Geti (Getty) u Los Anđelesu
Fig. 6 - Figurine of actor from Getty museum, L.A.

jer stara Dokleja bila je najveća nakon Salone a, kako sve upućuje, teatar nije imala, dok ih je Pola imala dva, a teatar je imala i malena Isa na dalekom otočiću” (Suić 2003, 258). Dakle, na Dokleji nema arheoloških nalaza (osim pomenutih maski) koji bi upućivali na postojanje takvog arhitektonskog sklopa. Ni materijalna građa ne nagovještava postojanje teatra. Evidentan je nedostatak i epigrafskih spomenika koji bi pominjali nekog glumca (nadgrobne ploče ili pokrovitelja igara), kao i žižaka sa prikazima maski ili teatarski neophodnog alata.

Svijest o javnim igrama postojala je u Dokleji (npr. kocke za igru sa nekropole). Pitanje ubikacije mogućeg teatra gdje su se mogle sprovoditi igre otvara nam tri mogućnosti: pozicioniranje teatra na forum, kao prva mogućnost, za Dokleju je već i predloženo (Cerović, 2010) i zastupa ideju da se prostor na kome se većina javnog života i odvijala prenamijeni u scenski, gdje bi krovovi taberni služili kao sjedišta za publiku. Kao druga mogućnost nameće se i prostor u neposrednoj blizini hrama za izvođenje predstava (Marshall 2006, 39), a stepenište hrama moglo je poslužiti kao već gotova sjedišta za publiku. U ovom slučaju trebalo bi voditi računa i o kapacitetima, odnosno o broju ljudi koji bi bili u mogućnosti da vide predstavu, s obzirom na skromnu veličinu hrama. Treća mogućnost lokacije teatra podrazumijeva ideju da je doklejski teatar bio montažni, tj. izgrađen od drveta, kakvi su bili prvobitni rimski teatri, povećavajući mogućnost da budu uništeni od požara, kao što se i dogodilo sa teatrom koji je u Rimu sagradio Statilije Tauro (Wiedmann 2002, 20). Prvi trajni teatar izgradio je Pompej 55. g.p.n.e. (Duckworth 1994).³

³ Međutim, drveni teatri se grade i do kasne antike (Beacham 1991, 56), kao što je bilo pokušaja gradnje od čvstog materijala i prije Pompeja (Duckworth 1994).

solid material in the Roman Doclea can be rejected. That also says M. Suić, which states that “the existence of the theater in a town does not depend on the size of the town and its surface area... as old Doclea was the largest town after Salona, and, as everything indicates, it did not have the theater, while Pola had two, even the small Isa had a theater on the far little island” (Suić 2003: 258). Therefore, there are no archaeological finds (except the aforementioned masks) on Doclea that would indicate the existence of such an architectural complex. There are also no material evidences to suggest the existence of the theater. There is an obvious flaw of the epigraphic monuments that would mention some actor (tombstones or sponsor games) and lamp with mask scenes or the necessary theater tools.

The awareness of the public games existed on Doclea (for instance, dice to play with on necropolis). The question of the location of possible theater, where they could carry out the plays, offers three options: the positioning of the theater on the forum, as the first option for Doclea, which has already been proposed (Cerović, 2010) and represents the idea that the area where the majority of public life happened, would transform into stage, so that the roofs of the taverns could be used as seats for the audience. The second possibility imposes the area near the temple as a place to perform the plays (Marshall, 2006, 39), and the stairs of the temple could serve as a ready-made seats for the audience. In this case, one should take into account the capacities and the number of people who would be able to see the play, given the modest size of the temple. The third option involves the idea of Doclean theater being prefabricated, i.e. built of wood, as the original Roman theaters were, raising the possibility that they were destroyed by fire, as happened with the theater which was built in Rome by Statilius Tauro (Wiedmann, 2002, 20). The first permanent theater was built by Pompei in 55 AD. (Duckworth 1994).³

The Spectacle as a Cultural Dialogue: Voice, Mask, Movement

The theatre of the Roman Empire is eclectic and layered; it united the mime, spectacle, recitals, literary drama, comedy and tragedy. The mask was an accompanying instrument in most of those parties, and it seems that we can extract two types as a representative of the Roman drama: the ones with an open mouth used in imitations of Greek comedy and tragedy, and the ones with the use of masks with closed mouth in spectacular pantomimes, which are derived from the national culture. The mask (persona) requires that actors

³ However, wooden theaters were being built up to late antiquity (Beacham, 1991, 56), as was attempted construction of solid material before Pompeii (Duckworth 1994).

Spektakl kao kulturni dijalog: glas, maska, pokret

Pozorište Rimskog Carstva eklektično i slojevito, sjedinjavalo je mime, spektakle, recitacije, književne drame, komedije, tragedije. Maska je bila prateći instrument u većini tih zabava, a čini se da možemo izdvojiti dva tipa kao reprezentivne rimske drame: one sa otvorenim ustima korišćene u imitacijama grčke komedije i tragedije, i upotreba maski sa zatvorenim ustima u spektakularnim pantomimama, koje su proistekle iz narodne kulture. Maska (*persona*) zahtijeva da glumci rade na granici svoje vokalne i fizičke energije. Nakon početnog oklijevanja oni otvraju svoja ramena, podižu ruke, stišću šake ili šire svoje prste, usvajaju otvoren stav sa isturenim grudima i odlučno koračaju po tlu. Ishod je upečatljivi performans.⁴ U literaturi se vodi rasprava o tome da li su svi glumci u predstavama nosili maske i kada su, zapravo, prvi put počeli da ih nose (up. Duckworth 1994, Gratwick 1992, Marshall 2006, Beacham 1991).

Oko 50. god. p. n. e., Ciceron je pisao o *sermo corporis*, jeziku tijela, i o *loquentia corporis*, govoru tijela; mislio je na cjelokupnu snagu govora, uključujući i glas i gestikulaciju koja ga prati. Rimski glumci su razvili i ustanovili rječnik znakova. Gestikulacija je pratila govor, posebno u formalnim situacijama (McCart 2007, 252). Tako postavljena, gestikulacija služi da naglasi emocionalne osobine glavnih partija govora koja za krajnji cilj ima da ostvari i ostavi dobar utisak oratora ili glumca na publiku. Dio ove procedure - krivljenje glave, uvrtnje prstiju - svakako služi da se skrene pažnja. Stajati uspravno, po Kvintilijanu, znači slobodu ili plemićko porijeklo, dok tijelo u sagnutom položaju može označivati osobu nižeg porijekla ili servilnu ličnost (Graf 1991, 46). Postoje i druga, još veća ograničenja koja se tiču gestikulacije. Bilo koji frenetični pokret, kao što su često klimanje glavom, intenzivno pomjeranje ruku, trzanje ramena ili divlja gestikulacija donosi kišu pokreta/udaraca tako da je neprijatno stojati u neposrednoj blizini glumca. Gestikulacija ima samo ograničenu amplitudu: ruka nikada ne bi trebalo da bude podignuta više od očiju ili spuštena niže od prsa. Gestikulacija je, na posljetku, zadatak desne ruke, dok je lijeva samo pomoćna. Sigurno je moguće objasniti neka od ovih ograničenja. Lijeva ruka kod rimskog govornika je angažovana padom ogrtača: prirodno je da lijevu ruku koristite manje; osim toga, dominacija desne ruke je od temeljne važnosti za ljudsko djelovanje u cjelini. Što se tiče gornje granice za podizanje ruke, u carskom Rimu razlikuju se obični govornik od govornika članova carske kuće kojima je u obraćanju javnosti omogućeno više podizanje ruke, kao što predstave careva i magistrata pokazuju. Ova

work on the limits of their vocal and physical energy. After initial hesitation, they are opening their shoulders, raise their arms, clench fists or spread fingers, adopt an open attitude with protruding chests and decisively walk on the ground. The result is a remarkable performance.⁴The literature still debates about whether all the actors in plays were wearing masks, and, in fact, when did they first start to wear them (Duckworth, 1994, Gratwick, 1992, Marshall, 2006, Beacham 1991).

Around 50 AD Cicero wrote about *sermo corporis*, body language, and *loquentia corporis*, body speech; he thought on the overall power of speech, including voice and gesture that accompanies it. Roman actors have developed and established the vocabulary of signs. Gestures accompanied speech, especially in formal situations (McCart 2007, 252). So set, the gesture serves to emphasize the emotional characteristics of the major parts of the speech, which has the ultimate goal to achieve and make a good impression of the orator or actor on the audience. Part of this procedure - bending the head, twisting fingers - certainly serves to attract attention. Standing upright, by Quintilian, means freedom or noble origins, while the body of the bowed position can denote a person of lower origin or servile person (Graf, 1991, 46). There are other, much bigger restrictions concerning gestures. Any frenetic movement, like often nodding, intense movement of the arms, shoulders twitching or wild gesticulations bring the rain of movements/kicks making standing so uncomfortable near the actor. Gestures only have limited amplitude: hand should never be raised more than the eyes or lowered below the chest. A gesture is, more recently, the task of the right hand, while the left serves only as help. It is certainly possible to explain some of these limitations. The left hand at Roman orator was engaged by the falling coat: it is natural to use the left hand less; in addition, the dominance of the right hand is fundamental to human activity as a whole. As far as the upper limit for raising hands, in imperial Rome, we can differ the ordinary speaker from speakers members of the imperial house which are allowed to raise hands higher in a public when addressing publicity, as the performance of emperors and magistrates show. These individual explanations can help only partly because they cannot explain all the restrictions. The limited movement has to be taken into consideration, which are largely conditioning the gestures. It can be reasonably suspected that the approved gestures experienced changes and simplification in order to improve accuracy in conveying the message and reduce ambiguity. One clue is a subtle difference in meaning between similar gestures, like fingers on a hand. There is a version

⁴ U svom djelu *Onomastikon* (IV, 133-154) Poluks pominje 44 maske za komediju (Saunders 1911, 70).

⁴ In his work *Onomastikon* (IV, 133-154) Polux mentions 44 masks for a comedy (Saunders 1911, 70).

pojedinačna objašnjenja mogu pomoći samo djelimično jer ona ne mogu objasniti sva ograničenja. Tu treba uzeti u obzir ograničeno kretanje, kojim je dobrim dijelom i uslovljena gestikulacija. Može se opravdano sumnjati da su odobreni gestovi doživjeli izmjene i pojednostavljenje radi poboljšanja preciznosti u prenošenju poruke i smanjenja nejasnoća. Jedan trag je suptilna razlika u značenju između sličnih gestova, kao kod prstiju na šaci. Postoji varijanta gdje se kažiprst spaja sa palcem (Sl. 7), a ostala tri ostanu raširena, zatim varijanta kao kod primjerka sa Dokleje (Sl. 9), potom samo podignut kažiprst itd.; njihova funkcija je drugačija; uglavnom se želi pojačati i naglasiti, nekad manje, nekad više, istinitost onog što se govori (Graf 1991).

Gluma, posebno komedija, oduvijek je bila neodvojiv dio neverbalnog ponašanja. Izazivački gestovi, smisleni položaji, potpuna nepokretnost, govoreći izrazi lica, "trudne" stanke, neverbalni zvukovi, i izražajne modulacije glasa neka su od sredstava kojima se glumci komedija i danas koriste ne bi li uljepšali svoje retke koje govore i poslali signal kolegama na sceni i, prvenstveno, publici njihove misli, osjećaje i stavove o ljudima ili drugim pitanjima koja se tiču drugih likova u djelu. U nekim slučajevima, neverbalno ponašanje može zamijeniti govor i može se koristiti kao samostalni izvor smijeha, ili može biti iskorišteno kao prilog učinka verbalne šale, kao i da se formira dio komične scene. Gestovi i govor tijela, u cjelini, čini se da su igrali važnu ulogu u obavljanju onoga što mi smatramo pomno sastavljenim scenariom individualnih komičnih djela, barem iz Plautovog vremena.

Uobičajena scena i danas u pozorištima, kada želite da publika pomisli da plačete, je podizanje ruku u visini oka i brisanje zamišljenih suza. Slične gestove i pokrete proizvode glumci kada simuliraju tugu, ili koje drugo osjećanje. Smijeh je, međutim, reakcija koja uključuje glas, a signal za to često daje dramaturg u obliku pitanja, koje lik A postavlja liku B riječima "zašto se smiješ". Tu su i sljedeće opcije: zagrljajima i raznim položajima ruku (položaj da je sve u redu, kao i položaji koji sa igrom tijela odaju osjećanje straha, tuge, ljutnje, radosti, stidljivosti, umora, pijanstva, tišine, kao i pokreti koje vode kucanja vrata (Panayotakis 2005b)).

U rimskoj komediji, čija su dva najpoznatija pisca Plaut (250-184. p.n.e.) i Terencije (195/185-159. p.n.e.), kontinuitet tradicije i sadržaj, možda su uočljiviji nego u bilo kojoj drugoj pozorišnoj formi jer se mogu pratiti ne samo s obzirom na zaplet i književni uticaj, već isto tako i s obzirom na pozorišnu praksu. Prolozi koje je pisao Plaut iziskuju posebnu vrstu izvođača: nikakvi stihovi neće, ma kako da su smiješni kad se čitaju, izazvati ništa više do pritajeni osmijeh ukoliko glumac koji ih izgovara ne posjeduje dar komičara. U današnje vrijeme mnogo se pažnje poklanja vremenskom planiranju, što se može definisati kao instinkt da se tekst izgovori u pravom

where the index finger meets the thumb (Fig.7), while the other three remain widespread. Then the version in the Doclea sample (Fig. 9), and then raised only the index finger, etc. Their function is different. Mainly to boost and stress, sometimes less, sometimes more, the truth of what is said (Graf 1991).

Acting, especially comedy, has always been an inseparable part of nonverbal behavior. Evocative gestures, meaningful positions, complete immobility, facial expressions, non-verbal sounds, and expressive voice inflections are some of the means of comedy which are still used nowadays by actors to embellish their spoken lines and send a signal to colleagues, on stage and audience, their thoughts, feelings and attitudes regarding people or other issues about different characters in the play. In some cases, non-verbal behavior can replace speech and can be used as the sole source of laughter, or it can be used as a side effect of verbal jokes, and to form part of a comic scene. Gestures and body language, in general, seem to have played an important role in the performance of what we consider to be carefully selected scenario of individual comic works, at least from Plautus times.

Even today, the common scene in theaters, when you want the audience to think that you are crying is raising hand to the eye level and drying the imaginary tears. Similar gestures and movements are produced by actors when simulate sadness, or other feelings. Laughter is, however, a reaction that includes voice; a signal is often given by a playwright in the form of a question, which character A asks character B saying "Why are you laughing?" There are also the following options: hugs and various hand positions (position that everything is in order, as well as positions that the body gives up feelings of fear, sadness, anger, joy, shyness, fatigue, drunkenness, silence, and the movements that are led by the door knocking (Panayotakis 2005b)).

In the Roman comedy, with two most prominent writers, Plautus (250-184. AD) and Terence (195/185-159. AD) has the continuity of tradition and the content more evident than in any other theater forms as not only in terms of plot and literary influence can be traced, but also with regard to the theater practice. The Prologues written by Plautus require a special kind of artists: no matter how funny lyrics are when they are read, they cannot cause anything more than a deceptive smile if an actor who speaks does not possess the gift of comedy. Nowadays a lot of attention is paid to the time planning, which can be defined as an instinct that the text spoken at the right time and to know how long the audience may be left waiting. Plautus words imply that kind of actor, and they depend on him, as well as the words of comedy writers (Harwood 1998). Comedies of Plautus and Terence are based on the works that belong to the genus of New Comedy, which flourished

trenutku i saznanje koliko dugo publika može da čeka. Plautove riječi podrazumijevaju tu vrstu glumca i zavise od njega, kao i riječi svih pisaca komedija (Harvud 1998). Komedije Plauta i Terencija počivaju na djelima koja pripadaju rodu Nove komedije, koja je cvjetala u Grčkoj od 325-250. p.n.e., na čelu sa Menanderom. Rimski komadi primarno su bili povezani sa religijskim festivalima, odnosno igrama.⁵ Komedije u kojima protagonisti nose ogrtače- palijume (palijate) stvorene u vrijeme Plauta i Terencija mogle su se izvoditi: u septembru (*ludi Romani*), novembru (*ludi plebei*), aprilu (*ludi Megalenses*) ili julu (*ludi Apollinares*) (Duckworth 1994, 76-77). Potom su se ovakve prilike gdje su se komedije mogle izvoditi počele množiti (Panayotakis 2005a).

Svrha rimskog teatra bila je da zabavlja publiku i da preusmjeri njenu pažnju od svakodnevnih misli, iako je dobar dio tema crpljen baš iz svakodnevnog života, posebno za komedije. Kao u svim razdobljima, priroda rimskog pozorišta oslikavala je vrijednosti društva. U rimskom pozorištu maska je postala simbol koji odražava razne ljudske osobine. Maske su se koristile da stereotipuju glumca s obzirom na dob, pol, a ponekad i na karakteristične osobine ličnosti, kao parazit i ulizica npr. Nošenje maski u rimskom pozorištu nije bio toliko konvencija praktične i estetske dimenzije, koliko je bilo ogledalo ljudskih slabosti i naročitosti (Green 1985).

Tekovine i značaj rimskog teatra su nesagledivi. Tokom perioda krize kulture i ekonomske i političke nestabilnosti koja je karakterisala vrijeme ranog srednjeg vijeka, teatar u oblicima u kojima je bio popularan i postojao u antici, potpuno je iščezao. Nije bilo novih teatarskih zgrada, a već postojeće stavljene su u drugu funkciju, kao prodavnice, skladišta, crkve itd.⁶

Rukopisi Terencija bili su poznati (međutim nejasno) i tokom srednjeg vijeka. Između 1470. i 1518. g. štampana su izdanja (neka od njih ilustrovana) cjelokupne rimske drame. Od vremena renesanse, Kvint Roscije Gal (126-62. p.n.e.), možda najpoznatiji rimski glumac, značio je paradigmu dramske izvrsnosti. Do 1500. g. nekoliko akademskih društava u Italiji bili su posvećeni kreiranju predstava i naučnom istraživanju scenske tehnike i pozorišne arhitekture. Do 1600. g. Terencijeva djela su se pojavila u skoro 450 kompletnih izdanja širom Evrope. Komedija je potpuno oživjela kroz "izvođenja znalaca" XVI vijeka, kako se prevodi *commedia dell'arte* (Beacham 1991). I, tako redom.

in Greece from 325-250. AD, led by Menander. Roman pieces were primarily associated with religious festivals and games.⁵ Comedies in which the protagonists wear robes-paliums (pali), created during the times of Plautus and Terence could be held in September (*crazy Romani*), November (*mad plebeians*), April (*mad Megalenses*) or July (*mad Apollinares*) (Duckworth, 1994, 76-77). Then such opportunities, where they could perform comedies, began to multiply (Panayotakis 2005a).

The purpose of the Roman theater was to entertain the audience and to divert its attention from the everyday thoughts, although a good deal of themes was pumped just from everyday life, especially for comedy. As in all periods, the nature of the Roman theater portrayed the values of society. In the Roman theater, the mask has become a symbol that reflects the variety of human characteristics. Masks were used to stereotype the actor with respect to age, sex, and sometimes the distinctive personality traits, like a parasite and sycophants, for instance, wearing masks in the Roman theater was not a convention of practical and aesthetic dimensions, as it was the mirror of human weaknesses and peculiarity (Green 1985).

Achievements and significance of the Roman theater are immeasurable. During the period of cultural crisis and economic and political instability that characterized the early Middle Ages, the theater in the form in which it was popular in ancient times, completely disappeared. No new theater building, while already existing were given another function, as shops, warehouses, churches, etc.⁶

Terence manuscripts were known (however vague), and during The Middle Ages. Between 1470 and 1518 the editions (some of them illustrated) of the entire Roman drama were printed. Since the Renaissance period, Quintus Roscius Gallus (126-62. AD), perhaps the most eminent Roman actor, was a paradigm for dramatic excellence. Until 1500, several academic societies in Italy were dedicated to creating performances and scientific researches of the stage techniques and theater architecture. Until 1600, Terence works have appeared in nearly 450 completed editions across Europe. Comedy was fully revived through "performance experts," of XVI century, as it translates *commedia dell'arte* (Beacham 1991). And, so on.

⁵ Teatarska aktivnost bila je direktno povezana sa tri linije života Rimljana: obožavanje bogova, odavanje počasti mrtvima i individualna samoglorifikacija (Beacham 1991, 63).

⁶ Vodič *Codex Einsidlensis* iz VIII vijeka pominje teatre u Rimu, kao i Benediktinski itinerar iz XII vijeka. U njima se za Pompejev i Marselov teatar kaže da su pretvoreni u velike ljetnjikovce poznatih rimskih porodica; Pompejev je sadržao kasnije i crkvu, a Marselov prodavnicu mesa. Domicijanov cirkus postao je Pjaca Navona, a amfiteatar u Luči (Lucca) prvo je služio kao skladište, a potom (i do danas) u rezidencijalne svrhe, a teatar u Veroni također je imao crkvu iz X vijeka (Beacham 1991, 255).

⁵ Theatrical activity was directly related to the three lines of Roman life: the worship of the gods, honoring the dead and individual self - glorification (Beacham, 1991, 63).

⁶ Guide *Codex Einsidlensis* from the VIII century mentions theaters in Rome, and the Benedictine itinerary from XII century. In them for Pompey's and Marsel's theater it is said to be transformed into the large summer residences of famous Roman families; Pompey's contained church later and Marsel's butcher store. Domitian circus became the Piazza Navona, and the amphitheater in the port Lucca first served as a warehouse, and then (and still) in residential purposes, a theater in Verona also had a church from the X century (Beacham, 1991, 255).

Sl.7 - Varijante gestikulacije / Fig. 7 - Gesticulation variants

Sl.8 - Varijante gestikulacije / Fig. 8 - Gesticulation variants

Sl.9 - Komična scena, zidno slikarstvo, Pompeji
Fig.9 - Comic scene, Wall painting, Pompeii

Sl.10 - Kameja, Muzej Istorije umjetnosti, Ženeva
Fig.10 - Cameo, Art History Museum, Geneva

Umjesto zaključka

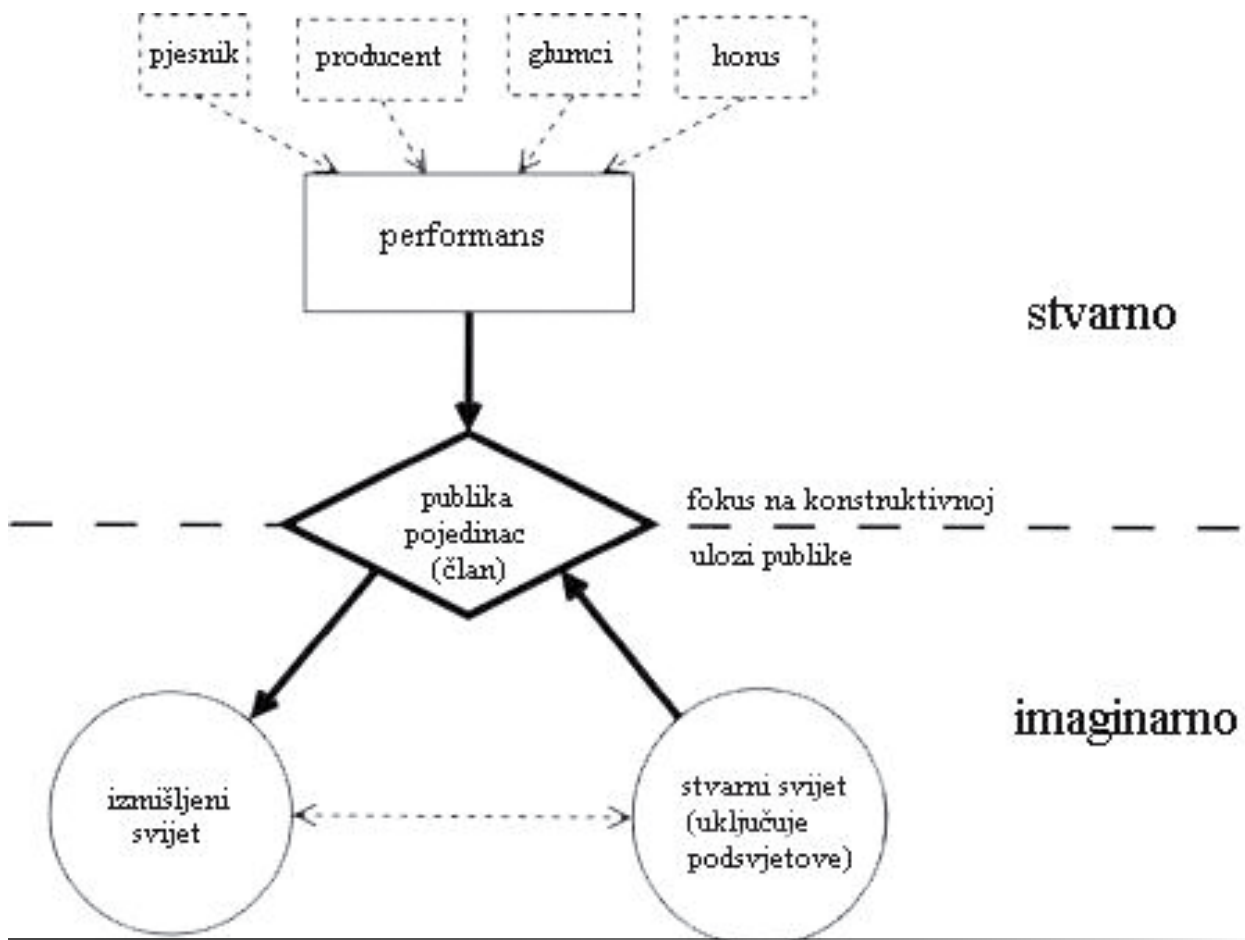
Kome se obraća naš glumac? Da li je on solilokvi-
sta, ili na sceni ima bar još dva (Sl. 8) ili četiri člana (Sl.
10); kako god, jedna komponenta je mnogo bitna
za doživljaj palijate - publika, bez koje je nemoguće
pozorišno iskustvo. Kreirajući tako metateatar (Sl. 11),
publika aktivno učestvuje u radu glumca i životu tea-
tra uopšte i nameće se kao imanentna determinanta
(rimskog) teatra, stavljajući sebe tako, u najmanju ruku,
po značaju u istu ravan sa glumcima.

Predstave iz amfiteatarata, teatarata, cirkusa ili drugih
arena preselili su se u svakodnevni život Rimljana;
prikaze protagonista predstava sriječemo na razno-
rodnim predmetima: lucerne, strigili, kopče, slikane
posude itd., zatim na mozaicima, zidnom slikarstvu,
gemama, mermernim reljefima, ili ih danas pronalazi-
mo kao figuralnu plastiku, kao što je slučaj sa malom
bronzanom statuom glumca iz Dokleje. Male bron-
zane figurine gladijatora, glumaca, pjesnika, oratora
itd. na predmetima našle su svoje mjesto kao kućanski
predmeti, suveniri, a služile su kao podsjećanje na
ugodne zabave.

Instead of Conclusion

Who our actor addresses to? Is he a soliloquist or
there are at least two more on the stage (Fig. 8) or
four members (Fig.10); whatsoever, one component
is far more important for the feeling of palliata – the
audience. Without the audience there is no theater
experience. Thus creating a metatheatre (Fig.11), the
audience actively participates in the work of the actor
and the life of the theater in general and imposes itself
as immanent determinant of the (Roman) theater,
putting itself so, at least, in terms of significance to the
same level with the actors.

The performances from amphitheatres, theaters,
circuses or other arenas moved into the daily life of the
Romans; portrayals of characters show we encounter
with the various subjects: lamp, strigili, buckles, pain-
ted pots, etc. Then the mosaics, murals, gemas - signet
rings, marble reliefs, or we find them today as figural
plastic, as is the case with a little bronze statuette of
actor from Doclea. Small bronze figurines of gladiators,
actors, poets, orators, etc. on the subjects found their
place as household items, souvenirs, and served as a
reminder of pleasant entertainment.

Sl. 11 - Metateatar / Fig. 11 - Metatheatre

- Sl.1 - Prostor gdje je nađena figurina - autor crteža T. Mijović;
- Sl.2 - Figurina glumca anfas - autor fotografije D. Miljanić;
- Sl.3 - Crtež glumca - autor crteža T. Mijović;
- Sl.4 - Figurina glumca posmatrano sa desnog boka - autor fotografije D. Miljanić;
- Sl.5 - Figurina glumca posmatrano otpozadi - autor fotografije D. Miljanić;
- Sl.6 - Figurina glumca iz muzeja Geti (*Getty*) u Los Anđelesu - <http://www.getty.edu/art/gettyguide/artObjectDetails?artobj=35432>;
- Sl.7 - Varijante gestikulacije - Duckworth 1994, plate VI;
- Sl.8 - Varijante gestikulacije - Duckworth 1994, plate V;
- Sl.9 - Komična scena, zidno slikarstvo, Pompeji - <http://www.laits.utexas.edu/moore/rome/image/comic-scene>;
- Sl.10 - Kameja, Muzej Istorije umjetnosti, Ženeva - Green 1985, 472, fig. 2;
- Sl.11 - Metateatar - Ruffel 2008, 42, fig. 2.2.

Fig.1 - Place where the figurine was found, drawing T. Mijovic;

Fig. 2 - Figurine of actor en face, photo D. Miljanic;

Fig. 3 - Drawing of actor, author T. Mijovic;

Fig. 4 - Figurine of actor from side, photo D. Miljanic;

Fig. 5 - Figurine of actor from back, photo D. Miljanic;

Fig. 6- Figurine of actor from Getty museum, L.A. - <http://www.getty.edu/art/gettyguide/artObjectDetails?artobj=35432>;

Fig. 7 - Gesticulation variants - Duckworth 1994, plate VI;

Fig. 8 - Gesticulation variants - Duckworth 1994, plate V;

Fig. 9 - Comic scene, Wall painting, Pompeii - <http://www.laits.utexas.edu/moore/rome/image/comic-scene>;

Fig.10 - Cameo, Art History Museum, Geneve - Green 1985, 472, fig. 2;

Fig.11 - Metatheatre - Ruffel 2008, 42, fig. 2.2.

- Beacham, R.C., 1991.
-*The Roman Theatre and its Audience*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Cerović, M., 2010.
-Kako oživjeti drevni forum, *Art*, broj 386, Podgorica.
- Duckworth, G.E., 1994.
-*The Nature of Roman Comedy*, 2nd Edition, Bristol Classical Press.
- Graf, F., 1991.
-Gestures and conventions: the gestures of Roman actors and orators, *A Cultural History of Gesture*, Bremmer, J. and Herman Roodenburg, H. (eds.), Cornell University Press, Ithaca, New York, 36-58.
- Gratwick, A. S., 1982.
-Drama, *The Cambridge History of Classical Literature*, vol. II, Kenney, E. J. and Clausen, W. V. (eds) Cambridge University Press, Cambridge, 77-137.
- Green, J. R., 1985.
-Drunk Again: A Study in the Iconography of the Comic Theater, *American Journal of Archaeology*, Vol. 89, No. 3, 465-472.
- Harvud, R., 1998.
-*Istorija pozorišta, Ceo svet je pozornica*, Clio, Beograd.
- Manuwald, G., 2011.
-*Roman republican theatre*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Marshall, C. W., 2006.
-*The Stagecraft and Performance of Roman Comedy*, Cambridge University Press, New York.
- McCart, G., 2007.
-Masks in Greek and Roman theatre, *The Cambridge companion to Greek and roman theatre*, Walton, J. M. and McDonald M. (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 247-268.
- Panayotakis, C.,
-2005a. Comedy, Atellane farce and mime, *A Companion to Latin Literature*, Harrison, S. (ed.), Oxford (Blackwell Companions to the Ancient World), 130-147.
-2005b. Nonverbal behavior on the Roman comic stage, *Body Language in the Greek and Roman Worlds*, Cairns, D. (ed.), Swansea, 175-193.
- Ruffell, I., 2008.
-Audience and Emotion in the Reception of Greek Drama, *Performance, Iconography, Reception, Studies in Honour of Oliver Taplin*, Revermann, M. and Wilson, P. (eds.), Oxford University Press, New York, 37-59.
- Saunders, C.,
-1909. *Costume in Roman Comedy*, Columbia University Press, New York.
-1911. The Introduction of Masks on the Roman Stage, *The American Journal of Philology*, Vol. 32, No. 1, 58-73.
- Wiedmann, T., 2002.
-*Emperors & Gladiators*, Routledge, London and New York.

